

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2015. CXIX. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

70 éve született Kerényi Ferenc

<i>Kecskeméti Gábor</i> : Emlékezés Kerényi Ferencre	3
<i>Gyáni Gábor</i> : Az irodalomszociológia aktualitása. Textus és referencia	7
<i>Hudi József</i> : Pápay Sámuel hagyatéka mint történeti forrás	17
<i>Völgyesi Orsolya</i> : Liberális politikusból adminisztrátor? Egy Pest megyei színházépítetű köznemes, Földváry Gábor pályafordulata	26
<i>Hermann Róbert</i> : Egy visszhangtalan Petöfi-mű: a <i>Históriai jegyzetek</i>	36
<i>Szilágyi Márton</i> : A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai (Vörösmarty társadalmi státuszáról)	62
<i>Csörsz Rumen István</i> : A „jámbor puttonos”-tól a „mendikás tónus”-ig. Kritikatörténeti reflexiók a 18–19. századi magyar közköltészethez	71
<i>Mikos Éva</i> : A népiesség problémája a néprajztudományban	89
<i>Paraizs Júlia</i> : „Táblabírói jellemű leczkék”. Egressy Gábor és Kossuth Lajos vitája az 1842-es <i>Coriolanus</i> -bemutató tükrében	108
<i>Rajnai Edit</i> : „A színészet hivatásához képesítvén...”. Egressy Gábor színházprogramja (1846)	138

Szemle

Orosz László: Kérdőjelek. Egy Katona-kutató töprengése (<i>Kerényi Ferenc</i>)	149
A Lázár utcától a Postakert utcáig. Szabédi László naplófeljegyzései (Diarium), önéletrajzai, válogatott levelezése (<i>Kerényi Ferenc</i>)	154

Emlékezés Kerényi Ferencre

E folyóiratszám megjelenésekor már 71. éve is elmúlt annak, hogy méltatlanul rövid földi életet megélt kedves kollégánk és barátunk, Kerényi Ferenc (1944–2008) megszületett. Az ELTÉ-n megszerzett diplomájával előbb középiskolai tanárként, majd a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársaként dolgozott. 1982-ben lett a Magyar Színházi Intézet munkatársa, 1983-tól igazgatója (e minőségében ismerkedtem meg vele és kerültem mindig közvetlen és támogató személyiségének hatása alá magam is 1988-ban). 1992-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkatársa lett, és az maradt haláláig. A XIX. Századi Osztály tagja volt, minden bizonnyal egyike a meghatározó jelentőségű tudósoknak, sőt közülük is kitűnt abban, hogy a legapróbb részletekig, a lexikai adatok elképesztő extenzitásával, csakugyan behatóan ismerte a 19. századi magyar irodalmat, beleértve ebbe a színháztörténetet, a drámatörténetet, meg egyáltalában a magyar irodalom és a magyar kultúra intézményeinek történetét is. Ha egy tanácstalan kollégája kérdéssel fordult hozzá, többnyire azonnal választ kapott nevekkkel, címeikkel, adatokkal, a legrosszabb pedig, ami történhetett, az volt, hogy Feri kapásból ugyan nem tudott egy adatot felidézni, de még aznap este jelentkezett telefonon, és már diktálta is, hogy mi az, ami az adott kontextusban figyelembe veendő. És persze nemcsak apró részleteket tudott – és azokba nem vezett belé –, hanem a hozzájuk tartozó összefüggéseket is tudta, a trendeket, a folyamatokat, a tendenciákat, a dolgok kezdetét, irányát, kimenetét; tudta azt, hogy egy-egy adatnak milyen jelentősége van egy-egy változásfolyamat történetében; akár irodalomtörténeti, akár színháztörténeti folyamatokban állottak ezek az adatok, ő a jelentőségüket, végkimenetelüket is meg tudta nevezni.

Legutóbb 2010 novemberében idéztük fel Kerényi Ferenc emlékét széles nyilvánosság előtt, korábbi munkahelyén, a Petőfi Irodalmi Múzeumban, amikor is megjelent az írásaiból összeállított posztumusz tanulmánykötet *Színek, terek, emberek (Irodalom és színház a 18–19. században)* címmel, Szilágyi Márton és Scheibner Tamás szerkesztésében. Akkor, annak a könyvbemutatónak a keretében elsősorban a textológus Kerényi Ferencre adatott mód emlékezni. Ötletet és indítást az adott textológus Kerényiről való beszédre, hogy tanulmánykötetében számos interpretáció jelent meg olyan auktoroknak az írásairól, akikkel ő egészen szövegközeli kapcsolatot ápolt: gondozta, sajtó alá rendezte, kommentárral, kritikai szövegapparátussal látta el műveiket. A Jókai Mór (1975), Petőfi Sándor (1997-től haláláig), Vörösmarty Mihály (2000) kritikai szövegkiadásának sorozataiban való közreműködése után és mellett egy hallatlanul érdekes módszertani kísérletet is megvalósított ezen a téren, a szinoptikus kritikai kiadás útját

választva Madách Imre esetében. E rendkívül igényes tudományos kiadások, kritikai szövegkiadások nyomán természetesen új népszerű szövegkiadások alapjai is megteremtődtek, sőt Kerényi egyike volt azoknak a szakembereknek, akik a legnagyobb gondot fordították arra, hogy egy textológusnak nem csak az igényes kritikai szövegkiadás megteremtése a dolga, hanem eredményeinek a szélesebb közönséget elérő, a középiskolai vagy az egyetemi oktatás alapjává válni képes, a művelt nagyközönség számára is olvasható szövegkiadásokban is testet kell ölteniük. Amikor 1995-ben az Irodalomtörténet című folyóiratban kifejezetten erről a kérdésről, a népszerű kiadások textológiai problémáiról publikált, érezni lehetett, hogy olyan terület ez, amely elvszerűen, teoretikusan is foglalkoztatja őt.

A textológus és a textológiai kutatások nyomán interpretációkat építő Kerényi Ferencre való emlékezés után négy esztendővel, 2014. november 25-én ismét összegyűltek a 19. század kutatói egy az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében szervezett konferencián, hogy életművének további tanulságaival is számot vessenek. Az intézet és a „Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon” elnevezésű OTKA-kutatócsoport közös emlékkonferenciát rendezett Kerényi Ferenc születésének 70. évfordulójára *A nemzeti kultúra intézményei és használati módjai a 19. században* címmel. E konferencia tematikai körülhatárolása ismét olyan koordinátpontokat jelölt meg, amelyek mélyen meghatározták Kerényi Ferenc gondolkodását, és a jelek szerint nem csupán maradandó hatásúnak, hanem a jelen kutatási irányjai számára is innovatívnak bizonyultak.

Az egyik ilyen hívószó az intézménytörténeti kutatás. Kerényit az irodalom, az irodalom története nem pusztá éteri térben, semleges, légüres közegben lebegő, csupán esztétikai természetű tevékenységként érdekelte, hanem rettenetesen izgatták őt azok a mindennapi materiális életviszonyok, azok az egzisztenciális pályák, azok az intézményi keretek, amelyek az irodalmi működés számára lehetőségeket biztosítottak, és rendszeresen igyekezett foglalkozni az irodalom művelése és befogadása számára keretet adó intézmények történeti kutatásával is. Ilyen intézmény mindegyik előtt a színház, annak a nagyon sokféle intézményből egyre inkább stabilizálódó rendszere, a Nemzeti Színházban végül testet öltő, normatív, kanonizáló centruma éppúgy, mint a korábbi színjátékformáknak teret adó, egy-egy városban, egy-egy vendégháték alkalmával megfigyelhető alkalmi keretek. De nemcsak a színházzal, hanem a tudományos társaságokkal és az informális kapcsolati hálózatokkal, ezek alakulásával, a közöttük létrejövő nagyon érzékeny viszonyok finom dinamikájával is sokat foglalkozott. Az intézménytörténeti kutatás ugyanakkor sohasem csupán szervezeti-működési formák és minták kutatását jelentette a számára, hanem azoknak a karriermintáknak, életpálya-lehetőségeknek, életpályamodelleknek a kutatását is, amelyekre ezek az intézményes keretek lehetőséget adtak. Jelentett tehát részint mentalitástörténeti kutatást, habitustörténeti vizsgálatokat, és jelentett nagyon sokféle mikrotörténeti típusú vizsgálatot. Némely ilyen tárgyú írása annyira emlékezetes, hogy kulcsszavaikat sem szükséges feltétlenül hivatkoznunk, de azért legalább egyet, a váltóhamisításnak a biedermeier irodalom alakulásának a történetében elfoglalt helyéről szóló, egészen sajátos szemlélettel és különös módon megválasztott

metszetben megírt tanulmányát tételesen is felidézhetjük. Mindez együttesen, tehát az intézményekre, azok történetére, az azokat meghatározó történelmi stádiumok körvonalazására és az intézményekben kialakuló karrierminták, életpályamodellek tipológiai és mikrotörténeti leírására egyaránt vállalkozó vizsgálat egészen nyilvánvalóan interdiszciplináris típusú kutatásokat testesít meg. Kerényi Ferenc bravúrosan jól mozgott ebben a keretben, tehát határozottan olyan irodalomtörténész volt, aki a történettudomány értékelő szempontjait, támpontjait, tájékozódási eljárásait is érvényesíteni tudta. Már az egyetemi diplomáját ebből a két szakból szerezte meg, magyar és történelem szakos középiskolai tanár volt a képesítése. Ez az interdiszciplináris centrumú kutatás nyilvánvalóan erős referenciális meghatározottságot jelent. Míg tehát a textológus Kerényi Ferencről szólva a textusok, a szövegszerűség, a textualitás és az intertextualitás működési módjaiban tájékozódó irodalomtörténész kutató alakját kellett kiemelnünk, életművének egy másik meghatározó jelenségcsoportja a referencia kutatásában is érdekelt, a régi korok életviszonyaiban, mindennapi élethelyzeteiben, életlehetőségeiben, egzisztenciális mintáiban eligazodó irodalomtörténész képévé áll össze. E kettő együtteséből, tehát a textuális kutatásban és a referenciák kutatásában is járatos szakember tudományos érdeklőségeiből pedig egy különösen autentikus 19. százados kutató összképe rajzolódik elénk.

A 21. század második évtizedében még egy további aspektusra is érdemes emlékeztetni a Kerényi Ferenc életét és gondolkodásmódját meghatározó sajátosságok közül. Ez pedig nem egyéb, mint a professzionális irodalomtörténész, irodalomtudományi, sőt történelmi kutatás és az úgynevezett *public history* közötti viszony kérdése. Abban a társadalmi jelenségcsoportban, amit ma *public history*-nak hívunk, nagyon autentikusan igazodott el, és hihetetlen felelősségtudattal igyekezett közvetítési módokat, viszonyulási rendszereket, hatásokat teremteni a professzionális történelmi munka és a közösségi történelmi tudat, a közkeletű történelmi vélekedések, a társadalom széles köreit meghatározó népszerű történelmi gondolatok között. Mindig szívesen fogadta a vitahelyzeteket, nemcsak professzionális történelmi körben, hanem olyan alkalmakkor is, amikor fél-profikkal vagy ös-dilettánsokkal, vérbeli amatőrökkel kellett megmérkőzni, és kellett a nagy autenticitással felépített szabatos tudományos nézetek és a közkeletű vélekedések, legendaépítmények és hasonlók köréből kitermelt tévképzetek közötti rendteremtést megkísérelni. A legemlékezetesebb példája ennek Petőfi halálának a története. Kerényi Ferenc sosem riadt meg attól, hogy ott is szereplést vállaljon, ahol a legendák gyártása és életben tartása volt az elsődrendű diskussziós cél, és mindig keményen, konfrontatívan ütközzék azokkal a beszédmódokkal, argumentációs típusokkal, érvényességi kritérium-feltételekkel, amelyeket az adott diskurzusközösségekben legitimnek tekintettek. Az utolsó magisztrális tanulmányát épp e diskurzuszpozíciók értelmezéséről írta, 2006-ban olvasta fel egy konferencián (nyomtatásban csak 2010-ben jelent meg a már említett tanulmánykötetben), kifejtve, hogy a szibériai ónbányában csákányozó Petőfiről szóló beszéd az irodalomtudománynak nem a közege, hanem sokkal inkább a tárgya, egy tanulmányozásra érdemes, az irodalomszociológia, a kultúrantropológia, a folklorisztika és más tudományterületek módszertanával leírható jelenség. Miközben vitákban vett

részt, konfrontálódott és nagyon érvényesen érvelt ezekben a helyzetekben, fölényes magabiztossággal igazodott el abban a nagyon képlékeny közegben, amely a professzionális irodalomtudomány és a mindennapi beszédmódokat tematizálni képes populárisabb argumentációs technikák között működik.

Az könnyítette meg az eligazodását ezen a terepen, hogy ő volt az a kutatóintézeti munkatárs, aki a legaktívabb, mindig kíváncsi, mindig élénk figyelemmel kísérte a közgyűjteményi munka eredményeit. Mégpedig nem csak a legrangosabb, a nemzeti jelzőt viselő budapesti közintézmények munkáját, hanem az alsóbb fokú, a vidéki, a regionális közgyűjtemények, helyi múzeumok, helyi könyvtárak, helyi levéltárak keretében folyó tudományos munkát is. Nagyon nagy kedvvel járt el ezekben a műhelyekbe, akkor is, ha workshopra, szimpóziumra hívták, de akkor is, ha szakmai konzultációkra, kollégákkal való találkozásokra, tapasztalatcserékre, nyomtatványok kicserélésére keríthetett sort. Szívesen vállalta az e regionális intézményekben folyó igényes, gyakran nagyon színvonalas munka eredményeinek ismertetését, a szélesebb szakmai közvéleményben való meghonosítását is. Mindig szívesen írt recenziót (két utolsó, a hagyatékából előkerült, korábban kiadatlan könyvismertetését épp jelen folyóiratszámunkban van módunk közzétenni), többek között ezekről az egyébként kevesekhez eljutó, kevesek által látott, kevesek által hasznosításra kézbe kapott könyveknek a tapasztalatairól is, s így nagyon nagy mértékben járult hozzá ahhoz, hogy megállapításaik ismertté válhattak, nemcsak a regionális, hanem az országos diskurzus formálásában való jelentőségüket is elnyerhették. Sokan valószínűleg személyes élményekkel, emlékekkel is rendelkezünk arról, hogy milyen közegekben és milyen lelkesedéssel, elhivatottsággal és igényességgel végezte el ezt a rendkívül nehéz szakmai közvetítő, popularizáló tevékenységet.

Kerényi Ferenc legillékonyabb részét, a személyiség nehezen visszaidézhető varázsát, sajnos, egyre inkább nélkülözni kényszerülünk. A folyóiratszámunkban közzétett írások mindegyike – a 2014. novemberi konferencia előadásainak tanulmányá továbbfejlesztett szövegeit hiánytalanul sikerült közlésre megszerezni – azonban félreérthetetlenül tanúskodik róla, hogy a kevés pályatársának műveivel összevethető anyagismerete és sokféle problémakört felölelő, egyéni szemléletmódja eleven hatással van, érvényesen hat, sőt hatni fog immár abban a következő nemzedékben is, amelyek tagjai személyesen nem is ismerhették.

*Kecskeméti Gábor**

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos tanácsadója.

GYÁNI GÁBOR

Az irodalomszociológia aktualitása

Textus és referencia*

Az irodalomelmélet sugalmazásaira érzékeny irodalomtörténet-írás különösen nagy lendülettel vetette bele magát az irodalom textuális vizsgálatába. E törekvések hátterében a korábban hosszú időn át mérvadó marxista irodalomtörténeti redukcionizmus elutasítása állt. Az egyebek közt a „szoros olvasás”, vagy az irodalmi szövegeket érintő dekonstrukció, netán a hermeneutikai olvasatok elsődlegességébe, sőt kizárólagos szemléleti és módszertani jelentőségébe vetett hit elhomályosította az irodalom lehetséges valóságreferenciáit, és olykor egészen tagadta is az utóbbiak relevanciáját. Történészként számomra ez akár még megnyerő is lehet(ne), hiszen jó ideje vallom, hogy a történetírás kevésbé referenciális valóságtudomány, mint ahogy azt a szakmai kánon egyébként hirdetni szokta. A történészek kivétel nélkül mind szövegekkel (írott forrásokkal) dolgoznak, belőlük nyerik múltról szóló ismereteiket, hogy újabb, immár történetírói szövegeket állítsanak elő belőlük, amikor történelmet írnak. Ez azt jelenti, hogy a történeti referencialitás egyes-egyedül narratív kifejezésformák közvetítésével tehető közkinccsé – tudományos közlemények formájában. Ennek ellenére félrevezetőnek gondolom a „tiszta csak a szöveg számít” jellegű irodalomkritikai és irodalomtörténeti megszólalásokat.

Belátom viszont, hogy az a szociológiai redukcionizmus, amit az irodalom és a művészetek marxista kánonja előírt, valóban sehová sem vezet.¹ Nem lehet vajon más fogalmi és empirikus megoldást találni arra a problémára, hogy ne tekintsük a művészi megszólalást szűken önreferenciális aktusnak? Hiszen vitathatatlan, hogy a fikcionális művek előállítói is hús-vér emberek (voltak), akik nem kizárólag saját steril művészi tapasztalataik hatására váltak és válnak napjainkban is alkotóvá. Ráadásul az aktuális vagy potenciális befogadók szűk vagy tágabb köre sem csak a művészi élvezet okán, tehát esztétikai élményekre sóvárogva alakítja viszonyát a művekhez és azok alkotóihoz. Érdemes tehát a kérdést alaposan újragondolni, amihez a művészet-szociológia (mindenekelőtt Pierre Bourdieu) vagy a társadalomtörténet egyes válfajai, a mikrotörténet, vagy a kultúratörténet (new cultural history) elvi és gyakorlati felvételei ösztönzést adhatnak, sőt akár empirikus impulzusokkal is hozzájárulhatnak egy ilyen vállalkozás sikeréhez.

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült. – A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének kutatóprofesszora, témacsoport-vezetője, az MTA levelező tagja.

1 Mindennek az elméleti alapjait történeti kontextusban tárgyalja: VERES András, *Lukács György irodalomszociológiája*, Bp., Balassi, 2000.

Az irodalom szociológiai vagy társadalomtörténeti tudatossággal és e célból megközelített fogalma eltérő formákat ölthet magára. Adott egyfelől a lehetőség az alkotó művészek (vagy éppen a tudósok) társadalomtörténetének megírására. A döntő kérdés ez alkalommal így szól: milyen társadalmi csoportok és miliók képviselőként léptek színre az illető alkotók, hogy beteljesítsék intellektuális hivatásukat; milyen családokba születtek és milyen életformát alakítottak ki maguk számára alkotó életük folyamán?² Adott másfelől az a nem kevésbé kecsegtető lehetőség is, hogy magukat az alkotókat faggatjuk minderről, azt vizsgálva, hogy ők mit állítanak műveikben a kérdésről. Az önéletrajzi témájú vagy ihletésű fikciók forgathatók ehhez legnagyobb haszonnal, ahol az író-alkotó kifejezetten azon ügyködik, hogy bemutassa saját társadalmi kondicionáltságát. Amint azonban a Móricz Zsigmond önéletrajzi regényét e célkitűzés jegyében elemző írásomban kimutattam, az efféle írásművekbe foglalt társadalomkép legalább oly mértékben önkényes, mondhatni fikcionális konstrukció, mint amennyire az elbeszélés egésze is fikcióként értendő. Mindamellet a belőlük levonható tanulságok fontos szempontokkal járulhatnak hozzá annak mérlegeléséhez, hogy milyen vélt vagy valós társadalmi tapasztalatok birtokában keletkeztek az írói életmű egyes darabjai, milyen referenciális jelentést tulajdoníthatunk a fikcionális alkotásoknak.³

Azért bocsátottam mindezt előre, mert Kerényi Ferencre, a tudósra emlékezve olyan szellemi életmű kerül a szemünk elé, melynek egyes részei kiutat látszanak mutatni abból a zsákutcából, ahová a valóságreferenciákat mellőző, kizárólag a szövegre fókuszáló irodalomtörténet-írás vezetett idővel. Nem ismerem teljes terjedelmében Kerényi Ferenc irodalomtörténeti életművét, a mondandóm szempontjából azonban nem is kell feltétlenül ismernem annak minden egyes szegmensét. Amire itt rá szeretnék mutatni, az Kerényi irodalomszociológiai törekvése – amit egyébként kifejtetlen elméleti premisszákkal is következetesen érvényesített –, amely az 1990-es évek második felétől sorozatosan napvilágot látott tanulmányaiban, azok egy részében érhető igazán tetten.

Kerényi legkevésbé sem redukcionista szociológiai-szociologizáló beállítottsága abból a kérdésfelvetésből ered, hogy milyen társadalmi entitást fejez ki – szellemi fenoménként – egy adott irodalmi alkotás. Irodalomtörténetként nem az a kérdés foglalkoztatja őt, hogy melyik osztály vagy réteg érdekeit, ízlését, akaratát stb. fejezi ki (akaratlanul vagy tudatos módon) a művész, amikor a művét megalkotja.⁴ Ha felmerül nála egyáltalán ez a kérdés, az rendszerint azt a konkrét értelmet kapja, hogy milyen mentális, társadalmilag kondicionált *tapasztalatok* rejlenek a művészi alkotómunka

2 A kérdés viszonylag csekély hazai kutatási eredményeit röviden tárgyalja: GYÁNI Gábor, *Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írógóportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad-Bp., Partium-reciti, 2014, 156–158.

3 *Uo.*, 159–165.

4 Mint ahogy történt a korábbi irodalomszociológiai próbálkozások esetében, például: „*Természetes, hogy irodalmunk annak az osztálynak társadalmi szemléletét, politikai törekvéseit fejezi ki, amelynek számára készül*”. Vagy: adott „a felismerés, hogy régi íróink *elsősorban* egy-egy rend vagy osztály szemléletét fejezték ki”. KOMLÓS Aladár, *Irodalmunk társadalmi háttere*, Bp., Múlt és Jövő, 2006 (első kiadás: 1947), 72, 80. Kiemelések tőlem: Gy. G.

mélyén, melyek a művészi kifejezőmód, az esztétikai szofisztikáltság bizonyos szintjén műalkotásba, annak tekintett szellemi produkcióba kerülnek át. A tapasztalat mint kiindulópont megkerülhetetlen minden emberi cselekvés mozgatórugójaként, legyen szó politikai akaratformálásról, általában a társadalmi viselkedésről vagy a tudományos gondolatok és a művészi invenciók kiteljesítéséről. Kerényi ezen a ponton – tudományos dolgozatai egy részében – szoros kapcsolatot teremt a nem hagyományos kurrens történetírás egyes áramlatai és az irodalomtörténet-írás között. Nem állítom teljes bizonyossággal, hogy kellően tudatában volt Kerényi e ténynek; és ha tudatában volt is, akkor sem tulajdonított neki különösebb jelentőséget. Talán ez magyarázza (hamisítatlan pozitivistá tudományos elhivatottsága mellett), hogy sehol sem fejtette ki szemléleti törekvéseinek nyilvánvaló fogalmi interdiszciplinaritását. Az a feltűnő hasonlatosság, ami a biográfia-íráshoz is kapcsolódó, és leginkább a mikrotörténet körébe vágó történettudományi szemlélet, módszer és írásmód,⁵ valamint Kerényi irodalomszociológiai munkássága között minduntalan felfedezhető, még az irodalomtörténet-írás felől tekintve sem tűnt fel eddig senkinek.⁶

Annak ékes bizonyosságául, hogy milyen alapvető és gondolatilag izgalmas szemléleti elemként van folyton jelen Kerényi irodalomtörténeti dolgozataiban a szociológiai, a társadalomtörténeti érvelés, a kultusztörténetre irányuló kutatásaiból emelek ki néhány, e tekintetben felettebb jellemző mozzanatot. A Petőfi Sándor személyét és költészetét övező, és a Petőfit idővel kanonikus költővé emelő kultuszt kutató Kerényi kezdetben a kultuszképződés eseménytörténete és a kultuszteremtő aktus intézményesülése iránt árult el heves érdeklődést.⁷ A kérdésről írt tanulmányában még csupán futó említés szintjén érinti azt a mikroszinten megnyilatkozó társadalmi (társas) közeget, a benne megbújó kapcsolati hálót,⁸ amely – bátran mondhatjuk – idővel kulcsszerepet tölt be a Petőfi-kultusz társadalmi elmélyítésében. E tárgyban írt, később napvilágot látott rövid tanulmánya úttörő munka az irodalmi kultusz társadalomtörténeti megközelítését, a költészet fogalmának társadalomtörténelmi kontextusba helyezését tekintve. Irodalom és társadalom illetően szoros összekapcsolása mögött az a felismerés munkál, hogy a költői népszerűség, az irodalom kultikussá válása és ezzel együtt az irodalom (egyáltalán: a művészetek) társadalmi használatának mechanizmusa a mikroszinten keletkező társadalmi tapasztalatok aktuális és

5 Vö. KÖVÉR György, *Biográfia és társadalomtörténet*, Bp., Osiris, 2014, 17–96.

6 Árulkodó jel, hogy az irodalom- és a társadalomtörténet-írás érintkezési pontjait feltérképező áttekintés szerzője sem észrevételezte Kerényi ez irányú munkásságát. SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagyományok, irányzatok, módszerek*, második, jav. kiad., szerk. BÓDY Zsombor, Ö. Kovács József, Bp., Osiris, 2006, 567–580.

7 KERÉNYI Ferenc, *A körözölevéltől a szoboravatásig: A Petőfi-kultusz első korszaka, 1849–1862 = Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997 (*A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei*, 7), 130–143.

8 Az irodalmat „teremtő” és „éltető” társadalmi kapcsolatháló hazai konceptualizálására jóval később, Kerényi halála után tett ígéretes kísérletet Lengyel András, de ő sem tartja számon Kerényit a téma itthoni úttörő kutatói között, legalábbis nem említi őt vonatkozó írásában. LENGYEL András, *A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet szociológiájához*, *Műhely*, 23(2010)/4, 43–51.

potenciális közösségében rejlik. Az ilyen jellegű „társadalom” (társiasság, társulás)⁹ létrejötte, időleges, netán tartós létezése teremt igazán kedvező alkalmat a „népszerű”, a befogadható művészet keletkezéséhez; továbbá ez a közösség képezi az irodalom széles körű társadalmi (közösségi) kultuszának a fő táptalaját is. A vázolt koncepció kiérlelt, mintaszerű irodalomszociológiai kifejtése azzal a gondolatmenettel indul, hogy Kerényi megállapítja: Petőfi műveltségére – de hozzátehetjük: a költő művészi invencióit nagyban befolyásoló tapasztalataira is – erősen hatott, hogy nem kizárólag a szülői család, hanem leginkább a másodlagos közösségek (a tanítóegylet és a hozzá hasonló értelmiségi baráti társaságok) szocializálták a költőt; velük „előbb véletlenszerűen vagy megélhetési szükségből, utóbb mind tudatosabban került kapcsolatba”.¹⁰ S mi jellemzi ezt a hálózatot, melynek Petőfi gyakorló költőként is már komoly haszonélvezője volt, s a költő halála után hamarjában kibontakozó kultusznak is múlhatatlanul fontos éltető forrása lett? Egyáltalán: kikről van itt szó tulajdonképpen?

Különösen azt a társaságot tünteti ki Kerényi beható figyelmével, amely a vidéki magyarországi kisértelmiséget, az ún. „mezővárosi-falusi humán értelmiséget”, a lelkészt, a kántort, a tanítót, a jegyzőt, a postamestert és társait képviseli. De amellett, hogy Petőfi mondhatni testközelből ismerte őket és ösztönszerűen vonzódott is hozzájuk, mi tette vajon képessé ezt a társaságot arra, hogy oly könnyen befogadja, majd mindegyre népszerűsítse a költészetét, sőt, hogy már a költő életében kultikus magasságokba emelje Petőfit, halála után pedig a több ágon párhuzamosan futó Petőfi-kultuszt is anticipálja, majd lelkesen kultiválja, hogy ezáltal társadalmi téren is meggyökereztesse? Az így megfogalmazott kérdésekre Kerényi sommásan azt feleli: nem más, mint az illetők életformája és értelmiségi hivatása, melynek nehezen túlbecsülhető mentális alkateleme volt, hogy nap mint nap művelték az „alkalmazott irodalom” műfajait. Ekként tartja számon az irodalomtörténet-írás az emberi élet jeles eseményeihez kötődő köszöntőket, búcsúztatásokat, társadalmi célú versezeteket, bordalokat, paródiákat stb. Egész készlettár halmozódott fel belőlük ezeknek a személyeknek a kezén, olyan versgyűjtemények, mintaprédikációk, melodiáriumok formájában, melyek korábbi alkotóinak sorából a magas irodalmat képviselő Csokonai Vitéz Mihály neve említhető első helyen.¹¹ Csokonaihoz roppant hasonló szerepben tűnik fel Petőfi később, az 1840-es években. S éppen ebben rejlik Kerényi szerint annak magyarázata, hogy miért fogadta be rögtön ez a világ Petőfinek mint népdalköltőnek az életképeit,

9 A kifejezésnek a tudományos diskurzusban nyomon követhető fogalomtörténeti áttekintéséhez vö. NÉMEDI Dénes, *A társadalom mint kritikai kategória = Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*, szerk. PÁL Eszter, Bp., Új Mandátum, 2001, különösen: 12–16.

10 KERÉNYI Ferenc, *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867) = Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 154.

11 VÖ. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 261–308. Szilágyi, mint ahogy itt hivatkozott munkája is tanúsítja, napjainkban kiteljesíti a Kerényi által képviselt szociológizáló irodalomtörténet-írást, amit ő már vitathatatlan elméleti tudatossággal művel.

bordalait, helyzetdalait, tájköltészetét és hazafias líráját, mely társadalmi kör (ahogy Kerényi írja) „alkalmazott literatúrájának” magasabb rendű kiteljesedését ünnepelte Petőfi költészetében.¹²

Kerényi ez alkalommal nyomban meg is haladja a közös forrásokból sarjadó mentalitás imént vázolt posztulátumát, ami a költő Petőfit – feltételezése szerint – szorosán egybefűzte a vidéki értelmiség említett csoportjaival. Az 1849 utáni irodalmi kultuszképződés szociológiai mechanizmusának jelentőségét latolgatva Kerényi rámutat: midőn az irodalmi nyilvánosság szükségszerűen szűk körre szorult vissza, hogy a magánszférában találjon magának menedéket, ami korjellemző állapot is egyúttal, kivált nagy jelentőségre tesz szert, hogy „Petőfi nagyszámú kapcsolata révén sokan és sok helyütt őrizhették a személyes találkozás élményét”. Következésképpen, folytatja Kerényi, a „[Petőfi]-kultusz szokásrendje is a magántársaságokét követte”.¹³ Ahogy ez egyébként más esetben is gyakran megtörténik, ezekre a kompániákra várt az értékörzés, az átmentés, a továbbéltes feladata az ismert szorító körülmények között.

Úgy talál rá Kerényi a Petőfi-kultusz társadalmi forrásvidékére, hogy empirikusan bizonyítható szociológiai és mentális kontextusokhoz köti annak hatékony érvényesülését. Szellemes és elbűvölő gondolatmenet eredményeként bebizonyítja: a kultusz korabeli eredményességének az talán a legfőbb kulcsa, hogy ez a kultikus gyakorlat szerves részévé vált az életvitel mindennapi rutinjának, és ily módon mondhatni szokásszerűvé lett. Ahogy írja:

Mindazonáltal messze járnánk az igazságtól, ha figyelmünket kizárólag vagy elsősorban e rétegnek [a vidéki értelmiségnek] az ünneplésformák kialakításában vitt szerepére korlátoznánk, hiszen jelentőségük éppen abban állt, hogy a Petőfi-kultusz élesztését a mindennapok tevékenységében folytatták, tanítói vagy lelkipásztori hivatásuk részeként. A számos példa közül most utaljunk csupán a nagykőrösi tanár Arany Jánosra, aki saját jegyzetei alapján tanította Petőfi költészetét; arra a hatásra, amelyet a selmecebányai líceum Petőfi-hagyománya az önképzőkörben a fiatal Mikszáth Kálmánra gyakorolt.¹⁴

És folytathatnánk tovább. A fenti gondolatmenetet alapul véve koncepcionálisan is újra lehetne gondolni a kultuszképződés, valamint az irodalmi kultuszok működését elősegítő társadalmi mechanizmusok teljes problémakörét. Sőt, magának az irodalmi tudatnak és az irodalom társadalmi használatának a kérdését is élettelibb módon rekonstruálhatnánk a Kerényi által így megragadott kontextusokra gondolva.

Abban a monográfiájában dolgozta ki Kerényi Ferenc nagy empirikus alaposággal az alkalmazott literatúra poétikáját, a mezővárosi értelmiség literatússágát illető felvetéseit, melyet Pest vármegye 18. század vége és a kiegyezés közötti irodalmi élete bemutatásának szentelt.¹⁵ Munkája bevallottan irodalomszociológiai mélyfúrás, amely,

12 KERÉNYI, *A Petőfi-kultusz...*, i. m., 201.

13 *Uo.*, 202.

14 *Uo.*

15 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3).

ahogy írja, „(első megközelítésben) azt jelenti, hogy az irodalmi műveket, eseményeket, személyiségeket és fórumokat nem esztétikai értékrendjük alapján ítéljük meg; a nemzeti klasszikusként értékelt alkotókat és remekműként tisztelt alkotásokat is az irodalom-szociológiai folyamatok áttekintése során, annak részeként említjük meg, illetve tárgyaljuk”.¹⁶ Ezért is kerülhet a könyvben terítékre többek közt az irodalmi klientúra kérdése, vagy a középszinten működő „udvarházi klasszicizmus” vidéki (nem városi), valamint a biedermeier városi, lényegében pesti műhelye és mindezek számos ágense. Széles tablóképet kapunk emellett az alkalmazott irodalom műkedvelő művelőiről és azokról a konkrét alkalmakhoz kötött műfajokról is, amelyek témát és megszólalást biztosítottak a közköltészetnek. A gondos, zömében levéltári, kéziratári és hasonló kútfőkre alapozott izgalmas rekonstrukció bepillantást enged a „magas irodalom” mélystruktúrájába. Ez már azért is különösen méltánylandó dolog, mert szinte semmilyen látható nyoma sincs ennek az irodalmi-kulturális mélyáramlatnak, ami abból ered, hogy (miként a szerző egy helyt megjegyzi) „a kompániák »mitológiája« belső használatra és nem a mezővárosi vagy még szélesebb nyilvánosság számára készült”.¹⁷ Valóban az irodalom mélystruktúrájáról van tehát szó, amikor a Kerényi által nagy kedvvel ecsetelt „alkalmazott irodalmat” tekintjük, mert egyfelől ez volt a magas irodalom egyik ihlető forrása, másfelől termékeny befogadói talajt (olvasói kört) is jelentett ezen irodalom számára. Ennek kézenfekvő bizonyítéka az a feltűnő hatás, amit a magas költészet invenciózussága gyakorolt a közízlésre, ami épp ilyen úton-módon segítette az irodalmi pallérozottság szélesebb társadalmi elterjedését.

Nem hagyhatjuk külön említés nélkül azt a mélyenszántó értelmiség-történeti analízist sem, melyben meggyőzően mutat rá Kerényi a hálózatba rendeződő személyi kapcsolatok kivételesen nagy súlyára a kultúra előállításának, terjedésének és befogadásának folyamatában. Hadd utaljak itt csupán egyetlen fontos momentumra.

A honorácior értelmiség kapcsán Kerényi kiemeli az iskola, az alma mater kulcszerepét a szellemi javak vándorlását biztosító mechanizmus működtetésében. Amíg a nemesi literátus értelmiség esetében a rokoni, a birtokszomszédi és a nemesi életforma révén létesülő közösségi kapcsolatok domináltak e téren (is), addig a nem nemesi értelmiségnél az iskolatársi kapcsolatoknak volt maradandó szerepe a művelődés- és a kultúrateremtés, valamint a kultúra befogadása tekintetében. Olykor még a szépirodalmi művek előfizetésének a lehetőségét is ez a kapcsolatháló tette lehetővé. Kijelenthető ezek nyomán, hogy „[a]z iskolához való tartós kötődés a honoráciorok irodalmi műveltségének alaprétegét képezte, s ez – a szülőföldjükre visszatérő vagy szolgálati helyükre érkező kollégiumot végzettek révén – országosan is egységesült”.¹⁸

A könyv végén a szerző kitekint az 1849 és 1867 közötti önkényuralmi időszak helyi (megyei) irodalmi eseményeire is. Az utóbbit egy immár makroszinten vizsgálódó újabb könyvében munkálja ki részletekbe menően, nem elhanyagolható szociológiai tudatossággal.¹⁹

16 Uo., 8.

17 Uo., 228.

18 Uo., 210.

19 KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás” (Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolutizmus korában), Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005.

A magyar irodalmi élet abszolutizmus kori alakulását Kerényi úgy követi ezúttal nyomon, hogy mentalitás- és társadalomtörténeti kontextusok keretébe ágyazza a témát. Három fő fejezetben, három toposz mentén haladva végzi el a feladatot. Elsőként megvizsgálja, hogy mi történt az alkotóművészekkel ebben a viharos, a normális irodalmi tevékenység számára nem különösebben kedvező világban, ami 1848/49 bukását követte. Másodikként az irodalmi élet szervezeti-intézményes kereteit teszi górcső alá, amilyen a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Kisfaludy Társaság; szemrevételezi továbbá a lapszerkesztőségeket, illetve a társadalmi és szűkebb nyilvánosságot, a „vidéki műhelyek”-et is beleértve. Végül az irodalmi ábrázolás jellemző irányait, alapvető szemléleti kereteit taglalja, melyek fő irányát a bűnbakkeresés és önvizsgálat, a mítoszteremtés és az allegorizálás képezte szerinte.

Az így meghatározott irodalomszociológiai síkok többé-kevésbé elváltak egymástól, következésképp az egyén, a szervezetek és a mentális orientációk koordinátái között lehet igazán megragadni az akkori irodalmi eseményt, az irodalmi történés korabeli tényeit. Nézzük az elemzés első szintjét: mi történik az írókkal saját magánéletükben egy olyan viszontagságos kor körülményei között, amikor – nem utoljára persze a modern kori magyar historiában – nem az alkotás, hanem a személyi egzisztencia megmentése, a túlélés volt/lehetett a tulajdonképpeni tét. Miként hatott ez a végletes élethelyzet a szorosán vett alkotói folyamatra? A túlélés és a megélhetési kényszer súlyos dilemmája változatos taktikák és néhány alapvető életstratégia kényszerű választása elé állította a kor alkotó művészeit, akik pályájuk elején vagy annak derekán jártak, netán a végéhez közeledtek, amikor ebbe a lehetetlen helyzetbe kerültek. Az életrajzi szituáltág közvetlenül befolyásolta az életstratégiként választott megoldást. Nagy nyomatóka volt továbbá az alkotótevékenység által előteremthető jövedelem melletti egyéb anyagi támasztékoknak is, melyek szintén beleszóltak abba, hogy ki melyik opció mellett határozta el végül magát. Az utóbbiak önmagukban is eldönthették a kérdést, hogy ki mikor és miképp működik együtt a megtorló hatóságokkal – végső és szélső esetben besúgóként vagy csupán állást, az irodalmi életben betöltött, mindenekelőtt szerkesztői állást vállalva.²⁰ Így alakult ki végül az a bonyolult, számtalan egyéni tényezőt és életkörülményt magában rejtő konstelláció, melynek eredményeként, ahogy Kerényi világossá teszi, „olyan új repedésvonalak [jelentkezhetnek], aminek korábban, 1848 előtt nem volt jelentősége, de később fontos szerep jutott az újjászerveződött, egyszersmind üzletiesedő magyar irodalomban”.²¹

Miután külön-külön számba veszi Kerényi az egyéni élettörténeteket, nyomban áttér az irodalomszociológiai probléma csoportszintű bemutatására; az utóbbihoz a szervezetszociológiai rekonstrukciót használja eszköz gyanánt. Így kerül a könyvben terítékre az „irodalmi élet”, az irodalmi nyilvánosság intézményi infrastruktúrája. Az írói invenciók kiapadása nem ritkán az alkotók elmagányosodásának volt, lehetett lo-

20 Paradigmatikus esetet rekonstruál ez ügyben: DEÁK Ágnes, *A koronás Wargha: Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*, Bp., Akadémiai, 2010.

21 KERÉNYI, „Szólnom kisebbség...”, i. m., 44.

gikus folyománya, amire kézenfekvő példaként említi Kerényi a vidéken lelkipásztor-kodó Tompa Mihály esetét. „Noha Tompa esete a lélektani vonások, személyiségjegyek meghatározta szélsőségesebb eset volt, a vidéki műhelyek legnagyobb pszichológiai terhelése valóban az egyhangúság, a szellemi tespedés volt, amely az ismétlődő tevékenységet végző tanárokat is elérhette.”²² Arany Jánosra is utal Kerényi e ponton, noha Aranyak Tompánál több lehetősége nyílt ez időben is az intellektuális kapcsolatok közösségi szintű ápolására.

A politikai és szellemi nyilvánosság 1848 előtt kivívott és eredményesen működtetett fórumai ekkor már szinte mind elenyésztek, ami erősen visszavetette az írói ambíciókat, a művészi alkotókedvet, az ez irányú szellemi képességek kibontakoztatásának már a puszta lehetőségét is. Nemigen maradt belőlük semmi a közeli múltból, ahhoz képest, amit a Kerényi más tanulmányaiban előzetesen már feltárt topográfiai, rokoni, szakmai és egyéb alapokon szerveződő informális körök hálózata jelenthetett; az utóbbiak tarthatták valamennyire továbbra is életben az irodalmi és szellemi kapcsolatok adott rendszerét. Az érintett hálózatok működésének példaként mutatja be Arany János tanári és másilyen kapcsolatrendszerét, olyan esetet választva, amely szinte az akkori teljes magyar elitértelmiséget integrálta. A személyes találkozás számított a korabeli kapcsolattartás leggyakoribb formájának, ami azonban utazást kívánt és feltételezett; ezt viszont – anyagi megfontolásokból – nem mindenki vállalhatta, ezért volt sűrűn választott megoldás a levelezés útján való érintkezés gyakorlata is.²³

Önmagában ez is elegendő ahhoz, hogy mély szakadék alakulhasson ki a mindinkább Pest városára összpontosuló, egyre jobban intézményesülő irodalmi és tágabb szellemi élet, valamint a vidéki magányukba és/vagy az alkalmankénti személyes kapcsolathálóba visszaszoruló alkotók között. Ettől elválaszthatatlan az a folyamat, hogy az ismertség és az elismertség sem feltétlenül esik már úgy egybe, mint korábban, sőt eltávolodik a kettő egymástól.²⁴ Ennek felelt meg az is, hogy másként alakult a múlthoz képest az írói egzisztenciateremtés lehetősége. A legkevesebb, amit erről el lehet mondani, így szól: érzékelhető távolságra került egymástól az írók anyagi sikerlistája és az irodalomtörténeti kánon. Petőfi 1849 előtti érvényesülése talán a legkitűnőbb példa arra nézve, hogy egy rangos költő már megélhet, sőt jól megélhet egyedül az irodalmi tevékenységből is;²⁵ az abszolutizmus korában ez gyakorlatilag már elképzelhetetlen. Jókai esete ugyanakkor annak bizonyító erejű példája, hogy „a sokasodó alkalmak között személyiség és alkat, munkabírás és életmód, családi állapot és más tényezők” differenciáltan szabályozhatták az írók változatosan alakuló jövedelmi viszonyait.²⁶

Kerényi sokoldalúan feltérképezi az írói (magán)életet, valamint az irodalmi alkotás folyamatát kintről kondicionáló körülményeket azért, hogy feltárhassa a

22 *Uo.*, 104.

23 A jelenség tágabb kontextusához vö. FÓNAGY Zoltán, *Levelezés a 19. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, 55(2013), 619–637.

24 KERÉNYI, „*Szólalom kisebbség...*”, *i. m.*, 89.

25 MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999, 48–74.

26 KERÉNYI, „*Szólalom kisebbség...*”, *i. m.*, 89.

mögöttük ható szociológiai mechanizmusokat. Nem marad adós ugyanakkor azzal sem, hogy rávilágítson a „gyors reagálású műfajokban, a lírában és a novellában” jelentkező főbb gondolati és mentalitásbeli irányokra, úgymint a bűnbakkeresésre, a mitizálásra és az allegorizálásra.²⁷ Ezek a korabeli irodalmi alkotásokban újonnan felbukkanó alkotóelemek tényleges történelmi tapasztalatokban gyökereztek, melyek főként az irodalom (a művészet) révén kaptak nyilvánosan hangot. E minőségükben pedig ezek az irodalmi megnyilatkozások általánosan érvényes korabeli társadalmi mentalitásokra vetnek fényt. Azok háttérben szinte kivétel nélkül az erkölcsi kritériumokhoz igazított nemzeti önkép munkál, amely a moralizáló nacionalizmus jellegzetesen romantikus beidegződéseként hat. E beállítottság erejét, ha lehet, tovább növeli az 1849-ben elvesztett szabadságharcot és ’48-as forradalmiságot követő depresszív közösségi lelkiállapot.²⁸ A szinte mindent meghatározó ilyen feltételek között könnyen rögzülhetett a kortársakban egy olyan attitűd, amely 1848/49-et kizárólag csak mítoszként volt képes megidézni és elbeszélni. A példázatoság (az allegorizálás) retorikája adta hozzá a kézenfekvő nyelvi (gondolati) eszköztárt, ami a bibliai történetekkel való gyakori példálózgatásban nyilvánult meg különösen eklatáns módon. Erre tág lehetőséget kínált, hogy a közbeszéd mögötti „Enciklopédia”²⁹ is ennek a beszédmódnak a kezére játszott: a Biblia ugyanis ekkoriban még szellemi közkincsnek számított a honi társadalomban. Ezen kívül a nemzeti történelmi mitológia képzetének a mozgásba hozása, a vele összefüggő történelmi tényanyag és tudás kimunkálása, azonnali retorikus használatba vétele járulhatott hozzá termékeny módon a korabeli irodalmi tudat formálásához. Mindez így együtt akaratlanul is a magas- és népkultúra (a folklór) egybekapcsolását szolgálta, és egyúttal a kettő fokozott egymásra találásából is táplálkozott.³⁰ E tételt bizonyítandó Kerényi a kor kanonikus történelmi irodalmi művére, Katona József *Bánk bánjára* hivatkozik, s arra a benne megnyilatkozó történelmi példázatra utal, amely épp ezt a művet tette nemzeti drámánkká: „és éppen 1848. március 15-diki, »A közönség kívánatára« kitűzött előadása mutatta, hogy közértés volt iránta”.³¹ Minderről egy későbbi dolgozatában még megjegyzi:

27 Uo., 117–151.

28 A vereségek mint múltbeli traumatikus élmények közösségi feldolgozásához vö. Wolfgang SCHIEVELBUSCH, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*, trans. Jefferson CHASE, London, Granta Books, 2001.

29 Az Enciklopédia e fogalmára lásd Umberto Eco, *Hat séta a fikció erdejében*, Bp., Európa, 1995, 126.

30 A történelmi köztudat és a nemzeti történelmi Enciklopédia akkori állapotára nézve néhány újabb történelmi munka is megemlíthető: MIKOS Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Bp., L’Harmattan, 2010 (Szóhagyomány); LAJTAI L. László, *„Magyar nemzet vagyok”: Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*, Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2013 (Eszmetörténelmi Könyvtár 18), 2013.

31 KERÉNYI, „Szólnom kisebbség...”, i. m., 141.

Az 1845 és 1848 közötti előadásokon az akkori Pest-Buda lakosságának húsz százaléka ismerkedett meg a drámával, így 1848. március 15-én természetes módon került be kikövetelt nemzeti színházi előadása a forradalom napjának eseménytörténetébe. Ekkortól tekinthetjük a *Bánk bánt* nemzeti drámának.³²

Abban, hogy az allegóriából egyszer csak önarckép és korkép lesz – ahogyan Kerényi szerint számos korabeli irodalmi műalkotás esetében történt –, a kor akut fenyegetésére adott válasz poétikai megnyilvánulását kell látnunk. Ez a módfelett partikuláris esztétikai forma akkor haladható meg csupán, ha az alkotó végérvényesen szakít az allegorizálással, és ezzel egyszersmind a passzív rezisztencia tehertételétől (is) megszabadul. Kemény Zsigmond regényeit, valamint Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját* hozza rá bizonyítékként, amivel kimondatlanul azt sugallja, hogy kisszerű kor ritkán és kivételesen teremt nagy és komoly művészetet, bár a kivételek is figyelmet és gondos mérlegelést érdemelnek.

Kerényi Ferenc tudományos munkáinak a gondolati rekonstrukciójával arra kívántam csupán ráirányítani a figyelmet, hogy nem eleve ördögtől való a művészi alkotómunka szociológiai megközelítése, nem olyan eljárás tehát, ami szükségképpen elszegényítené az esztétikai értékek világát. Mindaz, amit Kerényi a 19. század eleji és közepi magyar irodalom társadalmi feltételrendszeréből rekonstruált, azzal a megszívlelendő tanulsággal szolgál számunkra, hogy textus és kontextus szüntelen egybejátszása gyümölcsöző szempontokkal járulhat hozzá az irodalmi alkotás alaposabb megértéséhez.

32 KERÉNYI Ferenc, *Katona József dilemmái = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Története, 2), 194.

HUDI JÓZSEF

Pápay Sámuel hagyatéka mint történeti forrás*

Pápay Sámuel, az első rendszerbe foglalt magyar nyelvű irodalomtörténet szerzője életének földrajzi kereteit néhány ponttal jelölhetjük a történelmi Magyarország térképén. A Balaton-felvidék festői szépségű tájáról indult: Pápay János református tanító gyermekeként Felsőörsön született 1770. március 8-án, tanulmányait helyben, majd Kassán (1788–1789), jogi tanulmányait Egerben folytatta (1791–1793), és Pesten szerzett ügyvédi diplomát (1796). 1796–1800 között az egri líceumban tanított magyar nyelvet és irodalmat. 1800 nyarától 1827. május 31-én bekövetkezett haláláig Pápay élt. 1802-től a devecseri uradalom ügyészeként, majd pár év múlva a gróf Esterházy család pápai, devecseri és ugodi uradalmának főügyészeként tevékenykedett.

Veszprém vármegye főispánja 1801-ben a megye tiszteletbeli főügyészévé, 1804. június 28-án pedig táblabírájává nevezte ki, ami lehetővé tette számára a vármegyei politikai és kulturális közéletben való részvételt. 1805-ben megnősült: János öccse feleségének húgát, a nálánál 12 évvel fiatalabb Kondé Amáliát vette feleségül. Házasságukból hat gyermek született, közülük a hagyatéki osztály idején négyen éltek, de csak kettő érte meg a felnőttkort.¹

Az elmondottak alapján egy szabályos köznemesi hivatali karrier történetének körvonalai sejlenek föl, valójában azonban egy különleges életpálya áll előttünk, melyet egyedivé tesz az, hogy Pápay Sámuel az apja elvesztése után, 19 évesen áttért a katolikus hitre, s ezzel elnyerte gróf Esterházy Károly (1725–1799) egri püspök, Pápa földesura, majd annak örökösei támogatását. A püspök tanári katedrával, az utódai pedig uradalmi tiszti állással biztosították egzisztenciáját. Mivel az uradalmi tiszti, majd főtiszti állás jobban jövedelmezett, mint a vármegyei közigazgatási szolgálat, feltehetőleg nem is gondolt arra, hogy vármegyei hivatalt vállaljon.

* A szerző a Dunántúli Református Egyházkerület Levéltárának (Pápa) igazgatója.

1 Életrajzát közli: FENYÉRI Gyula, *Pápai Sámuel*, Tudományos Gyűjtemény, 1828. I, 122; BADICS Ferenc, *Az első magyar irodalomtörténetírő*, ItK, 7(1897), 1–15; SZIKLAY János, *Veszprém város az irodalomban és művészetben*, Celdömölk, Óvári Ferenc kiadása, 1931, 265; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, X, Bp., Hornyánszky Viktor Könyvkiadó Hivatala, 1905, 379–381; HORVÁTH Elek, *Pápay Sámuel emlékezete*, I–III, Pápai Hírlap, 33(1936), dec. 5., 2; dec. 12., 1–2; dec. 19., 2; Uő, *Irodalmunk elfeledett harcosa*, Erdélyi Helikon, 14(1941), 167–174; HUNGLER József, *Pápay Sámuel*, Veszprémi Szemle, 1(1957)/1, 75–78; Uő, *Utószó = PÁPAY Sámuel, A magyar irodalom eszmérete*, reprint kiadás, Veszprém, 1986, [487–492]; HARMATH István, KATSÁNYI Sándor, *Veszprém megye irodalmi hagyományai*, Veszprém, Veszprém Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya, 1984 (Horizont Közművelődési Kiskönyvtár, 10), 265; *Veszprém megyei életrajzi lexikon*, főszerk. VARGA Béla, Veszprém, Veszprém Megyei Önkormányzat Közgyűlése, 1998, 390–391.

Táblabírói kinevezése lehetővé tette számára, hogy a törvénykezés mellett közigazgatási, jogi és nyelvészeti szakértőként is részt vegyen a megyei közéletben, bekapcsolódjék a nyelvújítási mozgalomba, részt vegyen a modern magyar nemzeti nyelv és kultúra kialakításában.

Két jelentős munkát is letett az asztalra: 1807-ben a megye által felállított szakbizottság tagjaként *Észrevételek...* címmel egy tervezetet készített, melyet a megye nyomtatásban is kiadott, és a többi megyének is megküldte. Pápay Kazinczynak, a „Haza Fő Litteratorának” is elküldte munkáját, s ezzel egy életre szóló barátság vette kezdetét.²

Első munkájában Pápay a magyar nyelv polgári igazgatásra történő alkalmazására tett javaslatokat. Nyelvészeti felfogásának kifejtése után egy szakszótárt is összeállított, amely a latin szakkifejezések magyar megfelelőit tartalmazta.³ A kötet nem számított rendkívüli újdonságnak, hiszen 1805 óta, amikor a törvények⁴ a magyart tették a megyék közigazgatási nyelvénél, először Pesten, majd azt követően számos megyében kineveztek hasonló bizottságokat, amelyek javaslataikat elkészítették, több esetben kinyomatták és eljuttatták egymáshoz. Pápay ilyen irányú megbízatása (1806. szeptember 1.) szintén a pesti, pontosabban a Pest megyei kezdeményezés folytatása volt, melyet Kerényi Ferenc példás feldolgozásából ismerünk.⁵ Míg Pest megye ad hoc-bizottságában Révai Miklós, a veszprémi Pápay Sámuel számított nyelvészeti szakértőnek.⁶ Az *Észrevételek...* jelentőségét a munka szakszerűsége és színvonala mellett az adja, hogy javaslatainak egy része átment a gyakorlatba, és – a pesti szótárhoz hasonlóan – évtizedek múltán is hatott.⁷

2 Pápay Sámuel levele Kazinczy Ferencnek, Pápa, 1807. jún. 2. = *Kazinczy Ferenc levelezése*, V, közzét. VÁCZY János, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1894, 42–43. Pápay levelében megírja, hogy a munkát „a’ tisztebeli Magyarságrúl próbaképpen készítette”, a megye kinyomatta és az ország összes megyéjének megküldte. Kazinczy csak nagy késéssel, 1808. jan. 5-én kapta kézhez Pápay levelét és munkáját, s még aznap a rá jellemző módon válaszolt neki. „Leveled és ajándékok ma ért kezemhez. Munkádat rég olta ismerem, becsülöm, csudálom. Szerencsésebben e’ tárgy körül senki nem dolgozott, senki nem dolgozhat. Ne vedd ezt hízelkedésnek” – írta levelének elején. *Uo.*, 271.

3 *Észrevételek a’ magyar nyelvnek a’ polgári igazgatásra, és törvénykezésre való alkalmaztatásáról, az oda tartozó kifejezések’ gyűjteményével, mellyeket a’ haza eleibe terjeszt Veszprém vármegye, Veszprém, özvegy Számmer Klára betűivel, 1807.* A Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei könyvtárában B. I. 260. raktári szám alatt található példány címlapjának belső oldalán a könyvtár-igazgató (Tóth Ferenc) a következőket jegyezte fel: „Tekintetes Pápai Sámuel Úr, Tekintetes Veszprém Vármegye Tábla Birája, és a Pápai Uradalom első, és igen érdemes Fiscalissa, mint ezen Munka egyik Készítője ajándékozta a Pápai Ref. Collegium Bibliothecájának. Pápán Maius 23dikán 1807ben.” Ha figyelembe vesszük, hogy a munkát a vármegye az 1807. bőjtmás (március) 4-én Pápán tartott közgyűlésén fogadták el, a Számmer nyomda viszonylag rövid idő alatt kinyomtatta a kéziratot. Veszprém megye javaslatait a hivatalosan megkeresett törvényhatóságok még fölvehették a követi pótutasításokba, hiszen I. Ferenc 1807. ápr. 5-ére Budára hívta össze az országgyűlést, amely dec. 15-én fejezte be munkáját.

4 Az 1805. évi IV. törvénycikk a magyar nyelv használatáról. A törvénytár digitális kiadása, melyet a következőkben is használunk: *1000 év törvényei*, <http://www.1000ev.hu/> (2014.11.05)

5 A „tiszti szótár” ügyéről: KERÉNYI Ferenc, *Pest megye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3), 30–35.

6 *Uo.*, 30–31.

7 *Uo.*, 35.

Pápay második munkája, az ifjúságnak szánt *A magyar literatura' esmérete* című kézikönyv a *Magyar Minerva* című sorozat IV. köteteként 1808-ban szintén Veszprémben jelent meg. Már teljesen önálló, egri jegyzeteire épülő alkotás, amely többféle szempont együttes érvényesítésével a honfoglalástól, vagyis Pannónia megszállásától három kort („időkerületet”) elkülönítve a jelenkorig tekintette át a széles értelemben vett literatúrát: a magyar nyelven készült írásműveket. Az első korszak a reformációig, a második a reformációtól II. Józsefíg terjedő időszakokat ölelte fel. Harmadik korszaknak a II. József halála után eltelt időt értette. Saját korára tekintve a magyar literatura további fejlődését többek közt a magyar nyelv tanításától, országossá tételétől, a könyv- és újságírás, a könyvkereskedelem és a nemzeti színjátszás előmozdításától várta, melyhez a rendektől és a királyi udvartól egyaránt támogatást remélt.⁸ Művének kézírata már évek óta ott lapult íróasztala fiókjában, s talán sosem lát napvilágot, ha a hasonló terveket dédelgető Révai Miklós, a pesti egyetem magyar tanszékének tanára 1807-ben váratlanul nem távozik az élők sorából.

Pápay többi munkája, mely kéziratban maradt, többségében Darnay Kálmán (1864–1945) sümegi múzeumába került, s tudomásunk szerint 1945 márciusában a múzeum egész anyagával együtt elpusztult, amikor a gyűjteményt nyugatra menekítő szerelvényt szőnyegbombázás érte a zalaegerszegi vasútállomáson.⁹ Így azt mondhatjuk, hogy Pápay Sámuel tevékenységének, életművének ma csak töredéke ismerhető meg, hiszen nyomtatásban ki nem adott kézíratainak, levelezésének java része örökre megsemmisült. Ezért is különös jelentősége van az irodalomtörténet által eddig nem ismert hagyatéki iratainak, amelyek a Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltárában a közgyűlési iratok között találhatóak.

Ha halála évének közgyűlési iratai közt kutatunk, először utolsó jótéteményének bizonyítékára akadunk: 1827. május 6-án Rába Boldizsár vármegyei másodalispán jelenlétében 1000 ezüstforint tőkepenzt adományozott a „Magyar Nemzeti Tudós Társaság” felállítására oly módon, hogy annak évi 6%-os kamatát ő maga vagy utódai kifizetik „azon naptól fogva, mellyenn a' Magyar Tudós Társaságnak valóságos öszveállása ünnepi jelességgel meg-fog tartatni”. Ha a társaság felállítását bármi meggátolná, a tőkepenz a családra visszazáll, mely gondoskodik arról, hogy azt a nemzeti nyelvet előmozdító és terjesztő más intézetre fordítsa.¹⁰ Mivel az eredeti adománylevelet a vármegye az országgyűlési követeknek is megküldte, Pápay nemes tettét az Akadémia alapítását kimondó törvénycikk is megörökítette.¹¹

8 PÁPAY Sámuel, *A magyar literatura' esmérete*, Veszprém, Számmer Klára' betűivel, 1808, 464–484. A fejezet címe: *141.§. Literatúránk' előmozdításának módgyai 's eszközei*.

9 NÉMETH István, *Emlékezés Darnay Kálmánra (1864–1945)*, A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, 2(1964), 5–19, a bombázásról: 8.

10 Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára IV. 1. b. Köz- és kisgyűlési iratok (a továbbiakban: VeML IV. 1. b), 202/1827 (máj. 28.) közgy. sz.: Pápay Sámuel alapítványa a Magyar Tudós Társaság felállítására. Pápa, 1827. máj. 6.

11 *1827. évi XII. törvénycikk: azoknak nevei, a kik a tudós társaság fölállítására, vagy a hazai nyelv terjesztésére is ajánlatokat tettek, az utókor emlékezete végett törvénybe iktattatnak*. A lista szerint Kopácsy József veszprémi püspök 2000, Pápay 1000 ezüstforintot ajánlott fel az akadémia javára. – Az előző, 1827. XI. törvénycikk: *a hazai nyelv művelésére fölállítandó tudós társaságról vagy magyar akadémiáról*.

A hagyatéki eljárás

A hagyatéki eljárást a vármegyei ügyintézés lassúsága miatt csak 1828-ban indították meg, amikor Pápay özvegye egy esztendei betegeskedés után május 15-én, 46 éves korában elhunyt. Legidősebb gyermekük, az akkor 23 éves Pápay Miklós május 19-én a maga és testvérei nevében azzal a kéréssel fordult levélben Veszprém vármegye alispánjához, hogy a hatóság ne idegent, hanem őt nevezze ki testvérei – az 1808-ban született Zsuzsanna, az 1812-ben született Lajos és az 1824-ben született Antónia – gyámjául. Kérését azzal indokolta, hogy három évig az apja mellett gyakornokoskodott, „patvarizált”, most szeptemberben leteszi az ügyvédi vizsgát, s mint prókátor „természet szerént önn igazú törvényes személlyé” válik.¹²

A vármegyei árvadeputáció elnöke, Külley János kanonok a bizottság nevében azt javasolta, hogy a vármegye bízta meg Békássy Ignác pápai járási főszolgabíró és Szép Ábrahám tiszti főügyészt az árvák ingó és ingatlan vagyonának összeírásával, az örökösödési osztály megtételével és a legidősebb testvér gyámmá történő kinevezésével.¹³ A június 2-ai közgyűlés a javaslatot elfogadta, s megbízta a kiküldöttséget a teendők elvégzésével.¹⁴

A hivatalos küldöttség 1828. október 20-án megkezdte a javak összeírását, az osztályt azonban nem végezték el, mivel a kiküldetés zárónapja előtti napon, október 28-án Pápay Miklós a maga és testvérei nevében beadott folyamodványában – kiskorúságukra, együttélésükre, a közös gazdálkodás érdekeire hivatkozva – annak elhalasztását kérte.¹⁵ A kiküldöttség 1829. február 10-én kelt jelentésében számolt be az összeírásról, a gyám kinevezéséről és az osztály elhalasztásáról.¹⁶

1829-től tehát a testvérek nagykorúvá válásáig, a 24. életév betöltéséig a legidősebb testvér, Pápay Miklós látta el a gondviselői feladatokat, ő irányította a gazdálkodást, ő vezette a számadásokat, gondoskodott öccse és húgai neveltetéséről.

Érdemes megjegyezni, hogy Veszprém vármegye „rendei” az *Észrevételek...* c. munkát azzal a kéréssel küldték meg a vármegyéknek, hogy azok „az Ország’ Gyűlésére választott Követtyeik által, a’ szép ’s hasznos Tudományok’ gyarapodására, egy Magyar Tudós Társaságnak fel-állíttatását [...] eszközölni méltóztassanak”. Vö. *Értekezések...*, előszó, lapszám nélkül [3].

12 VeML IV. 1. b, 101/1828. (jún. 2.) közgy. iratok. Pápay Miklós folyamodása Veszprém vármegyéhez gyámi kinevezéséért. [Hely nélkül], 1828. máj. 29.

13 *Uo.*, Küllei (Külley) János, az „Árvák dolgaira ügyelő Deputatio Elölülője” javaslata. Veszprém, 1828. jún. 2.

14 VeML IV. 1. a, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 101/1828. (június 2.) közgy. jkv. sz.

15 VeML IV. 1. b, 101/1828. (június 2.) közgy. iratok. Pápay Miklós folyamodványa az osztóztatás elhalasztására. Pápa, 1828. okt. 28.

16 *Uo.* Békássy Ignác pápai járási főszolgabíró és Vecsey Gábor esküdt jelentése kiküldetésük eredményéről. Pápa, 1829. febr. 10.

A hagyatéki összeírás mint történeti forrás

Pápay Sámuel uradalmi főügyész, Győr és Veszprém megyei táblabíró és felesége anyagi helyzetéről, gazdaságáról, lakáskultúrájáról, műveltségéről, könyvtáráról ingó és ingatlan javainak 1828. évi tételes összeírása ad képet. Az inventárium 6 fő tételből áll:

- I. Ingóságok (375 tétel)
- II. Ingatlan javak (1 tétel)
- III. Könyvek (1 tétel; összeírás)
- IV. Tartozások (2 tétel)
- V. Virtuálék (1 tétel)
- VI. Família levelek (1 tétel)

Az *ingóságok* leírása nem szobák, hanem fajtájuk szerint történt. Sorrendjük: bútorok, ruhaneműk, kamrabeli eszközök, kocsiszínbeli és fészerbéli eszközök, „drágaságok” (ezüst- és aranyneműek), pénzek (készpénzben, adóslevelekben), fegyverek, bokrok, üres hordók.

Az *ingatlan* javak között sorrend szerint a belső fundusok, kúriák; városi fundus; külső birtok, nemes földek és rétek szerepelnek.

A *könyveket* külön, nyelvek szerinti csoportosításban, azon belül ábécérendben írták össze, és a kiküldetési beszámoló jelentéshez csatolták.

Takarékos életvitelre utal, hogy a *Tartozások* címszó alatt mindössze a Magyar Tudós Társaságnak felajánlott 2500 váltóforintot, illetve Mohavill [= Manovill] Jakabnak¹⁷ 1828. április 24-én feljegyzett 200 váltóforint követelését tartották nyilván.

Virtuálék címen a Pest megyében, Dunapataj közelében fekvő Bojár és Mikla pusztán lévő zálogos birtokuk szerepel, melyet még kifizetések terhelnek ahhoz, hogy teljesen tulajdonukba kerüljenek. A kb. 16 000 váltóforint vételárnak még kb. egyharmadát kellett megadniuk.

A *családi levéltárat* egy ládában őrizték, melyet Pápay Miklós öregebb testvérként vett gondviselése alá. Az archívum tartalmáról nem készült összeírás. Analógiák alapján arra gondolhatunk, hogy több száz iratot tartalmazhatott.

Az összeírások részletes elemzése nem célunk, nem is feladatunk. Ezt majd a források kiadásakor megtegyük. Annyi azonban már most megállapítható, hogy Pápay Sámuel a kisebb birtokú, több cselédet, szolgát alkalmazó pápai köznemesek közé tartozott. Jobbgyai nem voltak. Meglepő, hogy a hagyatéki iratok rendi státuszáról nem szólnak, neve mellett könyvei összeírásakor szerepel csak az „úr” titulus. Többnyire csak „néhai Pápay Sámuel” formában említik. Más forrásból deríthető ki, hogy ősei 16. századi armális nemesek voltak, és Győr megyéből származtak át Veszprém megyébe. Családjában ő volt az első, aki a tekintélyesebb birtokos köznemesek sorába emelkedett. (Egy további család-történeti kutatás azt is tisztázhatná, hogy utódai szintén az értelmiségi alkalmazotti

¹⁷ A hiba oka, hogy az összeíró bemondás alapján jegyezte fel az adatokat, Manovill Jakab pápai izraelita kereskedő nevét bizonyára félreértette.

pályát választották: Miklós fia veszprémi királyi törvényszéki bíróként, unokája, Pápay Viktor pedig a piarista gimnázium rajztanáraként tevékenykedett.)

Pápay Sámuel hagyatéki összeírása annyiban különleges, hogy a vármegye tisztviselői a teljes vagyonát számba vették, hiszen az örökösöknek nem is állt érdekében, hogy bizonyos vagyontárgyakat – miként az szokás volt – még az eljárás megindítása előtt kimentsenek a maguk számára. Az inventárium az életút végén készült „pillanatsfelvételnék” tekinthető, amely alkalmas arra, hogy belőle vagyongyarapodásáról, gazdálkodásáról, műveltségéről ismereteket szerezzünk.

Vagyoni helyzetére az ingók és ingatlanok összeírásából következtethetünk. A városban több telke volt: a Devecser utcában és a Ser utcában egy-egy házhelye, melyre árendása építkezett, s használatáért évente meghatározott összegű árendát fizetett. Városi háza az alsóvárosi Akasztó utcában állt, felerészt nád, felerészt zsúp fedte. Három szobája és egy konyhája volt, istálló és fészer tartozott hozzá, az ivóvizet az udvari kút biztosította. E ház Pápay társadalmi státuszához mérten szerénynek tűnik, de vegyük figyelembe, hogy a családja a Fő téren lévő ún. uradalmi fiskális házban lakott.

A városi fundusokhoz a város határában, Böröllő pusztán elszórtan nemes földek és rétek tartoztak. Önálló majorja a közeli Vanyola község határához tartozó Szalmavár pusztán volt, ahol egy szoba-konyhás, kisebb és nagyobb kamrás épület állt, melyhez nagy padlással ellátott, kő alapra és kőoszlopokra épített juhaklok tartoztak. Itt állt a kőből épült és zsúppal fedett méhház is, melyben hét kas tele volt méhekkel, a többi viszont üresen állt. A majort szántók és rétek vették körül. A majorság jelentette gazdálkodásának fő színterét. (A felesége osztályos perével 1810-ben szerzett allódium nagyságát életrajzírója mintegy 600 holdra tette.)¹⁸

Az állatállomány összetétele (1 tehén, 2 ló, 7 sertés és 208 birka) arra utal, hogy az állattenyésztésben a birkákra helyezte a hangsúlyt. A tehén a család tejszükségletét fedezte, a lovakat a kocsi és hintó vontatására tartották.

Jövedelme több forrásból származott: alapját nyilván uradalmi ügyészi fizetése képezte, ehhez járult birtokának jövedelme, emellett borkereskedelemmel is foglalkozhatott, hiszen az összeírt bormennyiség sokszorosán meghaladta a család szükségletét. Erre utal az is, hogy nemcsak saját pincéjében, hanem a Tanárky-féle házban lévő bérelt pincéjében is számos különböző űrméretű boroshordó sorakozott. Pápai, somlói, Balaton-vidéki (badacsonyi, kisörsi, lábdi) bort tároltak a vasabroncsos hordókban. Kisebbséges iccés hordókban űrmős bort is tartottak. 1828 októberében valamivel több mint 60 hektoliternek megfelelő, akóban számításba vett bor volt raktáron.

Pápay magánbanki tevékenységet is nagy buzgósággal folytatott. Megtakarított pénzét kölcsönbe adva kamatoztatta. Készpénz alig volt a háznál (117 váltóforint), adólevélen kihelyezve annál több (20306 váltóforint), adóssága pedig szinte semmi (138 váltóforint 30 krajcár).

Vagyona egy kisebb részét ezüst- és aranyneműekben halmozta fel: az összeírás arany zsebórát, különféle ékszereket, ezüst étkezéses tárgyat, nagy mennyiségű (101 darab) kisebb-nagyobb arany ruhagombot említ.

18 Vö. BADICS Ferenc, *Az első magyar irodalomtörténetíró*, ItK, 7(1897), 386.

Könyvtáráról külön is érdemes szólnunk. A lajstromban három nagyobb egységet regisztráltak:

1. a magyar könyveket,
2. a deák (latin) könyveket,
3. a német és francia könyveket, melyeket címük szerint betűrendben, A-tól Z-ig besorolva jegyezték fel. Zárójelben rendszerint megjegyezték a szerző, fordító nevét, majd a darabszámot (kötetszámot). A kiadás éve következetesen hiányzik a tételekből. A leltár a könyvállomány nyelvi megoszlására is rámutat.¹⁹

<i>Nyelv</i>	<i>Tételszám</i>	<i>Darab</i>	<i>%</i>
magyar	208	539	51,6
német, francia	65	353	33,8
latin	98	153	14,6
összesen	371	1045	100,0

Pápay Sámuel könyvtárának nyelvi összetétele (1828)

Felvilágosult tudós táblabíránk és literátorunk könyvtárának összetétele híven tükrözi egyéniségét, ízlését. A világra nyitott, sokoldalú, magát tudatosan fejlesztő, racionálisan gondolkodó, a nemzeti kultúrát előtérbe helyező személyiség könyvtára ez. Pápay érdeklődése a természet- és társadalomtudományokra, a technikára, a gazdaságra, a művészetekre, szinte az élet valamennyi területére kiterjedt. Könyvtárát csaknem haláláig gyarapította. Könyvállományának feltárása lehetőséget teremt arra, hogy összehasonlítsuk más literátorok könyvtárával, például Verseghy Ferencével, akinek 1824-ben felvett könyvleltára 350 tételt tartalmaz.²⁰

A magyar nyelvű könyvek nagy száma arra utal, hogy a nemzeti szép- és szakirodalom minden jelentős művét megvásárolta. A magyar írók közül Baróti Szabó Dávid, Berzsenyi Dániel, Csokonai Vitéz Mihály, Dugonics András, Édes Gergely, Fáy András, Faludi Ferenc, Gyöngyösi István, Katona József, Kazinczy Ferenc, Kis János, Kisfaludy Sándor, Mikes Kelemen, Pálóczi Horváth Ádám, Verseghy Ferenc, Virág Benedek és Vörösmarty Mihály nevét olvashatjuk könyvei borítóin. Az Urániától kezdve szinte az összes szépirodalmi, vegyes profilú folyóiratot előfizette. A Tudományos Gyűjteménynek 144 száma (füzete) is ott sorakozott a polcain. Külön gyűjteménye volt a nyelvészeti, nyelvújítási kérdésekkel foglalkozó művekből.

19 Feltételezhető, hogy az inventárium kiadásakor a tételek egyenkénti ellenőrzése során az itt közzétett adatok némileg módosulhatnak.

20 Az 1824. évi könyvleltárt kiadta: DEME Zoltán, *Verseghy könyvtára*, Bp., Akadémiai, 1985 (Irodalomtörténeti Füzetek, 113), 9–63. Az 1824-es leltárt az 1810. évi könyvkatalógussal összevetve, összesen 623 tétel alatt sorolta fel Verseghy könyveit. Deme Zoltán névmutatójában nem szerepel Pápay Sámuel neve, pedig az *Észrevételek...* c. munkája megvolt Verseghy könyvtárában, de hibás címmel: *Veszprém Varmegyének Tisztbéli Írásmódgya. Veszprém 1807 in. 8. brosch.; Uo.*, 61. Mivel Verseghy többször megfordult Veszprémben, Pápay pedig többször járt Pesten, joggal feltételezhetjük, hogy személyesen is ismerhették egymást.

Magyarország, Erdély, Európa, Amerika története egyaránt érdekelte. Kedvelte az útleírásokat. A katolikus és protestáns szerzők egyházi, egyháztörténeti munkáit, a vallási toleranciával és a vallási unióval foglalkozó munkákat is beszerezte. Úgy tűnik, hogy a Bibliát nem forgatta, azt a katekizmusok helyettesítették könyvtárában.²¹ Érdeklődött a szabadkőművesség iránt, talán szimpatizált is a mozgalommal. Levelezőpartnerei közül Kazinczy és Verseghy közismerten szabadkőműves volt. A Pápay által ismert írók közül életük egy-egy szakaszában számosan tagjai voltak valamely páholynak. Pesti éveit bizonyára ezekkel a szabadkőműves írókkal is ismeretséget kötött.²² Valószínűleg már ekkor megvette és olvasta a *Freymaurer vagy szabad kőműves rendnek oltalmazása* című vitairatot. Érdeklődése a téma iránt később sem szűnt meg.²³

Gazdálkodóként beszerezte a különféle szakkönyveket, melyek elősegítették a gyümölcsfanevelést, az állattenyésztést, a földművelést, a rétgazdálkodást, egyáltalán: az okszerű gazdálkodást. Több méhészeti szakkönyvet is használt. Gyűjtötte az életvezetési tanácsadó könyveket, izgatta a hosszú élet titka. Statisztikai, jogi, igazgatási, honismertető műveket is vásárolt. Még hadtudományi munkákat is olvasott.

A *latin nyelvű* könyvekből ismerte meg az ókori klasszikus irodalmat, a hazai történelmet, az egyházi és világi jogot, a filozófiát, a mezőgazdaság tudományát, a magyar mezőgazdaság helyzetét, az orvostudomány múltját. Schwantner Márton diplomatikájának latin és magyar kiadását is birtokolta. Itt írták össze Pápai Páriz Ferenc kétnyelvű, illetve Márton József háromnyelvű szótárát is.

A *francia és német* könyvek csoportjában az utóbbiak domináltak, francia nyelvű elvéve akadt közöttük. Ezek közül a fogságba vetett, majd kivégzett XVI. Lajos francia király naplóját és egy, a kormányzás elveiről írott munkát érdemes megemlíteni.

A modern tudomány, irodalom és valóság ismeretét tehát alapvetően a német irodalomból szerezte, melyet gyakran olvasott, bár a nyelvet nem beszélte olyan jól, mint sok kortársa. Még a francia grammatikát is német szakkönyvből tanulta. A francia-aleman bilingvis szótárát éppígy német kiadásból szerezte be, ahogy Franciaország és a francia forradalom történetét is német feldolgozásokból ismerte.

A német szak- és szépirodalmat magyar szempontból válogatta. Ezt bizonyítja, hogy a német nyelvű könyvek jó része Magyarországon jelent meg, tehát a magyarországi német könyvtermés részének tekinthető, másik része olyan, külföldön kiadott kézikönyvekből állt, melyek fő érdeklődési területeihez (irodalom, nyelvészet, történelem, jog, államreform stb.) kötődtek. Példaként említhetjük Fessler Ignác 16 kötetes Magyar-

21 Elképzelhető, hogy bibliájával együtt temették el, vagy az, hogy Miklós fia még az összeírás előtt magához vette a bibliát.

22 Pápay nem szerepel az ismert szabadkőművesek között. Vö. ABAFI Lajos, *A szabadkőművesség története Magyarországon*, Győr, Tarandus, 2012.

23 Helyesen: *A' Frey-Maurer avagy szabad-kőműves rendnek oltalmazása*, Német nyelvből fordított a' Felsőbbek engedelméből ki-nyomtatott, Kassa, Ellinger János betűivel, 1792. A mű Johann August STARCK *Apologie des Ordens Freymaurer c.*, 1770-ben kiadott művének fordítása, a fordítás Kazinczy orvosának, Kis Witzay Józsefnek – mások szerint Paksy Szakmáry Simonnak – a munkája. A német evangélikus teológus másik szabadkőműves könyve is megvolt Pápaynak, melyet Pázmándi Horváth Endre ültetett át magyarra: *Theodul' estvéi, vagy a' különböző religio-felek' egybe-engeszteléséről*, Buda, Királyi Magyar Universitas betűivel, 1819.

ország-történetét, Fenyéry–Toldy költészeti antológiáját (*Handbuch der Ungarischen Poesie*), egy 30 kötetes útleírás-sorozatot (*Bibliothek der Reise-beschreibungen*). Meglepő, hogy a német szépirodalmat és filozófiát nem szerezte be. Nyilván azért, mert a pápai református nagykönyvtárban, melynek maga is gyarapítója, jótévője volt, szinte a teljes európai irodalomhoz hozzáférhetett.

Korai halálával értékes szellemi és anyagi örökséget hagyott gyermekeire, akik a felnőtté válás folyamatában csak magukra és egymásra számíthattak. Egyik nekrológjának írója Miklós fiát arra buzdította, hogy édesapja példáját követve, gyarapítsa a magyar irodalmat, de ezzel adós maradt. Így a magyar irodalomtörténet művelése másokra hárult. Pápay literátori működésének korszerű monografikus feldolgozása napjaink irodalomtörténésének feladata.²⁴

24 Munkásságának jobb megismeréséhez fontos hozzájárulás LŐKÖS István, *Pápay Sámuel irodalomtudományi előadásai = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 873–900; MARGÓCSY István, *Pápay Sámuel és Literatúrája*, It, 62(1980), 377–404.

VÖLGYESI ORSOLYA

Ellenzéki politikusból adminisztrátor?

Egy Pest megyei színházépítető köznemes, Földváry Gábor pályafordulata*

A Nemzeti Színház első időszakáról szóló elbeszélések egyik meghatározó alakja a Pesti Magyar Színház építetőjeként ismertté vált Földváry Gábor, Pest vármegye egykori másodalispánja, akinek mellszobra ma is látható a színház előcsarnokában. Része tehát annak a vizuális panteonnak, amely a nemzeti intézmény 2002-ben átadott épületét díszíti, s egyúttal a színház történetének fontosabb szakaszait s főbb szereplőit reprezentálja. A céltudatos és energikus alispán, aki Széchenyi ellenében is ragaszkodott saját elképzeléséhez, elérte azt, hogy Pest vármegye – mint ahogy ezt Kerényi Ferenc *Pest vármegye irodalmi élete* (2002) című monográfiája is meggyőzően bizonyítja – meglehetősen sokrétű kultúrappártoló tevékenységének csúcsteljesítményét hozza tető alá 1837-ben a Pesti Magyar Színház megnyitásakor.

Földváry életpályája emellett azonban számos ellentmondást is tartalmaz. Éppen ezért érdemes alaposabban is szemügyre venni teljes hivatali pályafutását, annak egyes állomásait, személyes motivációit és döntéseinek politikai kontextusát. Annál is inkább, mert Kerényi Ferenc fent említett monográfiájában úgy látta, valamikor az 1830-as évek végén, de az 1840-es évek elején már mindenképpen jelentős változás következett be a hazai politikai életben, s ez Pest megyében is az addig meghatározó szereplők pozícióvesztéséhez vezetett:

Kétségtelen, hogy a belső korszakhatárnak tekinthető 1841, a *Kelet népe*-vita után nemzedéki-szemléleti különbség is megfigyelhető, a Dubraviczky–Földváry generáció egyre idegenebbül mozgott a politikai publicisztika formálta, a politikai pártalakulás felé haladó közéletben. Helyükre gr. Ráday Gedeon, Nyáry Pál nemzedéke lépett, vagy éppen Nyári Albert, aki ugyan bárónak és Nyárynak született, de arisztokrata rangját hátrahagyva és nevét demokratikusan írva lett a márciusi ifjak egyike, az 1848. évi forradalmi publicisztika munkása.¹

Az alábbiakban arra keressük tehát a választ, hogy Földváry lemondása a másodalispáni tisztségről (1838), s további hivatali pályafutásának alakulása mennyiben magyarázható egy új nemzedék színrelépésével, a hagyományos vármegyei politikálás

* A tanulmány a *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* (K 108670) című OTKA kutatás keretében készült. – A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3), 26–27.

eszköztárának fokozatos átalakulásával, a nyilvánosság új fórumainak térhódításával. Beszélhetünk-e esetében politikai pálfordulásról, vagy csupán a személyes ambíciók kielégítéséről van szó? Mennyire volt tipikus az az életpálya, amely a választott megyei tisztség viselésétől az uralkodó által kinevezett megyei hivatal betöltéséig ívelt?

A kiterjedt kapcsolatokkal és jelentős befolyással bíró Földváry család Pest és Heves megyében rendelkezett birtokokkal. Földváry Gábor (1787–1854) 1810-ben tett ügyvédi vizsgát, s még ugyanebben az évben a Pest megyei solti járás alszolgabírája, 1820-ban pedig főszolgabírája lett. Felesége Csilléry Klára volt, akitől öt gyermeke született, két lány és három fiú: Klára, Erzsébet, Gábor, János és József. 1830-ban az országgyűlési követé választott másodalispánt, Dubraviczky Simont helyettesítette. Az 1832-es tisztújításon aztán Dubraviczky első alispán lett, Földváry pedig a másodalispáni címet nyerte el, ami azt is jelentette, hogy az 1832/36-os országgyűlés alatt ismét követként tevékenykedő Dubraviczky helyetteseként Földvárynak immár meghatározó szerepe lett Pest megye irányításában. Az ország „középponti” megyéjének viselkedése az 1830-as évek első felében meglehetősen sok gondot okozott a kormánynak; elég, ha csak a megyének a rendszeres bizottsági munkálatok kapcsán megfogalmazott véleményére,² vagy az 1833. augusztus 27-ei közgyűlés által elfogadott vallásügyi köriratra, illetve az 1835. szeptemberi 9-ei közgyűlés történéseire gondolunk, amelyen végül is a rendek kikényszerítették a kormánypártinak tartott országgyűlési követ, Péchy Ferenc lemondását, s helyére az ellenzék jelöltjét, Fáy Andrást választották.³ Földváry megyei tisztségviselőként nem szállt, nem is szállhatott szembe a rendek akaratával, ugyanakkor a forrásokból úgy tűnik, a túlzó ellenzéki követeléseket igyekezett mérsékelni, s a közgyűlések menetét is megpróbálta a megfelelő mederben tartani.⁴

Az 1832/36-os országgyűlés befejezése után Pest vármegye politikai értelemben egyre inkább vezérvármegyévé vált, s a többi törvényhatóság számára mintaadó szerepe lett: így határozottan kiállt a perbe fogott Wesselényi Miklós és az országgyűlési ifjak mellett, s a megye főispánjával, József nádorral szemben pártfogásába vette a Kossuth által szerkesztett Törvényhatósági Tudósításokat is. Az 1836–1837 folyamán tartott Pest megyei közgyűlésekről szóló beszámolók szerint Földváry több alkalommal is hevesen kikelt a kormányzat törvénysértő intézkedései ellen, 1836-ban ő vezette azt a küldöttséget, amely a megyének az országgyűlési ifjak ügyével foglalkozó feliratát vitte Bécsbe az uralkodónak. 1837-ben pedig határozott véleményt fogalmazott meg az akkor már letartóztatott Kossuth által szerkesztett Törvényhatósági Tudósítások folytatása érdekében.

Földváry ekkor már szeretett volna első alispán lenni, az 1836 novemberében megtartott tisztújításon azonban ismét csak a másodalispáni pozíciót nyerte el, az első al-

2 VÖLGYESI Orsolya, *Politikai-közéleti gondolkodás Békés megyében a reformkor elején: A rendszeres bizottsági munkálatok megyei vitái 1830–1832*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002, 29–45.

3 VÖLGYESI Orsolya, *Kormányzati szándékok és vármegyei hatáskör konfliktusa az 1830-as évek első felének Pest megyéjében*, *Történelmi Szemle*, 42(2000), 245–261.

4 Földváry 1835 szeptemberében pl. Nagykőrös, Kecskemét, Irsa, Majosháza és Áporka nemességét próbálta Péchy Ferenc mellé állítani sikertelenül. *Uo.*, 257.

ispán továbbra is Dubraviczky maradt, aki aztán egészen 1845-ig viselte ezt a hivatalt, és ezzel lehetetlenné tette Földváry számára az előrelépést. Földváry állítólag ki is jelentette: másodalispánként nem kíván tovább szolgálni, s amennyiben ismét erre a tisztségre választanak meg, azt csak fél évig fogja viselni. Végül aztán csak 1838-ban mondott le hivataláról. Földváry ezek után sem vált meg a Pesti Magyar Színház iránnyító részvénytársaság választmányának elnöki tisztétől, hivatali karrierje azonban megtorpanni látszott.

Mindehhez hozzájárulhatott, hogy a kormányzat 1837 tavaszán több Pest megyei ellenzéki politikus perbe fogásáról döntött, az infámia-per végül 1837. december 11-én indult meg Ágoston József, Patay József és az eredetileg csak tanúként kihallgatott gróf Ráday Gedeon ellen. Az 1838. január 15-én megtartott közgyűlésen Földváry még egy kemény hangú felirat megfogalmazását javasolta, amelyben a nemzetet és közelebről a vármegyét ért sérelmeket is meg kell említeni. A közgyűlésen megjelenő Széchenyi és gróf Dessewffy Aurél azonban egy mérsékelt, a perbe fogottak számára kegyelmet kérő felirat mellett foglalt állást, amit végül a többség támogatott is. Széchenyi a történeteket egyébként Földváry felett aratott személyes győzelekként értékelte naplójában: „Habe grossen Triumph über Földváry” – írta.⁵ Időközben elterjedt annak híre, hogy a kormányzat vizsgálatot tervez Fáy András és Földváry ellen is, a titkos jelentések szerint Fáy óvatosabbá vált, Földváry pedig egyre inkább személyes ambícióit helyezte előtérbe, s ezért elvesztette az ellenzék bizalmát.⁶ Mindezek mellett úgy tűnik, Földváryt már egyre kevésbé elégitették ki a megyei politizálás nyújtotta keretek.

Földváry adminisztrátori kinevezése ismereteink szerint először 1841 februárjában merült fel, mikor is gróf Mailáth Antal kancellár javaslatot tett néhány megüresedett vagy a kormányzat számára problémássá vált főispáni és adminisztrátori hely betöltésére. Az előterjesztésben hangsúlyosan szerepelt Békés megye, ahol a főispán és a főispáni helytartó személyében is változások voltak várhatóak, hiszen az eddigi főispán, Lánczy József elhunyt, az 1837-ben kinevezett adminisztrátor, Aczél Antal pedig súlyos konfliktusba került a megyei rendekkel, különösen Novák Antal első alispánnal, úgyhogy a kormányzat számára is hasznosabbnak tűnt az áthelyezése. Mailáth békési főispánnak gróf Károlyi Györgyöt ajánlotta,⁷ Aczéllal kapcsolatban még nem tett konkrét javaslatot, de az év szeptemberében a helyzet átmenetileg úgy rendeződött, hogy Aczél megkapta Károlyi eddigi pozícióját, a csongrádi adminisztrátorságot, Károlyi pedig békési főispán lett.⁸

5 *Gróf Széchenyi István naplói*, V, 1836–1843, kiad. VISZOTA Gyula, Bp., Magyar Történelmi Társulat (Gróf Széchenyi István Összes Munkái, 14), 145.

6 A perek időszakáról lásd bővebben VÖLGYESI Orsolya, *Pest megye és az ellenzéki politizálás lehetőségei (1836–1838) = Magyarhontól az Újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*, szerk. ERDŐDY Gábor, HERMANN Róbert, Bp., Argumentum, 2002, 162–179.

7 A nádor gróf Károlyi Györgyöt eredetileg bihari főispánnak ajánlotta, gróf Zichy Ferenc helyére, akit viszont Árva vármegye főispánjává akartak kinevezni.

8 Lásd még: Pesti Hírlap, 1841/76 (szept. 26.).

A kancellár az említett előterjesztésében Földváryt Csanád megye főispáni helytartójának javasolta, mivel véleménye szerint az addigi adminisztrátor, Kállay István nemrég elnyert másik hivatala mellett nem tudja megfelelően ellátni feladatát (Kállay a pénzügyi igazgatásban kapott párhuzamos feladatot, a máramarosi kamarai igazgatóság adminisztrátora lett). Helyére tehát a kancellár Ambrózy Lajost vagy Földváryt ajánlotta, az utóbbi esetében kiemelte, hogy Pest megye egykori másodalispánja a feladathoz elegendő vagyonnal rendelkezik, továbbá energikus, tetterős személyiségről van szó, aki több esetben is olyan önállóságról és jellemzilárdságról tett bizonyosságot, amely kiváltképp alkalmassá teszi őt a feladatra.

Kállay azonban a helyén maradt, Földváry pedig csak egy évvel később, tehát 1842-ben kapott kinevezést, mégpedig Csongrád megyébe. Az ügy háttérében az állt, hogy Komáromy István, Torna vármegye frissen kinevezett főispánja egészségi állapotának megromlására való hivatkozással lemondott tisztségéről. Ezzel egy időben Aczél Antal a Csongrád megyei főispáni méltóságért folyamodott az uralkodóhoz. Mint ilyen esetekben mindig, a nádor is kifejtette álláspontját, véleményét 1842. március 12-én vetette papírra.⁹ Úgy vélte, Aczélnek a Békés megyei rendekkel elhúzódó konfliktusa nem tenné lehetővé, hogy a Békéssel szomszédos Csongrádban eredményesen működjön, ezért azt javasolta, Aczélt Torna megyébe nevezék ki főispánnak, mert ott ez a probléma nem állna fenn. A kancellár ezt a megoldást elfogadta, ekkor azonban intézkedni kellett a megüresedett Csongrád megyei adminisztrátori tisztség betöltéséről, erre a pozícióra Mailáth Földváryt javasolta. A kancellár ez alkalommal hivatkozott az egy évvel korábbi felség-előterjesztésében megfogalmazottakra, mely szerint Földváryt kiváló jellembeli tulajdonságai alkalmassá teszik az egyébként nehéz terepnek bizonyuló Csongrád irányítására.

Földváry kinevezéséről tehát 1842 májusában született meg az uralkodói döntés Komáromy István, Aczél Antal és gróf Andrássy György ügyével összekapcsolva. Komáromy helyére, Torna megyébe Aczélt nevezték ki, Andrássy pedig Sáros megye főispánja lett.¹⁰ Földváryt betegsége miatt csak 1843 tavaszán, április 10-én iktatták be.¹¹ Csongrádi tevékenységére e helyen nincs mód részletesebben kitérni, ám az bizonyos, hogy hivatalba lépése után rögtön nehéz feladattal szembesült: a megyei tisztújítást, majd pedig az 1843/44. évi országgyűlésre szóló követválasztást kellett leveleznie.¹²

9 „Hujus porro acceptationis adminiculo rem intuitu alterius Recurrentis, quippe Antonii Aczél ita accommodandam existimo, ut cum ab eo moderationem Comitatus Csongrádiensis, ob viciniam Comitatus Békesiensis, et inter eum et Status ibidem praecedentes ingratas differentias, haud meliori cum successu gerendam fore praevidere sit, idem in remotioris Comitatus Tornensis, ad quem adjuncta illa se vel non, vel omnem in casum longe minori in mensura exerunt, Supremum Comitem clementer renunciatur; pro Supremo autem Moderatore Comitatus Csongradiensis delectum ex illis faciendum, puto, quibus cum familia Comitum Károlyi, veluit permagno eoque favente signanter hoc etiam in Comitatu Csongradiensi influxu pollentium, bona consensio intercedit.” Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) Országos Levéltára (OL) Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária, Acta Praesidialia (A 45; a továbbiakban Acta praes.), 1842: 334.

10 A kinevezésről lásd még Pesti Hírlap, 1842/150 (jún. 9.).

11 Pesti Hírlap, 1843/239 (ápr. 16.) és Pesti Hírlap, 1843/242 (ápr. 27.).

12 Földváry ezzel kapcsolatos beszámolóit lásd MNL OL Acta praes. 1843: 242, 1843: 323, 1843: 382.

Ezzel nagyjából egy időben királyi biztosnak nevezték ki Biharba, az ottani főispáni helytartó, Tisza Lajos és Beöthy Ödön alispán közötti állandó konfliktusok kivizsgálására.¹³

1844 végén dolgozták ki annak az új rendszernek az alapjait, melyet kormányzati oldalról egykorúan „neue Maßregel” vagy „administratorische Maßregel” kifejezéssel illettek, s melyet az ellenzék „Kreishauptmann-System”-nek nevezett, s teljes mértékben elutasított. Ennek egyik fontos eleme volt, hogy a főispánoknak és helyetteseiknek (az adminisztrátoroknak) az eddigi gyakorlattól eltérően állandóan a rájuk bízott törvényhatóságban kellett lakniuk, személyesen részt kellett venniük a közigazgatásban és a törvénykezésben, egyéb megbízásaikról pedig le kellett mondaniuk, ennek fejében viszont magas fizetést, 5-6000 forintot kaptak.¹⁴ Legfontosabb politikai feladatuk az volt, hogy az ellenzéket a vármegyékben visszaszorítsák, s a következő országgyűlésre az alsótáblán biztosítsák a kormánytöbbséget. Az új rendszer alapjainak lerakását gróf Apponyi Györgyre bízta, akit az uralkodó 1844 novemberében második alkancellárrá nevezett ki.

Az új főispánok és adminisztrátorok kinevezése első körben 1845 elején lezajlott. A kancellária elnöki bizottságának 1845. február 6-ai felterjesztése 10 megye főispánja, illetve adminisztrátora esetében nem javasolt változást, a későbbiek szempontjából lényeges, hogy ekkor még Pest vármegye 1837 óta hivatalban lévő főispáni helytartóját, báró Prónay Albertet is ebbe a kategóriába sorolták. Szatmár megye kapcsán, mivel a főispán, báró Vécsey Miklós már régóta jelezte, hogy egyre súlyosbodó betegsége miatt a megye irányítását nem tudja vállalni, szükségessé vált egy megfelelő helyettesről gondoskodni. Így a kancellária a nádorral teljes egyetértésben az eddigi csongrádi adminisztrátort, Földvály Gábort javasolta Szatmár megye adminisztrátorának, helyére pedig Bene Józsefet, a diósgyőri és tokaji kamarai uradalom prefektusát ajánlotta, aki a megyének az 1832/36-os országgyűlésen követe volt, s akinek tevékenységével és személyes adottságaival a kormányzat igen elégedett volt, mint ahogy ezt az előterjesztés méltató szavai is bizonyítják. Az uralkodó a kancellária elnöki bizottságának javaslatát február 26-án hagyta jóvá.¹⁵ Csakhogy nem sokkal ezután, 1845. március 7-én Földvály levéllel fordult a kancellárhoz és magához az uralkodóhoz. Kijelentette, hogy nem tudja elfogadni a Szatmár megyébe szóló kinevezést:

Magam vagyok ugyan is az egész országban ki elmondhatom, hogy »a szerencse közepén is szerencsétlen vagyok«, mert midőn egyfelől Felsőged kegyelmét érdemtelen is szerencsés vagyok tapasztalni, másfelől legmagasabb parancsainak meg nem felelhetek: mert midőn mások olly megyék' kormányára rendeltetnek, hol eddig is, vagy ez előtt szolgáltak, vagy ahol laknak: vélem lakásom, és Pest s Heves Vármegyében lévő

13 A vizsgálatot Földvály valamikor 1843 májusában kezdhette meg. Pesti Napló, 1843/248 (máj. 18.). A vizsgálat eredményéről lásd MNL OL Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária, Acta generalia (A 39) 1844: 8951.

14 A rendelkezést lásd MNL OL Regnikoláris Levéltár, Archivum palatinale secretum archiducis Josephi, Praesidialia (N 22; a továbbiakban: József nádor titk. praes.) 1845: 351.

15 MNL OL Acta praes. 1845: 135.

birtokomnál fogva is, ez nem történhetik, mert ezen megyékben szolgálatot nem tehetnek: hanem Szathmár Vármegyébe, mostani lakásomtól több mint harmincz mérföldre, hol semmi birtokom nincs, kellene mennem. És ha a' még nem egészen helyre állott egészségemet nem tekinteném is, mit valahányszor Felsőged' parancsa, és a' közjó, úgy kívánják, valamint eddig, úgy ezután se veszek tekintetbe: – van Anjoktól halál által megfosztott két beteges, és évek óta beteges gyermekem, kiket a' Pesti orvosoktól olly messzire sem vihetek, sem őket Atyai kötelesség' elmulasztása nélkül magamtól el nem hagyhatom.

A kancellárnak azt is megírta, hogy egyik gyermeke olyan bőrbajban szenved, amelyet a pesti orvosok sem tudtak eredményesen kezelni, most azonban remény van arra, hogy Bécsből Balassa János professzor talán sikeresebb lesz. Másik gyermeke pedig két évvel ezelőtt elcsúszott, s azóta egyik lábát nem tudja használni, ennek gyógyításában azonban eddig még Balassa sem ért el eredményeket.¹⁶ A Mailáthhoz írt levelében nehezményezte továbbá, hogy a Nemzeti Újság 1845 februárjában úgy adott hírt Bene József csongrádi kinevezéséről, hogy az addigi adminisztrátorról (vagyis Földváryról), annak további sorsáról egy szó sem esett, ami nyilván kellemetlen volt Földváry számára.¹⁷

Úgy tűnik, Szatmár megye adminisztrátori helye ügyében hosszú hónapokig nem történt érdemi intézkedés. Az uralkodó először 1845. augusztus 1-jén kért tájékoztatást Földváry magatartásáról, eközben a Szatmárban kialakult tarthatatlan helyzetről számolt be gróf Károlyi György 1845. július 31-én kelt levele is, amely szerint a megyében két éve nem tartották meg az esedékes tisztújítást, az időközbeni lemondások miatt több tisztség betöltetlen:

mert miután Földvári Gábor ő méltósága a megyei Rendekhez írt, és a legközelebbi Közyűlésen tárgyalandó levelében nyíltan és határozottan meg írta, mi szerint ő e megye főispáni helytartóságát el nem fogadván ez iránti nyilatkozatát már rég beadá, tartani lehet, – mint észre vevém, hogy a Rendek kiknek beketúrésöket eddig is csak Ő Felsőgednek legfőbb kormánya eránti őszinte bizodalnok táplálta, az illy hosszasan nélkülözött főkormányzás hijányának sok tekintetben már is fájdalmas érzetében elkeseredve olly indítványokat teendenek, mellyek ha határozatba nem mennek is, már magokban a' hangulatokban kellemetlenek, de a közigazgatásnak külömben is elbágyadt életére minden esetre kártékony hatásuak lehetnek.¹⁸

A kancellár augusztus 12-ei felterjesztésében előrebocsájtotta: Földváry nem a hivatalos úton utasította vissza új hivatalát, ezért az elnöki bizottság nem volt abban a hely-

16 *Uo.*, 1845: 742, 2r.

17 „Excellentiádnak megírni bátorkodtam; ámbár tudom, míg bírom, annyit, mennyit lehet, tenni kötelességem, koránt sem a' hivatalra vágyás, hanem azon hírlapnak illetén erántam a' közönség előtt semmi esetre jót nem jelenthető értesítései tették azt mintegy kötelességemmé, melly alkalmatlankodásomért, annyival inkább, mivel Excellentiád' kegyelmét mindég szerencsés voltam tapasztalni, újra engedelmet kérek.” *Uo.*, 1845: 742, 1r.

18 *Uo.*, 1845: 504.

zetben, hogy erről felterjesztést készítsen. A kancellár pedig az utólagosan megküldött hivatalos lemondást addig nem akarta elfogadni, amíg erről személyesen nem beszél az érintettel. Összességében Mailáth úgy látta, Földváry mindaddig kifogástalan magatartást tanúsított, a kinevezést visszautasító lépése éppen ezért váratlan, és minden bizonnyal betegségének, valamint a kielégítetlen ambícióból fakadó érzékenységének tulajdonítható. Mailáth arra is utalt, hogy információi szerint a Csongrád megyei rendek Földváry lemondólevelét, annak kétértelmű kifejezéseit nagy ünnepléssel fogadták, s az a nézet alakult ki, mintha az új rendszabályoknak Földváry nem lenne feltétlen támogatója. A kancellár végül azt javasolta, fogadják el Földváry lemondását, s az uralkodó kérjen a kancellária elnöki bizottságától újabb javaslatot az így ismét megüresedő pozícióra. Az uralkodó azonban a döntés előtt meg akarta ismerni Földváry lemondólevelét és a Csongrád megyei rendek előtt felolvasott búcsúlevelét, ami azt jelzi, hogy a főispáni helytartó lojalitása kapcsán kérdőjelek merülhettek fel.

A kancellár Bene Józsefet 1845 szeptemberében kereste meg hivatalosan Földváry lemondó levele ügyében. Az új főispáni helytartó október 25-én küldte meg a kért dokumentum másolatát. Mint kiderült, Földváry búcsúlevelét az 1845. június 3-ai közgyűlésen olvasták fel, a leköszönő főispáni helytartó a Csongrád megyei rendekkel is közölte, hogy új hivatalát nem tudja elfoglalni, majd így fogalmazott:

A' hivatalokban gyakori változást soha se tartottam jónak. – Kevés idő alatt sokat alig lehet tenni, még kevesebbet, ha azon kevés időből is el ragad egy részt a' betegség. – Nem csak hogy nem tehettem, a' mit akartam, de még nem is láthattam a' Tettes Vármegye útjait, gátjait, az áradásoknak ki tett szép tájékat, melyeken pedig igazítani, segíteni el szánt akaratom volt. Nehéz lett volna a' Tettes KK és Rendektől elválás akár mikor is, nehezebb most, mert éppen váratlan. [...] ¹⁹

A kancellária elnöki bizottságának a bekért dokumentumokkal kapcsolatos felség-előterjesztése csak november 8-án készült el.²⁰ Ebben a bizottság azt javasolta, hogy a kormány tekintélye és a Szatmár megyei állapotok is azt kívánják, hogy mielőbb szülessen döntés, vagyis az uralkodó fogadja el Földváry lemondását. A búcsúlevelében szereplő kijelentéseket pedig igyekeztek Földváry érzékenységének és nem teljesen kifogástalan egészségi állapotának tulajdonítani.

Eközben Apponyi György úgy látta, az 1844 végén bevezetett új rendszabályok csak formailag teljesültek, ezért az eredményesebb működés érdekében az uralkodó számára készített feljegyzéseiben többek között azt javasolta, hogy a Pest megyében működő ellenzék visszaszorítása érdekében a megye főispáni helytartóját, báró Prónay Albertet mentse fel. Prónay helyére pedig ifjabb Mailáth Györgyöt, Baranya megye adminisztrátorát ajánlotta.²¹ Az uralkodó 1845 decemberében legfelsőbb kéziratban fordult

19 *Uo.*, 1845: 748, 2r.

20 *Uo.*, 1845: 748, a tisztázatot lásd *uo.*, 1846: 257.

21 *A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben*, I, összegyűjt., szerk., bev. ANDICS Erzsébet, Bp., Akadémiai, 1981, 176–177.

a nádorhoz a Pest megyei adminisztrátor ügyében. Időközben azonban maga Prónay is megalékelte a számára egyre terhesebbé váló feladatot, s 1846. február 3-án benyújtotta lemondását: „de ezen Pest megye rendei majdnem általános többségének gondolkozása módja, sőt tettekké váló tárgyalásai, s a tisztikar több tagjai eljárási modora, világosan olly elvekből indultnak esmértetvén általam el, mellyeket osztani polgári kötelességemről való fogalmaim, és meggyőződésem tilt” – indokolta a nádorhoz írt levelében elhatározását.²²

József nádor egy hónappal későbbi felterjesztésében három személyt jelölt a megüresedett pozícióra: Földvály Gábort, Somssich Pál helytartótanácsi tanácsost, és báró Nyáry Albertet, a Királyi Tábla bíróját, s egyúttal kezdeményezte, hogy Prónayt nevezzék ki a Hétszemélyes Tábla bírójává.²³ A nádor szerint Földvály mellett nemcsak az szólt, hogy megyebeli birtokos volt, hanem az is, hogy mint volt másodalispán jól ismerte a helyi viszonyokat, és számos támogatója volt a helyi protestáns nemesség körében. A kancellária elnöki bizottsága egyetértett a nádorral, s szintén Földvály kinevezését javasolta.²⁴ Az uralkodó 1846 áprilisában Apponyi eredeti elképzelésével szemben a nádor által első helyen ajánlott Földváryt bízta meg a feladattal, aki a kinevezést ezúttal vonakodás nélkül elfogadta, s júniusban hivatalba is lépett. Mindez azt is igazolta, hogy Földvárynak korábban nem elvi kifogásai voltak az adminisztrátori rendszerrel szemben.²⁵

Földvály Pest megyei működése nem hozott átütő eredményeket a kormányzat számára, s ő maga sem remélt azonnali változásokat:

miután ezen megyének kormánya akkor bizatott rám, mikor már azzal bírni nem lehetett, mint azt a' gyűlések folyama mutatta, midőn a' halgatóságot se volt képes senki többé rendre bírni, alig ígérhetem, hogy azonnal vagy rövid idő alatt, mindenben kellő rendet hozzak be [...]. Szándékom lépcsőről lépcsőre menni, nem egyszerre az ellenzéket leverni, mit az a' szerént nem egy hamar felejtvén, a' tanácskozások biztosság alig lehetnének, így reményem, hogy valamit tehetek, kivált ha nagyobb tekintélyt adhatok a' hivatalnak, mint az előtt volt [...].²⁶

Legfontosabb feladata 1847 októberében Kossuth követté választásának megakadályozása lett volna. Mivel a megye saját hatáskörében 1841-ben kiterjesztette a szavazati jogot a honoráciorokra is, az 1847-es követválasztás alkalmával már nemcsak a főként vidéken élő nemesi szavazórteget kellett megnyerni és a már hagyományosnak mondható kortesttechnikákkal mozgósítani, hanem a Pest városában és a vidéken élő honorácior-réteget is meg kellett szólítani. Földvály, aki a hagyományos kortesttechnikákat

22 MNL OL József nádor titk. praes. 1846. Irregistrata No. XXIII.

23 *Uo.*, 1846. Irregistrata No. XLIV/1.

24 MNL OL Acta praes. 1846: 189, 258.

25 Az adminisztrátori rendszerről és Pest megye reakciójáról lásd VÖLGYESI Orsolya, *Kossuth Lajos és Pest vármegye 1845-ben = Tanulmányok Pest megye monográfiájához, I, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2005 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 4), 101–116.*

26 MNL OL Acta praes. 1846: 551, 2v.

s a helyi erőviszonyokat jól ismerte, és saját bevallása szerint az 1845-ös tisztújításon, hasonló körülmények között eredményesen tudott fellépni gróf Ráday Gedeonnal szemben a szintén ellenzéki Nyáry Pál érdekében, az 1847-es követválasztáson már nem tudott érvényt szerezni a kormány akaratának, bár Kossuth ellenjelöltje, a megyei ellenzék egy része által is támogatott Balla Endre annyi szavazatot kapott, hogy az korábban elég lett volna a győzelemhez. Ebben a szituációban tehát nem egyszerűen a helyi konzervatívok és liberálisok álltak szemben, és nem csupán az idősebb és fiatalabb generáció konfliktusáról volt szó, hanem új választói rétegek soha nem látott mobilizálásával is számolni kellett, amire nem volt felkészülve sem a kormányzat, sem a hagyományos vármegyei politika keretei között szocializálódott elit – sem az anyagi erőforrások, sem pedig az újszerű és látványos kampányelemek tekintetében.²⁷

Földváry hivatali pályafutását, politikai magatartását nehéz egységben szemlélni, e tekintetben mintha valóban éles cezúra lenne az 1830-as és az 1840-es évek között. Mérsékelt ellenzéki magatartása az 1830-as években sok kellemetlenséget okozott a kormányzatnak, különösen Pálffy Fidél kancellárnak,²⁸ az 1839-ben hivatalba lépő Mailáth Antal azonban mindig elismeréssel beszélt az egykori másodalispánról, s korábbi kormányellenesnek tekinthető megnyilvánulásait sohasem emlegette fel. Nagy elismeréssel szólt róla József nádor is, elismerve a megyei adminisztrációban játszott pozitív szerepét. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy az 1840-es évekbeli kancelláriai iratok Földváry esetében nem is említik a Pesti Magyar Színház létrehozásában játszott megkerülhetetlen szerepét.

Hivatali pályafutásában a legnagyobb kérdőjel nyilvánvalóan az adminisztrátori rendszerben való közreműködése, hiszen joggal merül fel a kérdés: hogyan egyeztethető össze ez a magatartása korábbi, a megyei autonómiát következetesen védő fel fogásával. Számottevő szubjektív forrás híján csak következtethetünk arra, hogy az egyébként tehetséges és ambiciózus Földváry az 1830-as évek második felében döntött egy karrierlehetőség mellett, s döntése mellett nyilvánvalóan megmaradt a kormányzati politika változása ellenére is.

Az adminisztrátori rendszerben szerepet vállaló köznemesi származású személyek közül Aczél Antal, Andrassy József, Tisza Lajos, Zmeskál Móric, Czindery László, Vitéz János, Bene József, Gyertyánffy Dávid, Marich Dávid István, Luka Sándor az 1830-as években országgyűlési követként és vezető megyei tisztségviselőként fontos szerepet játszottak a megyéjük életében, találunk közöttük kezdettől kormánypártiakat és egykori ellenzékiet. Voltak olyanok, akik már évek óta főispánként vagy főispáni helytartóként működtek, s voltak olyanok, akik, bár már egy ideje valamilyen kormányhivatalt viseltek, de csak 1845–1846-ban léptek be a megyei irányítás szintjére,

27 Lásd bővebben VÖLGYESI Orsolya, *Kereslet és kínálat a rendi politikában: Kossuth Lajos Pest megyei követté választása 1847-ben = Piacok a társadalomban és a történelemben (A Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi debreceni konferenciájának kötete)*, szerk. HALMOS Károly, KISS Zsuzsanna, KLEMENT Judit, Bp., Hajnal István Kör–Társadalomtörténeti Egyesület, 2014 (Rendi Társadalom – Polgári Társadalom, 26), 435–447.

28 TAKÁTS Sándor, *Földváry Gábor és Pálffy Fidél = Uő, Kémvilág Magyarországon*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 84–90.

az Apponyi nevével fémjelzett új rendszer keretei közé. Földvály pályáját személyes ambíciói, családi körülményei, a politikai környezet változása s az esetleges generációs konfliktusok együttesen alakították, hivatali karrierje bizonyos szempontból tehát tipikusnak mondható.

Székely József, Pest megye főlevéltárosa 1886-ban a következőket írta:

Földvály Gáborról, a közigazgatási tisztviselőről, el lehet mondani, hogy hivatalában pontos és szigorú volt; az egyenes szót szerette s inkább akart kifejezéseiben nyers lenni, mint a valót nem a maga nevéen nevezni. De sok taktika és nagy szeretetreméltóság lakott ez aulikus emberben. József nádor nagyon kedvelte, s ennek számtalanszor jelét is adta. Az 1831. évi nagy kholera alkalmával Földvály Gábor nemcsak a legcélrányosabb intézkedéseket tette, de azok végrehajtását személyes jelenlétével is sikeresítette; polgári kötelességét emberszeretettel egyesíté gyakran élete veszedelmével is.²⁹

Amikor tehát Földvály politikai pályáját az utókor már csak az „aulikus” jelzővel illette, s e tekintetben homogénnek gondolta, a színházügyben végzett munkáját továbbra is elismeréssel említették, olyannyira, hogy Székely írásában hangsúlyosan kapcsolta össze Földvály egy évvel később, 1887-ben ünneplendő századik születésnapját s a Pesti Magyar Színház megnyitásával ugyanerre az évre eső ötvenedik évfordulóját.

29 Székely József, *Földvály Gábor (1787–1854)*, Vasárnapi Újság, 33(1886)/7 (febr. 14.).

HERMANN RÓBERT

Egy visszhangtalan Petőfi-kézirat: a *Históriai jegyzetek**

A magyar irodalomtörténet-írás az elmúlt több mint másfél évszázadban rengeteget foglalkozott Petőfi életpályájával, s Kerényi Ferencnek köszönhetően ma már megbízható kritikai életrajzzal rendelkezünk a költő pályafutásáról.¹ Lírájáról tanulmányok tucatjai születtek, s a korábbi életrajzi munkák (különösen 1945 előtt) elsősorban a költővel, s nem a közéleti emberrel foglalkoztak. Tekintélyt parancsoló nagyságú lírai életműve – különösen annak fényében, hogy mennyi idő alatt született – máig csodálatba ejti a kutatókat és a laikusokat egyaránt. Nem véletlen, hogy eddig három kísérlet is történt a teljes életmű kritikai kiadására.

Prózai munkássága azonban jóval kevesebb figyelmet kapott. Elbeszélő munkái és fordításai nemigen keltettek különösebb érdeklődést. Kerényi Frigyeshez intézett, eleven hangvételő úti leveleinek gyűjteménye máig is a magyar útleíró irodalom egyik legkiemelkedőbb alkotása. Közéleti prózája már nagyobb figyelmet keltett, így a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* című, az emlékirat, a napló és a hírlapi cikk műfajait elegyítő röpiratát, legalábbis annak a március 15-ei forradalmat megörökítő részét minden általános iskolát végzett magyar ember hallotta vagy olvasta. A Pesti Hírlap, majd a Közöny szerkesztőségéhez intézett tábori levelei pedig a korabeli haditudósítások legjobb darabjai közé tartoznak.

Petőfi 1848–1849. évi politikai prózája csaknem összefüggő képet ad a forradalom és szabadságharc másfél évéről. A *Lapok Petőfi Sándor naplójából* a márciusi forradalom előzményeitől április végéig reflektál az eseményekre, a korban kiadott és kéziratban maradt hírlapi cikkek az 1848. tavaszi és nyári belpolitika jelentős kérdéseivel foglalkoznak; szabadszállási választási vereségének dokumentumai pedig az első népképviseleti országgyűlési választások egyik, félig-meddig tipikus válfaját mutatják be. Petőfi-ben eleven volt az igény az általa átélt események megörökítésére, mégis, a *Lapok...*-on kívül más, az eseményeket folyamatukban áttekintő munkát nem ismerünk tőle.

Ennek az áttekintő igénynek a bizonyítéka a költő egy rövid, 1887-ig kiadatlan, először Baróti Lajos által közreadott fogalmazványa, a *Históriai jegyzetek*.² A kritikai kiadás jegyzetei szerint „Petőfi ezeket a naplótöredékeket 1849-ben, iratainak rendezése során, Debrecenben vagy Mezőberényben írhatta össze elszórt, vázlatos jegyzeteiből,

* A szerző a Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnokának tudományos helyettese, a Károli Gáspár Református Egyetem egyetemi tanára.

1 KERÉNYI FERENC, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák).

2 PETŐFI UJABB RELIQUIÁI 1838–1849, gyűjt. BARÓTI LAJOS, kiadja a Kisfaludy-Társ., Bp., Franklin-társ., 1887, 3–6.

melyeket a márciusi napoktól kezdve, közvetlenül az események hatása alatt készített. Első darabjuk több ponton mintegy kiegészíti a költő nyomtatásban megjelent naplóját [...], a harmadik pedig eredetileg talán az elmaradt folytatás számára készült. A többi négy folytatás a kormány Debrecenbe költözésének idejéről való, ezek eredetije a költő 1849. januári debreceni tartózkodása alatt keletkezhetett.” A kéziratot a költő „az írás jellegének, a tinta színének különbségeiből” megállapíthatón négy szakaszban írta le. Ugyanakkor feltűnően nagy a Petőfinél amúgy ritka elírások száma.³ A kritikai kiadás mindezek alapján a szöveget a Bemmel folytatott párbeszéd szintén datálatlan, de nagy valószínűséggel 1849 áprilisában keletkezett lejegyzése és a honvéd őrnagyi rangról lemondó okirat (1849. május 28.) közé illesztette be.⁴

Ezzel szemben Martinkó András a költő prózai munkásságát feldolgozó monográfiájában úgy vélekedett, hogy „a jegyzetek datálása nem térhet el sokban a tényleges időponttól”. Martinkó ezért a művet Petőfi prózai műveinek és levelezésének általa kiadott népszerű változatában az 1849. január 9-én Debrecenben írott újságcikk és a Kossuth Lajoshoz intézett január 13-ai beadvány közé helyezte.⁵

A kézirat hat bejegyzést tartalmaz, nem kronológiai rendben. Az első 1848. március 15–16. eseményeire vonatkozik, a második 1849. január elején (valószínűleg január 9. körül) keletkezett. A harmadik az első népképviselői országgyűlés 1848. július 5-ei megnyitóját örökíti meg, a negyedik Perczel Mór és az Országos Honvédelmi Bizottmány 1849. január eleji konfliktusáról, az ötödik a képviselőház 1849. január 12-ei üléséről, végül a hatodik a székesfehérvári királysírok előkerüléséről számol be, ami 1848. december első felében történt. A kronológiai szempontból első bejegyzés (1848. március 15–16.) a kéziratban is elsőként szerepel, a kronológiailag utolsó 4–5. bejegyzést viszont egy 1848. december eleji feljegyzés követi. A hat feljegyzésből a költő hármat datált és hármat nem; további érdekesség, hogy a feljegyzések közül három 1848., három pedig 1849. évi eseményre vonatkozik. Noha a feljegyzések időhatára összesen tíz hónapra terjed ki, ebből összesen csak négy hónapról (március, július, december, január) találunk bejegyzést, s például 1848 őszéről semmifajta értékelést nem olvashatunk.

A „mű” joggal állítható párhuzamba a *Lapok Petőfi Sándor naplójából* című prózával. Míg azonban az napló, visszaemlékezés, publicisztika sajátos, a nyilvánosságnak szánt elegye, a *Históriai jegyzetek* tudósítások és hírek, híresztelések személyes reflexiókkal kísért, nem a nyilvánosságnak szánt keveréke. Benne van a végleges kidolgozás lehetősége, de maga a csoportosítás is esetleges.

Az irodalomtörténészek többsége nem méltatta különösebb figyelemre ezt a „művet” – s a történészek is alig. Dienes András egyáltalán nem említi a *Petőfi a szabadságharcban* című monográfiájában. Igaz, ez 1848. szeptemberi események elmondásával kezdődik, de a szerző a négy, 1848. december–1849. januári bejegyzéssel sem foglalko-

3 PETŐFI Sándor *Vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., Akadémiai, 1956 (Petőfi Sándor Összes Művei, 5; a továbbiakban: PSÖM 5), 240.

4 *Uo.*, 141–142.

5 MARTINKÓ András, *A prózáiról Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*, Bp., Akadémiai, 1965 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 17), 478, 61. jegyzet.

zik. Hatvany Lajos egy, Kerényi Ferenc szintén egyetlen alkalommal hivatkozik rá. Nem említi a művet a Petőfi katonapályáját összefoglaló legutóbbi munka sem.⁶

Az egyetlen érdemi kivétel Martinkó András *A prózaíró Petőfi* hasábjain. Szerinte ezek „[v]alóban jegyzetek; nem az események időbeli vagy fontossági sorrendje a döntő, inkább felvillanó jelenetek, színek, hangok és feltoluló hallomások, mendemondák papírra vetése. – Csak egy valami friss, naplószerű, élő, hiteles és mai, a mindenkori és az 1848-as Petőfié: a jelenetezés és a cselekvő beszélő portrék drámaisága egyrészt, az érzelmi visszahatás s ezzel kapcsolatban a megszínesedő, vérrel telítődő stílus másrészt.”⁷

A költő debreceni tartózkodásaival foglalkozó legutóbbi munka közli a teljes szöveget és a kézirat fényképmásolatát, de meglehetősen lapos kommentárral.⁸ Érdekes, hogy az 1848. március 15–16-ai tudósítást Lukácsy Sándor sem vette fel a „nagy nap” elbeszélő forrásait közreadó gyűjteményes munkájába.⁹ A történészek közül Spira György hivatkozott többször az írásra – igaz, ezek nem mindegyikében volt köszönet.

Az alábbiakban az egyes bejegyzések értelmezését és hátterük feltárását próbálom meg elvégezni.

A nagy nap

1848 március 15-én egész nap esett az eső... az ég a megszületett szabadságot keresztelte. Szekrényesi városkapitány azt kérdezte Landerertől, kell-e katonaság? Landerer azt felelte, nem. Délután a városház teremében Nyári és Klauzál táblalibráskodtak, a rend, a rend! volt minden második szavok. Az a hír terjedt, hogy katonaság jön, senki sem ijed meg, azt kiabálják, fegyvert! A helytartótanács előtt Klauzál szónokolt; a forradalom küldte, s oly alázatosan és reszketve hebegett, mint tanítója előtt az iskolás fiú; ha lenn az udvaron és utcán 20000 ember nem kurjogat, kidobták volna, azt gondolván, hogy talán kéregető armer Reischer [szegény utazó]. Tancsicsot a színházba vitték, onnan jött a városházához, s köszönetet rebegett. A helytartótanácshoz küldött választmány állandóan megmarad, másnap 16-kán Irányi ezt forradalmi választmánynak találja mondani, Nyári hevesen, csaknem dühösen protestál minden forradalmi szó ellen, tagadja, hogy ez forradalom. 16-kán a város kivilágítva. Rendkívüli néptömeg; példátlan rend és öröm.

6 DIENES András, *Petőfi a szabadságharcban*, Bp., Akadémiai, 1958 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 3); HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, s. a. r. KISS József, Bp., Akadémiai, 1967², II, 587 (1849. jan. 12.); KERÉNYI, i. m., 367 (1848. márc. 16.); KEDVES Gyula, RATZKY Rita, *Csataterek Petőfije: Dokumentumok, Petőfi-művek hadtörténeti és irodalomtörténeti-poétikai elemzésekkel*, Bp., Timp, 2009 (Timp-Militaria, 11).

7 MARTINKÓ, i. m., 476–477.

8 „Petőfi megdöbbenve tapasztalta, hogy ilyen súlyos politikai helyzetben a képviselőknek még van kedve kártyázni és szórakozni. Felháborodásának hangot is ad a Históriai jegyzetek címmel e napokban megkezdett munkájában, amelyben naplószerűen kívánta megörökíteni a forradalom és szabadságharc fontos eseményeit. A feljegyzések személyes vonatkozásaiból és kevert kronológiájából arra következtethetünk, hogy Petőfi ezeket a jegyzeteket valami más művébe akarta bedolgozni.” VÁRHELYI Ilona, *Hej, Debrecen, ha rád emlékezem... (Petőfi Debrecenben)*, Debrecen, 1999 (Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 54), 126–129, itt: 126.

9 *Ez volt március 15-e: Kortársak írásai a forradalomról*, közzét. LUKÁCSY Sándor, Bp., Minerva, 1989.

Az első mondat az egész napos esőt emeli ki (a „naplóban” csak a múzeumi népgyűlés kapcsán említi),¹⁰ s összeköti azt a megszületett szabadság keresztelésének képével. Ennek párhuzama megtalálható a „naplóban” is.¹¹ Érdekes módon mellőzi a délelőtti események felidézését, akárcsak a délutáni, Múzeum előtti nagygyűlését is. Feljegyez viszont néhány olyan adatot, amelyek nem szerepelnek a nyomtatásban közreadott „naplóban”. Ilyen a Szekrényesi városkapitány Landerer Lajoshoz intézett kérdésére és Landerer válaszára vonatkozó rész. (Megjegyzendő, hogy Szekrényesi nem említi ezt a másnap a bécsi udvari rendőri és könyvvizsgáló hivatalnak írott jelentésében.)¹² Mindkét feljegyzésben megtalálható a katonaság beavatkozásával kapcsolatos álhír és annak hatása – a felidézett hangulat tekintetében nincs érdemi eltérés. Míg a naplóban Nyáry Pál és Klauzál Gábor városzházi szónoklatainak említése semleges, és inkább csak az azokat kísérő zajt emeli ki,¹³ a feljegyzésben már a radikális forradalmár indulata tükröződik a forradalmi eseményeket békés mederben tartani akaró liberális nemesekkel szemben. Klauzál megkapja a magáét a Helytartótanáccsal folytatott tárgyalások kapcsán is: a napló a Helytartótanács tagjainak ijedtségét emeli ki,¹⁴ a *Históriai jegyzetek* már a kéregető szegény utazóként, alázatosan szónokló Klauzálról fest humorisztikus képet. De a kiszabadított Stancsics/Táncsics sem jár sokkal jobban. A napló a kiszabadítás diadalmas jelenetét idézi meg,¹⁵ a *Históriai jegyzetek* a köszönetet rebegő kiszabadított rabét.

A március 16-ai feljegyzés megint a forradalmárok és a törvényességen örökdő nemesi liberálisok ellentétét mutatja meg egy pillanatképben. Érdekes, hogy Nyáry Pál itt is negatív színben tűnik fel. A konkrét esetről egyedül Petőfi emlékezik meg, a másik főszereplő, Irányi Dániel munkájában nem találjuk nyomát a konfliktusnak.¹⁶ Petőfi azonban még öt nappal később, március 21-én Aranyhoz írott levelében is visszautal az esetre, igaz, Nyáry Pál nevének említése nélkül:

10 „A szakadó eső dacára mintegy 10.000 ember gyűlt a muzeum elé...” PSÖM 5, 82.

11 „Jó éjszakát, szép csecsemő... szép vagy te, szebb minden országbeli testvéreidnél, mert nem fürödtél vérben, mint azok, téged tiszta örömkönyvek mostak; és bölcsöd párnái nem hideg, merev holttestek, hanem forró, dobogó szívek.” *Uo.*, 78.

12 Közli SPIRA György, *A nagy nap = Petőfi és kora*, szerk. LUKÁCSY Sándor, VARGA János, Bp., Akadémiai, 1970, 354–355; *Petőfi-adattár*, III, *Petőfi-okmányok, függelék (családi adatok), pótlások az I. és II. kötethez*, gyűjt., s. a. r., jegyz. KISS József, Bp., Akadémiai, 1992 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 15), 91–92.

13 „[...] Nyári Pál és Klauzál tovább beszéltek egy óránál, anélkül, hogy beszédeikből egy-egy töredék mondatnál többet hallottunk volna”. PSÖM 5, 83.

14 „A nagyméltóságú helytartó tanács sápadt vala és reszketni méltóztatott, s öt percnyi tanácskozás után mindenbe beleegyezett.” *Uo.*

15 „Stancsics börtönajtaja megnyílt. A rab író diadallal hozta át a töméntelen sokaság Pestre.” *Uo.*

16 IRÁNYI Dániel, Charles-Louis CHASSIN, *A magyar forradalom politikai története 1847–1849*, ford. SZOBOSZLAI Margit, s. a. r. SPIRA György, Bp., Szépirodalmi, 1989, I, 145–146. (Az eredeti francia nyelvű kiadás: DANIEL IRÁNYI, Charles-Louis CHASSIN, *Histoire politique de la Révolution de Hongrie 1847–1849: Première Partie, Avant la guerre*, Paris, 1859.) Érdekes, hogy a szóváltásnak nincs nyoma a forradalom történetéről megjelent kortársi munkák egyikében sem. Közli őket LUKÁCSY, *Ez volt március 15-e, i. m.* Az afférnak Petőfi feljegyzése az egyetlen ismert forrása. Lásd erre SPIRA György, *A pestiek Petőfi és Haynau között*, Bp., Enciklopédia, 1998, 32.

Sokan el akarják mozgalmainktól e nevet díspatálni, és miért? mert vér nem folyt. Ez csak dicsősége a dolognak, de a dolgot nem változtatja meg. Én forradalomnak tartok minden erőszakos átalakulást; márpedig mi erőszakkal vívtuk ki a sajtószabadságot és Stancics kibocsáttatását. Hogy ellenszegülés nem történt, ez csak azt mutatja, hogy az ellen vagy teljesen átlátta tehetetlen gyöngeségét, vagy gyáva volt megtámadni bennünket.¹⁷

Az utolsó kép a március 16-án kivilágított városé, a példátlan rendé és öröme. Ezt a napló március 15-ei része nem említi – visszatér viszont rá április 19-én, ezúttal roszszálló hangvétellel.¹⁸

A nemzetgyűlés megnyitása

1848. Július 5. A nemzetgyűlés megnyitása. Gyönyörű felhőtlen nyári reggel. Minden utcán néptenger. A Dunaparton sorkatonaság és nemzetőrség. A karzatok tömve. A követek nagy része ünnepi ruhában, de nem ünnepélyes arccal. A teremben háttal a Duna felől az elnökszék, ez alkalomra fölfejkötözve bíbor mennyezettel István fhg számára. Az elnökszék előtt alantabb a tribün, homlokán Magyarország címere a koronával. Tizenkettőkor megdördültek az ágyuk, jött István herceg, „Magyarország regenerátora”, mint a Pesti Hírlap állította. Mikor a miniszterek lépegettek a terembe, az éljenezni kezdőket lepisszegték, csak Kosut beléptével harsant meg az éljen. Szemere Bertalan öltözeté legcifrább, Deáké legegyszerűbb. Mikor István jött a hidon, a nemzetőrök a „Gott erhalté”-t muzsikáltak.

A beszámoló a szemtanúé – aki már olvasta a Pesti Hírlap vonatkozó tudósítását.¹⁹ Érződik némi távolságtartás a megörökített személyekkel szemben: István nádor „epitheton ornans”-ának említése enyhén ironikus, amit jól kiegészít az utolsó mondat a császári himnusz eljátszásáról. Deák alakjának megörökítésénél némi rokonszenv csillan meg, Szemeréénél inkább idegenkedés. A Deák iránti rokonszenvet magyarázhatja az, hogy ő fogadta a Petőfi választási megbuktatása ellen tiltakozó kiskun választókat.²⁰

Bizonyos, hogy itt is az események közvetlen hatása alatt keletkezett bejegyzéssel van dolgunk: a költő egyelőre bizakodni látszik.²¹ Nincs nyoma annak a kormányelle-

17 Petőfi – Arany, Pest, 1848. márc. 21. = PETŐFI Sándor *Levelezése*, s. a. r. KISS József, V. NYILASSY Vilma, H. TÖRÖ Györgyi, Bp., Akadémiai, 1964 (Petőfi Sándor Összes Művei, 7; a továbbiakban: PSÖM 7), 136–137, itt: 136.

18 „Március 16-kán az előbbi nap tiszteletére a két főváros kivilágítva... néhány nappal utóbb fáklýászene Klauzálnak, Nyárinak stb... aztán fáklýászene Veselényinek, Eötvös Józsefnek stb... később Batthyányi, Kossuth, Szécsenyi megérkezésekor a két főváros kivilágítva... tennap ismét a nádor tiszteletére kivilágítás és mindenféle cerimonia. Mennyi ünnep egy hónap alatt! vigyázzatok, hogy ezek után a fényes éjek után sötét napok ne következzenek.” PSÖM 5, 86.

19 Pesti Hírlap, 1848. júl. 6., No. 100., 623–624. A tudósításban a Petőfi által említett fordulatot nem találtam.

20 Lásd erre Petőfi 1848. jún. 27-ei hírlapi nyilatkozatát, közli PSÖM 5, 110.

21 Petőfinek a népképviselői országgyűléssel kapcsolatos várakozásaira: SPIRA György, *Petőfi a képviselőház karzatán* = S. Gy., *Jöttányit se a negyvennyolcból!*, Bp., Gondolat, 1989, 124–137.

nes indulatnak, amely az 1848. augusztus 10-én írott cikkét²² vagy az Arany Jánoshoz augusztus 16-án írott levelet jellemzi. Utóbbiban éppen a miniszterekkel kapcsolatban olvashatjuk a megdöbbenő sorokat: „Én hiszem, hogy egy roppant forradalom előes-téjén vagyunk, s tudod, nekem nincsenek vak sejtelveim. Akkor aztán első dolgunk egy óriási akasztófát állítani, s rá 9 embert!”²³

A korona Debrecenbe szállítása

1849. A koronát a vasúton el akarták lopni. Szolnok helyett Vácra indult a vonat, hol Simunicst lenni hallották. Palota táján vette észre egy utazó, hogy Vácra mennek, s úgy fordították vissza a von[atot]. Éjfél volt, a vonat ablakai a hidegtől be voltak fagyva. – A debreceni utban fölfordult a szekér, mely a koronát hozta. – A követek Pesttől Debrecenig mindig kártyáztak, s itt, akikkel legelőször találkoztam, arról értekeztek fülem hallatára, hogy a ferblit sántával vagy sánta nélkül jobb-e játszani? azon pillanatban, midőn a Pest melletti eldöntő csata hírért vártuk, midőn a nemzet az élethalál-perceket élte! ilyen elaljasodást alig mutat a világtörténet.

Ez a feljegyzés egyike a legérdekesebbeknek, s a költő kiváló tájékozottságáról árulkodik. 1848. december 30-án, tehát még azelőtt, hogy a Perczel Mór hadteste által aznap Mórnál elszenvedett vereség híre megérkezett volna a fővárosba, Kossuth saját kezű rendeletben utasította Bónis Samu szabolcsi képviselőt, hogy Ürményi Ferenc báró koronaőrrel együtt gondoskodjon a koronázási ékszerek Debrecenbe szállításáról. „Az ellenség közeledvén a főváros felé, s a csatáknak kimenetele Isten kezében lévén, a kormány kötelességének tartja a koronát minden esetre biztosítani” – írta. Ha Ürményi ezt valamilyen okból nem tehetné, Bónis egyedül intézkedjen az ügyben.²⁴

Bónis, aki feleségével együtt Budán lakott, a rendeletet december 31-én reggel 8 órakor kapta.²⁵ Ő maga Ürményihez sietett, akitől átvette az ékszereket. Közben Bónis felesége, Darvas Erzsébet Kossuthot kereste meg Pesten, hogy megbeszélje vele az elszállítás részleteit. Kossuthnál éppen tanácskozás volt (valószínűleg az Országos Honvédelmi Bizottmány ülészetett a Perczel-hadtest móri veresége következtében előállt

22 Közli PSÖM 5, 112–115. A datálatlan cikktörödéket lásd *uo.*, 116–117.

23 Petőfi – Arany, Pest, 1848. aug. 16. = PSÖM 7, 165.

24 A Bónis Samunak a korona elszállításáról adott rendeletet közli: *A korona kilenc évszázada*, szerk. KATONA Tamás, Bp., Magyar Helikon, 1979 (Bibliotheca Historica), 292. Kossuth ugyanezen a napon utasította Duschek Ferenc pénzügyi államtitkárt, hogy az ország pénztárát és a bankjegynyár felszereléseit még dec. 31-én szállíttassa Debrecenbe. Vö. „Barátja, Kossuth? Forráskiadvány Kossuth Lajos Hadtörténelmi Levéltárban és Hadtörténelmi Múzeumban őrzött irataiból, szerk. SOLYMOSSI József, Bp., Petit Real, 2003, 27–28.

25 Bónisné szövegében nem említ dátumot, csupán általánosságban szól az országgyűlés dec. 31-ei üléséről, amelyben a kormány javaslatára az országgyűlés Debrecenbe költözéséről szölkak. Miután azonban Kossuth rendelete dec. 30-ai dátumú, valószínűsíthető, hogy Kossuth ezt este hat óra után, de éjfél előtt írta, tehát azt követően, hogy megkapta Bem jelentését Kolozsvár felszabadításáról, ill. mielőtt értesült volna Perczel Mór hadtestének móri vereségéről.

helyzetről), de Kossuth behívatta Bónisnét is, aki felajánlotta, hogy a saját kocsijukon szállítják ki a koronát a Váci úton lévő vasútállomásra, amit Kossuth elfogadott. Kossuth ezután kíséretként mellé rendelt egy magas rangú katonatisztet, s intézkedett, hogy a Lánchíd végénél lévő gödröt temessék be. Elképzelhető, hogy a Bónisnétől kapott információk alapján („A Lánchídnál a közlekedést illetőleg nagy rendetlenség van az oda tolyongó nép s kocsik miatt”) utasította Kiss Miklós alezredest, a budai nemzetőrség parancsnokát a rendetlenségek megszüntetésére.²⁶

Ezt követően Bónisné a kocsival átment Budára, ahonnan Bónis tizenkét gránátos kíséretében a Lánchídon áthozta Pestre, majd a vasútállomásra vitette a koronázási ékszereket tartalmazóládát. Itt felrakatta a ládát a szolnoki szerelvényre, s gondoskodott őrzéséről. Bónisné emlékirata szerint a vonat indulása előtt egy ismeretlen felszólította Bónist, hogy inkább Vácnak szállíttassa az ékszereket, s ott adja át Ferenc Józsefnek, majd hozzátette: „Százezrekről rendelkezhetne”. Mire Bónis pisztolyt húzott elő a zsebéből, s így szólt: „Ha valami akadály lenne menetelemben, az úr az életével játszik.” Az illető erre megszeppent, s „tréfára fordítá a beszélgetést”.²⁷

A ládát Szolnokon ismét kocsira rakták, s úgy szállították Debrecenig. A koronát szállító szekér előtt és mögött egy-egy szekér haladt, amelyen a kirendelt gránátosok ültek. Egy ízben a kocsi feldőlt, s a láda a méternyi magas hóba zuhant. A kísérő hadnagy a fején, egy gránátos a karján sérült meg.²⁸

A korona Debrecenbe érkezését megelőzte a híre: 1849. január 5-én Molnár Péter római katolikus prépost és plébános levelet intézett a városi honvédelmi bizottmány elnökéhez, amelyben arra hivatkozva, hogy „anyaszentegyházunk szokása szerint a szent ereklyéknek valamely helyrei bevitelekor harangoztatni szokás”, kérte, hogy ha a szent korona a városba szállíttatna, „e körülményről a bizottmány értesíteni kegyeskedjék, hogyha netalán e kegyeletből eredő cselekmény a bizottmánynak kedve ellen nem volna, én kötelességemet teljesíthessem”. A városi hatóság nem válaszolt a beadványra, s a korona Debrecenbe érkezéséről a sajtó sem számolt be.²⁹ A megérkezés konkrét időpontját sem ismerjük, legfeljebb Gyurits Antal beszámolója alapján feltételezhetjük, hogy még január 5-én vagy 6-án érkezett meg a korona az ideiglenes fővárosba.³⁰

26 Közli HERMANN Róbert, *Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan iratai 1847–1848*, Száz, 136(2002), 1381.

27 BÓNIS Sámuelné DARVAS Erzsébet, *1847-től 1856-ig = Elmúlt idők emlékeiből*, szerk. KORÁNYI Sándor, Bp., Kir. M. Egyetemi Nyomda, é. n. [1929], 39–42. A vonatkozó részletet közli KATONA, i. m., 275–277.

28 [GYURITS Antal], *Menekvés Debreczenbe az 1849. év kezdetén: Történeti rajz*, Pest, Landerer és Heckenast, 1850 (reprint kiadás: MÁV Rt., 1998), 53–54. Ez a kiadvány név szerint említi Bónist mint „polgári koronaőrt”.

29 Közli SZABÓ István, *A szent korona Debreczenben = Debreczeni Képes Kalendárium az 1935-ik közönséges esztendőre*, Huszonötödik évfolyam, Debrecen, „Méliusz” könyvkereskedés, könyvkiadóhivatal, zenemű-, papír- és írószerkereskedés, 1925, 50. Szabó István a cikk írásakor még nem ismerhette Bónisné emlékiratát, a Debrecenbe szállítással kapcsolatban Szinnyei József Bónisról, ill. Kiss Ernő Szemere Bertalanról írott életrajzára hivatkozott.

30 Gyuritsék kocsija jan. 4-én még együtt haladt a koronát szállító szekérrel, de jan. 5-én igyekeztek megelőzni a velük együtt jövőket, hogy jó szálláshoz jussanak Debreczenben. GYURITS, i. m., 52–60.

Debrecenben a koronát – amint azt Szabó István meggyőzően bizonyította – a városházán, a titkos levéltár helyiségében őrizték egészen 1849. június 5-éig, amikor valamivel nyugodtabb körülmények között visszaszállították az időközben felszabadult fővárosba.³¹

Az első kérdés, ami felvetődik, hogy kitől hallotta Petőfi a történetet. Kortársi említéséről ugyanis nem tudunk. Bónis felesége, Darvas Erzsébet emlékirataiban így fogalmaz: „Sajátságos, de vagy kikerülte figyelmemet, vagy sehol említést nem tesznek a történetírók a korona elvitelének napjáról, s mikénti szállításáról. Annak talán abban rejlik oka, hogy Pest és a lapok nem voltak rendes viszonyok között.”³²

A hírlapokban (Közlöny, Alföldi Hírlap, Debrecen-Nagyváradai Értesítő) nincs nyoma a történeteknek, s az általam ismert kiadott és kiadatlan levelekben és jelentésekben sem. Bónis nem tett írásos jelentést a szállításról, vagy legalábbis nincs rá adat, hogy tett volna. Nem említi az epizódot sem Hunfalvy Pál, sem Gyulay Lajos (a képviselőház azon két tagja, akiktől ebből az időszakból naplót ismerünk), de az 1849–1850 fordulóján írott haditörvényszéki védőiratok sem szólnak róla. Gyulay csupán annyit jegyzett fel, hogy az országgyűlés december 31-én elhatározta, miszerint Debrecenbe „vitesse nek az ország klenodiumai is úgymint a korona többek között”. (A fennmaradt határozatban erről nincs szó.) Szerinte Újév napján elterjedt a hír, hogy a koronát Debrecenbe szállítják, s ez is növelte a nép rémületét. Január 9-én pedig, immáron Debrecenben azt írta naplójába, hogy „Debrecen ma fő városunk, itt a nemzeti gyűlés, és itt a korona.”³³ Érdekes, hogy 1849. február 23-án az a tréfás hír terjedt el, hogy a Debrecenben lévő új koronaőrök egyike Bónis Samu.³⁴

Mindezek alapján valószínűsíthető, hogy maga Bónis volt a történet forrása. Bónis neve a korábbi időszakban kétszer fordul elő Petőfi irataiban. A szabadszállási választási fiaskó után Petőfi választóinak panaszát a képviselőház július 8-án tárgyalta. A vitában felszólalt Nyáry Pál, Kazinczy Gábor, Besze János, Bónis Samu, Deák Ferenc igazságügyi miniszter, Madarász László, Szeles Lajos, Olgyay Lajos, Csiky Sándor, Patay József és Asztalos Pál. Bónis arra figyelmeztette a képviselőket, hogy azt először a képviselőház kilenctagú választmányának kellene tárgyalnia. Egyben javasolta, hogy a választással kapcsolatos vizsgálatot mindaddig halasszák el, amíg a Ház végleges szabályai elkészülnek; majd pedig azt, hogy a vizsgálatra kiküldendő személyeket titkos szavazással válasszák meg. A vita végeztével a képviselőház háromtagú vizsgálóbizottságot nevezett ki.³⁵

31 SZABÓ, *i. m.*, 51–53. Lásd még: MÓDY György, *A menekültek = A szabadságharc fővárosa Debrecen: 1849. január–május*, szerk. SZABÓ István, Debrecen, Debrecen város–Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1948, 79, 99.

32 KATONA, *i. m.*, 277.

33 GYULAY Lajos *Naplói a forradalom és szabadságharc korából 1848. március 5.–1849. június 22.*, s. a. r. V. ANDRÁS János, CSETRI Elek, MISKOLCZY Ambrus, Bp., ELTE Román Filológiai Tanszék–Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, 2003 (*Transylvanica Varietas*), II, 256.

34 MÁTRAY Gábor, *Töredék jegyzemények Magyarországtörténetéből 1848/49.*, s. a. r. FÜLEP Katalin, Bp., Magvető, 1989 (*Magyar Ritkaságok*), 107.

35 A Közlöny 1848. júl. 10-ei, 31. számában megjelent jegyzőkönyv vonatkozó részét közli PSÖM 7, 426–427.

Erről Petőfi 1848. július 9-én így számolt be barátjának, Bankós Károlynak: „A tennapi gyűlésben neveztek három tagot a követek közül, kik hozzátok mennek vizsgálat végett: Asztalos Pál, Besze János, Bónis Samu. Nagyon meg vagyok elégedve velök, majd napfényre hozzák ezek az igazságot; csak te is szólítsd vagy szólítsd föl az illetőket a nép közül, hogy a szükséges tanúságot letegyék, s magad is állj elé aztán, mint tanú.”³⁶ Július 16-án Bacsó János barátjához írott levelében szintén arról írt, hogy „[a] nemzetgyűlési vizsgáló bizottmány (Bónis, Besze, Asztalos) a hét folytán lemennek Kunságba, akkor elvárom nem irántami barátságodtól, de igazságszeretetedtől, hogy ügyemet pártolni fogod”.³⁷

Mint tudjuk, a vizsgálatból végül nem lett semmi. Petőfi július 16-án Bacsó János barátjától arról értesült, hogy a kunsági nemzetőrség nagyobb része a táborba vonul; így a követválasztás kivizsgálásával megbízott képviselőházi bizottmány főleg a tisztviselőket, tehát Petőfi ellenségeit hallgathatja meg. Erre a költő kijelentette: „ami a követiséget illeti, annak megnyerése végett soha és sehol egy lépést sem teszek többé ez életben... ha széles e hazában egyetlen egy kerületnek sem lesz annyi becsületérvése vagy tulajdonképpen belátása, hogy engem megválasszon, úgy isten szentháromság ugyse nem érdemi meg Magyarország, hogy képviseljem!”³⁸ Petőfi azért sem igen erőltette a vizsgálatot, mert az is kiderült, hogy ha a vizsgálat nem őt igazolná, annak költségeit neki kellene viselnie.³⁹

Bónis későbbi szerepe szintén nem érdektelen.⁴⁰ Az 1848. szeptember 15-én tartott ülésen a képviselőház ifj. Asztalos Pállal és Perczel Mórral együtt nemzetgyűlési biztosként küldte a drávai táborba a fővezérséget átvevő István nádor mellé. Szeptember 19-től Csány László kormánybiztos mellett dolgozott mint az utalványozásokkal foglalkozó biztos. Részt vett a szeptember 28-ai sukorói haditanácson, s ifj. Asztalos Pállal és Luzsénszky Pál báróval együtt helyeselte a szeptember 29-ei pákozdi csata után kötött fegyverszünetet. Ezt követően egészen december 23-ig a feldunai hadseregnél maradt, s továbbra is Csány László főkormánybiztos mellett az utalványozás ügyeivel foglalkozott. December 23-án futárként tért vissza Budapestre, ahol megállapíthatóan részt vett a képviselőház december 27-ei, 28-ai és 29-ei ülésein. A december 31-ei ülésen a hadseregellátás körüli érdemei kapcsán Kossuth megemlítette, hogy ő és Repetzky Ferenc képviselő „sok hálaért tették magokat érdemesekké”.⁴¹

A Debrecenben tartott első nyilvános ülésen, 1849. január 9-én pártolta Bezerédj István javaslatát, hogy ne válasszanak új elnököt a lemondott Pázmány Dénes he-

36 Petőfi – Bankós Károly, Pest, 1848. júl. 9. = *Uo.*, 154–155, itt: 155.

37 Petőfi – Bacsó János, Pest, 1848. júl. 16. a) = *Uo.*, 158–159, itt: 158.

38 Petőfi – Bacsó János, Pest, 1848. júl. 16. b) = *Uo.*, 159–161, itt: 160–161.

39 Mezősi Károly, *Petőfi megbuktatása a szabadszállási követválasztáson* = LUKÁCSY-VARGA, *i. m.*, 515–638; URBÁN Aladár, *Az 1848-as választások és Petőfi* = U. A., *A nagy év sodrában: Tanulmányok 1848-ról*, Bp., Magvető, 1981 (Elvek és Utak), 304–321; Uő, *Petőfi választási kudarca és az országgyűlés*, *ItK*, 105(2001), 397–413.

40 Bónis életpályájára lásd: *Az 1848–1849. évi első népképviselői országgyűlés történeti almanachja*, szerk. PÁLMÁNY Béla, Bp., Magyar Országgyűlés Hivatala–Argumentum, 2002, 149–153.

41 KOSSUTH Lajos *Összes munkái*, XIII, *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*, I, s. a. r. BARTA István, Bp., Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai, 1952 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai; a továbbiakban: KLÖM 13), 947.

lyett, hanem az alelnökök beérkezéséig a korelnök elnöklete mellett tartsanak üléseket. Az ülés végén azt javasolta, hogy a Ház küldjön ki három tagot a néphez intézendő kiáltvány készítésére.⁴²

Január 13-án a nyilvános ülésben Nyáry Pál azt javasolta kimondatni, „hogy védjük magunkat ameddig lehet, s fel nem adjuk a nemzet jogait, s függetlenségének alapján minden pillanatban készek vagyunk a békére”. Ezt Kossuth ellenezte, s Bónis az ő indítványát pártolva, amellettt érvelt, hogy a képviselőház csak azt mondja ki, hogy a nemzet védeni fogja magát, de az egyezkedési szándékról ne szóljanak a határozatban.⁴³ Utolsó debreceni felszólalásában, január 14-én javasolta, hogy a nemzethez intézendő felszólításról részletesen tárgyaljanak.⁴⁴

Madarász József nem túlzottan megbízható emlékirata szerint január 15-én részt vett a Madarász testvérek vezetete radikális képviselőcsoport megbeszélésén, amelynek résztvevői már a Habsburg-házzal és a birodalommal való teljes szakítás programját képviselték volna.⁴⁵ Mindez több mint bizonytalan; a korabeli források alapján sem a tanácskozás megtörténte, sem a résztvevők névsora nem igazolható. Bónis addigi és azt követő ténykedése alapján nem a radikálisokhoz, sokkal inkább a Kossuth által képviselt centrumhoz tartozott. Képviselői pályafutása ezt követően lényegében véget ért, mert Kossuth 1849. január 16-án Szabolcs megye teljhatalmú kormánybiztosává nevezte ki, s csak május végén vagy június elején tért vissza Debrecenbe.⁴⁶

Tudjuk, hogy Debrecenben a Cegléd utcában, a Kaffka-házban lakott, együtt Kemény Zsigmonddal, a neves regényíróval, aki ekkor szintén képviselő volt.⁴⁷ Márpedig Kemény s Petőfi között kétségkívül volt valamifajta kapcsolat. A költő tehát, ha máshol nem, Keménynél találkozhatott Bónissal. Más forrása nemigen lehetett, ugyanis a korona Debrecenbe szállításának részletei – kivéve Gyurits Antal fentebb idézett sorait a szállítás tényéről – egészen 1886-ig, illetve 1898-ig nem voltak ismertek a nagyközönség előtt.⁴⁸ (Bónis szerepe viszont tudott volt, a pesti cs. kir. hadbíróóság ellene hozott ítélete is megemlíttette azt 1851-ben.)⁴⁹

42 A jegyzőkönyvet rövidítve közli PAP Dénes, *A parlament Debrecenben 1849*, Lipcse, Köhler K. A., 1870, I, 1–11; Bónis felszólalásai *uo.*, 3–4 és 8–9; KOSSUTH Lajos *Összes munkái*, XIV, *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*, II, s. a. r. BARTA István, Bp., Magyar Történelmi Társulat-Akadémiai, 1953 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai; a továbbiakban: KLÖM 14), 62–67.

43 A vitára lásd KLÖM 14, 109–120; PAP, *i. m.*, I, 12–34. Bónis felszólalása *uo.*, 31.

44 PAP, *i. m.*, I, 34–40 (Bónis felszólalását nem közli).

45 MADARÁSZ József, *Emlékirataim 1831–1881*, Bp., Franklin Társulat Könyvnyomdája, 1883, 197.

46 A kinevező rendeletet közli KLÖM 14, 143.

47 MÓDY, *i. m.*, 80; SZABÓ, *i. m.*, 49–53.

48 IPOLY Arnold, *A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1886, 123–124; HORVÁTH Balázs, *A korona elszállítása Budáról Debreczenbe = A Szabadságharcz Emlék-Albuma*, szerk. HOHENAUER Ignác, 2., bőv. kiad., Kassa, Kazinczy-kör, 1898, 139–145. (Mindkét munka Bónisné 1884. jan. 9-én elkezdett és 1885. jan. 28-án befejezett emlékirata alapján írja le az eseményeket, s mindkettő közli Kossuth 1848. dec. 30-ai nyílt rendeletét.) A Századok 1913. évi, 47. évfolyamában MÁRKI Sándor ezek alapján foglalta össze a történeteket: *Bónis és a Szent Korona*; újraközli KORÁNYI, *i. m.*, 81–82.

49 Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL), Bp., Abszolutizmuskori iratok: Pesti cs. kir. haditörvényeszek, 1851–10/105. Bónis Samu periratai.

A bejegyzés második része a képviselők kártyaszenvédélyéről és ebből következő alacsony erkölcsi színvonaláról kétségkívül nem volt teljesen alaptalan, de nem is általánosítható. Az a kevés megbízható elbeszélő forrás, ami a Debrecenbe menekülést leírja, nem említi ilyen epizódot⁵⁰ – de miután itt több ezer emberről, s köztük több száz képviselőről volt szó, nem állíthatjuk, hogy ilyesmi ne történhetett volna meg. Annál is kevésbé, mert az általános kártyaszenvédélyről szinte valamennyi emlékirat megemlékezik.⁵¹ Az általánosító bejegyzés azonban inkább a haza sorsáért valóban aggódó, de a képviselőség lehetőségétől csalárdul megfosztott költő keserűségét tükrözi, mint a politikai elit tényleges erkölcsi állapotát... Hozzáteendő, hogy Petőfi a kézirat vonatkozó részét át is húzta.

Perczel Mór és az Országos Honvédelmi Bizottmány konfliktusa 1849. januárjában

Perczel Mórt fölszólította a honvédelmi bizottmány, hogy gazdálkodjék hadserege pénzével s ő ezt felelte: „engem mer a kormány gazdálkodásra inteni! ötszáz ezer pengőt fogok tőle kérni s nem bankóban, hanem ezüstben és aranyban, és ha nem ad, majd meglátja, mit teszek!” Hisz ez zsványkapitány. Máskor ismét így nyilatkozott vezérkara s más jelenlévők előtt: „Énvelem követte el az országgyűlés azt a méltatlanságot, hogy alárendelt Görgeinek! kit már Pákozdnál agyon akartam lövetni, s bánom, hogy agyon nem lövöttem. Szétkergetem az országgyűlést pokolba, s kezembe ragadom a diktátorságot, mert csak én vagyok méltó Magyarországot kormányozni; énbennem egyesül a hadvezéri talentum s politikai képzettség!” Hisz ez örült. Ezen adatokat egy nemzetgyűlési képviselőtől hallottam, ki jelen volt, mikor Perczel ezeket mondta. Aztán, ez még derekabb: Perczel és testvérei (tizenegyen vannak) azzal bujtogatják a népet, hogy a főhatalom két lutheránus ember kezében van, t. i. Kosut és Görgei kezében. Tán a história ennél nagyobb aljasságot nem mutat föl.

Ez a bejegyzés szintén jól datálható. Perczel Mór vezérőrnagy hadteste az 1849. január 2-ai haditanács határozata alapján azt a feladatot kapta, hogy a főváros kiürítése alatt lássa el annak védelmét, majd pedig lassan, utóvédharcokat vívva vonuljon vissza Szolnokig. Perczel január 4-éről 5-ére virradó éjjel ürítette ki a fővárost, ő maga csak 5-én délben hagyta el Pestet. Ezt követően seregével az Üllő–Monor–Alberti–Irsa útvonalon január 7-én Ceglédre érkezett.⁵²

50 GYURITS, *i. m.*, 20–64; GYULAY, *i. m.*, II, 254–255, 369–375; HUNFALVY Pál, *Napló 1848–1849*, s. a. r. URBÁN Aladár, Bp., Szépirodalmi, 1986 (Magyar Ritkaságok), 140–145; JÓKAI Mór, *Csataképek* = J. M., *Elbeszélések* (1850), s. a. r. GYÖRFFY Miklós, Bp., Akadémiai, 1989 (Jókai Mór Összes Művei, 2/A), 54–57 (A két menyasszony c. elbeszélés); [JÓSIKA Miklós?], *Zur Geschichte des ungarischen Freiheitskampfes: Authentische Berichte*, Leipzig, Arnoldische Buchhandlung, 1851, II, 318–322; VACHOTT Sándorné, *Rajzok a múltból: Emlékiratok*, Bp., Aigner Lajos, 1889 (Nemzeti Könyvtár, 41–42), II, 85–86. – Érdekes még a Jósika Miklósnak tulajdonított munka leírása is a Debrecenbe menekülésről. [JÓSIKA?], *i. m.*, II, 38–45 (*Die Sylvesternacht von 1848 und 1849 und die Reise nach Debreczin c. fejezet*).

51 CSOBÁN Endre, *A közvélemény problémái = A szabadságharc fővárosa Debrecen...*, *i. m.*, 251.

52 A Perczel-hadtest feladatáról tájékoztat Mészáros Lázár hadügyminiszter jan. 17-ei értesítése Klapkához. Közli *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II. (A januári újjászervezés és az első sikerek)*, bev.,

Az 1848. december 30-ai móri vereséget követően a tábornok két jelentést is küldött Kossuthnak, egyet december 31-én, egyet pedig január elsején. A két jelentésben ugyan eltérő módon számolt be az ütközet lefolyásáról és hadteste veszteségeiről, de mindkét jelentésben volt egy közös elem. A Görgeivel október óta rossz viszonyban lévő Perczel a vereség felelősségét igyekezett tábornoktársa nyakába varrni, Kossuth későbbi leveleinek tanúsága szerint nem is eredménytelenül. Ezt követően január 8-áig egyetlen, a kormányzathoz intézett írásos megnyilatkozását sem ismerjük.⁵³

Január 8-án Ceglédről levelet intézett Görgeihez, amelyben „hazánk elkülönülten működő hadtesteinek együttes cselekvésmódjára vonatkozó nézeteit” közölte tábornoktársával.⁵⁴ A levél eredetije ismeretlen, de tartalmát tekintve valószínűleg meggyezett Perczel másnap, január 9-én Mészáros Lázárhoz intézett levelével. Perczel ebben beszámolt visszavonulásának irányáról, majd kifejtette:

ha a magyar hadsereg az ellenséges csel, ármány s készültségi túlnyomósság áldozatja lenni nem akar, mielőbb a külön csapatok s eldarabolt seregek jelenleg céltalan mozdulatjait összhangba hozni, s azoknak irányt adni szükséges; bátor vagyok tisztelt Tábornok urat teljes tisztelettel felszólítani, miszerint jelen állásáról s jövőre célzott működéseiről engemet jelen futár által értesíteni szíveskedjék, hogy előforduló esetben akár védelmét használni, akár támogatására lenni tudhassak.⁵⁵

Perczel január 9-én vagy 10-én (tehát vagy Cegléden, vagy Szolnokon, esetleg a kettő között, Abonyban) kapta meg Kossuth 1849. január 8-án a hadtestparancsnokokhoz intézett körlevelét, amelyben az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke bejelentette az OHB és az országgyűlés Debrecenbe érkezését:

Meglepetve vette a kormány azon tudósítást – folytatta –, hogy a főváros kardcsapás nélkül adatott fel. Az ország kormánya azonban várja a táborvezérkari főnök s helyettes hadügyminiszter, Vetter [Antal] tábornok megérkezését, hogy a főváros feladásával összekötött hadi munkálatok politikai iránya felől tudósítást vegyen – melyet eddig nem vőn – s a nemzet nevében határozó intézkedéseit ahhoz képest kiadhassa.

az iratokat vál., s. a. r. DÉR Dezső, HAJAGOS József, HERMANN Róbert, Eger, Heves Megyei Levéltár, 2004 (A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai, 10), 121.

53 Perczel – Kossuth, Seregélyes, 1848. dec. 31. Közli KLÖM 13, 939–940; Perczel – Kossuth, Hamzsabég, 1849. jan. 1., reggel 5 óra. Közli KLÖM 14, 15–16.

54 MNL OL P 295. A Görgey család levéltára, b/31. fasc. Az 1848/9. magyar feldunai, utóbb VII-ik hadtest (Móga, Görgei Artúr, Gáspár, Pölsenberg tábornokok) eredeti igtatókönyve [sic!], No. 404. A levelet Görgei jan. 9-én kapta meg. Perczel ezen a napon a Kecskemét városához intézett levelében arról írt, hogy a magyar ügy nem áll rosszul. „Én 16 ezer emberrel, Görgei mintegy 20.000, Mészáros 15.000-rel még mindig készen áll a hon védelmére. Komárom, Pétervárad, Eszék a mienk. Erdély nagyrészt visszafoglalva”. Közli *A mai Bács-Kiskun megye az 1848–49-es forradalom és szabadságharc idején*, szerk. IVÁNYOSI-SZABÓ Tibor, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1988, 376.

55 Közli *Az 1848–49-es I. magyar hadtest iratai II., i. m.*, 35.

Végül részletes tudósításokat kért a tábornokoktól seregeik működéséről, létszámáról, elhelyezéséről és szükségleteiről, és a hadipénztáaraikban található pénzüsszegekről.⁵⁶

Rövidesen január 9-ei dátummal egy újabb utasítás érkezett Kossuthtól, amelyben az OHB elnöke részletes tudósítást kért Perczeltől csapatai létszámáról, szelleméről és szükségleteiről, illetve az ellenség mozdulatairól. „Szolnok nem hadi pozíció ugyan – írta –, de azért azt, még túlnyomó erejű ellenség közeledése hátrálásra nem inti tábornok urat, tartani kell, amíg tartja, addig Cegléden lovas piquet [őrszemet] tartson.” Emellett felszólította, hogy Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét városaihoz, valamint Pest megye lakosságához a népfelkelés tárgyában adjon ki kiáltványt, „melynek legfőbb feladatául az ellenség s különösen lovassága előtt minden élelmiszerek eltakarítása tűzesség ki”. A levél végén megjegyezte: „Naponkénti tudósításait elvárom”.⁵⁷

Perczel e két rendeletre indulatosan reagált, s ekkor írta a Petőfi által is ismertetett levelet. De mit is tartalmazott ez a levél, s mikor íródott? A kérdés nem is olyan egyszerű. A levél ugyanis nincs meg sem az Országos Honvédelmi Bizottmány, sem a hadügyminisztérium iktatott, illetve iktatatlan iratai között, s nincs nyoma sem az OHB, sem a hadügyminisztérium iktatókönyvében.

Létezését több emlékiraton kívül három kortársi forrás bizonyítja: Hunfalvy Pál, illetve Gyulay Lajos képviselő beszámolója a képviselőház 1849. január 12-ei zárt ülésen elhangzottáról, valamint Csány László teljhatalmú országos biztos válaszevele Perczelhez, január 11-éről. Ez utóbbi segítségével viszonylagos pontossággal megállapítható a levél kelte is. Csány iktatókönyvében sem leljük nyomát e levélnek, ami azt bizonyítja, hogy az 1849. január 5. után közvetlenül a OHB-hoz intéztetett.⁵⁸

Az OHB iktatókönyvében az első iktatott 1849. januári Perczel-jelentés 10-én íródott, ez azonban fennmaradt, s nyomát sem találjuk benne olyan kifejezéseknek, amelyekre két fő forrásunk következtetni enged.⁵⁹ Mivel Cegléd, illetve Szolnok és Debrecen között kb. 1 napig tartott egy futár útja, a levél valószínű keletkezési dátuma 1849. január 9. vagy 10. Január 9. ellen szól az aznapról Mészárosához írott levél, 10. ellen pedig a már említett iktatott jelentés. Perczelt ismerve azonban mindkét dátum elképzelhető, hiszen nem kizárt az sem, hogy egy napon két, merőben ellentétes hangvételű levelet írjon ugyanahhoz a testülethez.⁶⁰

Hunfalvy Pál képviselő 1849. január 12-ei naplóbejegyzése így foglalja össze a Kossuth által a képviselőház zárt ülésében a levél tartalmáról adott ismertetést: Perczel felszólította a képviselőket, hogy „a katonák nélkül ne merjenek alkudozni, mert a

56 KLÖM 14, 59. A Görgeinek és Lázár Györgynek küldött eredeti tisztázat: HL 1848–49. 8/414. A levelet rajtuk kívül Perczelnek és Répásynak postázták; MNL OL H 2, Az Országos Honvédelmi Bizottmány iktatókönyvei, 4. kötet, 1849:96.

57 KLÖM 14, 71.

58 Csány iktatókönyvében ui. az utolsó iktatott irat 1849. jan. 3-áról származik. MNL OL H. 103, Csány László kormánybiztos iratai, 7. kötet.

59 Perczel – Kossuth, Szolnok, 1849. jan. 10. MNL OL H 2, Az Országos Honvédelmi Bizottmány iratai, 1849:246.

60 Csány írja válaszeveleiben: „tudom, hogy Te rögtön írtad, bosszúsán...”

katonák adják oda életeiket a hazáért”.⁶¹ Ezt azonban némi kritikával kell kezelnünk, ugyanis elképzelhető, hogy Kossuth csupán a levél egy, és nem is legfontosabb elemét emelte ki az ismertetésnél, a békepárti ellenzék megfélemlítése céljából. Ezt támasztja alá az is, hogy a levél részletes ismertetésére később sem volt hajlandó, illetve hogy Perczel január 10-éről származó, fennmaradt jelentésében, az országgyűlési küldöttség jelentéséről szólva, nyoma sincs semmiféle elégedetlenségnek.

A szintén képviselőként jelen lévő Gyulay Lajos január 12-én – még az említett zárt ülés előtt – azt a hírt jegyezte fel naplójába, hogy „Görgei és Perczel tőlünk elpártolva, katonai diktatúráról gondolkoznak”. A képviselőház zárt ülése után – Kossuth tájékoztatója alapján – azonban hozzátette: „Görgei és Perczel igaz hogy méltatlankodnak a ház eljárásáért miszerint Buda Pestről eltávozott, de hogy elpártoltak volna tőlünk, az nem.”⁶²

Harmadik forrásunk Csány László teljhatalmú országos biztos Perczelhez intézett válaszlevele, amelyből már jóval több derül ki a levél tényleges tartalmáról. Csány, a szabadságharc egyik legtiszteletreméltóbb alakja, Perczel személyes jó barátja, valószínűleg Kossuth megbízásából a következőképpen kezdi Perczelhez írott levelét:

Kedves Barátom! mikor ezt írom Kedves Barátom, én azt a szó szoros értelmében veszem, és érzem, érzem mert tudom hogy te becsületes hazafi és nemes szívű férfiú vagy, de Mórom, emellett olyan nagy bolond is, miből annyi jeles tulajdonnal mennyivel te bírsz, keveset hordoz az ismert világnak földje. – Ugyan hogy írhattál úgy, ahogy írtál a kormánynak? hogyan írhattál te a polgári katona?

Majd hozzáteszi, anélkül, hogy nevet említene, de egyértelműen Görgeire utalva: ha az írt volna hasonló módon, azon nem csodálkozna, hanem a január 2-ai haditanács eredményének tartaná. Majd így folytatja:

Mondd meg öregem, ha ez a kormány felújul és ismét erős leend, pedig hogy leend, arra te mint hazádat szerető magyar, és vezér közre munkálni köteles vagy, és bizonyosan közre is fogsz munkálni, kérdem egy erős kormány tűrhetné azt, az általa tábornoksággal felruházott egyéniségtől, hogy azt törje orra alá, hogy a hatalom fő részesei az ország vagyonát pazariák, és az aranyat, ezüstöt beváltak, eltakaríták, s így a futást mintegy előre készítik – ha ez így van, bennem is felforr e gázságra a vér, de meg kell mondani, ki az a gazember? de oly általánosságban, azokat kik azon gonosz gázságnak nem részesei méltán elszomorítja, és bántja.

Perczel a levelében Görgeit sem kímélte, amin nem csodálkozhatunk, köztudomású lévén a két tábornokot egymáshoz fűző bensőséges utálat, de e részekre utalva Csány

61 HUNFALVY, *i. m.*, 152. A kitétel nagyon emlékeztetett Görgei 1849. jan. 5-ei váci nyilatkozatának 4. pontjára; ugyanakkor, Perczel 1849. jan. 3-án a főváros lakosságához kibocsátott kiáltványában is volt hasonló megfogalmazás az alkudozás és az ellenséggel való kapcsolatfelvétel tilalmáról. Utóbbit közli BORUS József, *Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata*, Bp., Gondolat, 1975, 48–49.

62 GYULAY, *i. m.*, II, 258.

is azt írta, hogy azokban Perczel „sok igazat” mond. A levél további részében Csány az 1849. január 2-ai haditanács határozatairól ejt néhány bíráló szót, illetve felvázolja a további teendőket. A levélről a következőket írja még:

A Honvédelmi Bizottmányhoz írott leveled most nálam van, ha vissza nem követeled, megtartom. Majd ha – ha az Isten jobb időkből enged együtt vitázni, és amellet egymást szeretni – felolvassuk múltunkra vonatkozó dokumentum gyanánt – éppen midőn e szót írtam ki, visszakívántatik tőlem a levél – legalább le fogom tehát másolni mert tudom hogy te rögtön írtad, bosszúsan – és nem bírsz másolatot. [...] Becsüljük meg az országgyűlést, becsüljük meg a Honvédelmi Bizottmányt – ezek sokat veszettek Budapest elhagyásával – de még is egyetlen hatalom a hazában, ne rontsd le tekintélyét, főleg néked kell azt támogatni. Még összpontosítani szükséges erőnket – akkor lehet hogy a java veszni fog, ám vesszen, de lesz históriája a nemzetnek – históriája? igen lesz, habár kisszerű is – de lesz.⁶³

A többi, főleg békepárti szerzőktől származó, másodlagos forrásból jóval kevesebbet tudunk meg a levél tartalmáról. Kemény Zsigmond haditörvényszéki védőiratában a levél hírének érkezését a január 12-ei zárt ülés utánra datálja, s mindössze annyit ír róla, hogy „Perczel Kossuthnak egy goromba levélben szemrehányásokat tett s az országgyűlést a táblabíró-politika miatt szétűzéssel fenyegeti”.⁶⁴ Az eseményeket még védőiratánál is tendenciózusabban tárgyaló *Forradalom után* csak Görgei váci nyilatkozatával kapcsolatban, mellékesen ejt szót arról, hogy „Perczel a honvédi bizottmány elnökével összeveszett...”⁶⁵ Kazinczy Gábor haditörvényszéki vallomásában szintén a váci nyilatkozatával egy időben elterjedőnek mondja a levél híret, s tartalmáról azt írja, hogy ez Perczelnek a váci nyilatkozatával „ellenkező iránybani kitörése” volt Kossuth ellen.⁶⁶

Figyelmet érdemel még egy tudósítás: Jókai Mór. Jókai jó barátságban volt az ún. békepárt több tagjával. 1850-ben írott, *Emléksorok* című munkájában a következőket írja e levélről:

Perczel ahelyett: hogy mint Vetter tervelé, Ceglédnél állomást vett és megütközött volna, átkelt a Tiszán, s húzódtott folyvást a kormány új székhelye felé: úgyhogy utócsapatjának tisztei be-bejártak látogatni Debrecenbe. A kormány ismételve figyelmezteté s sürgetősen: ne járjon annyira a sarkában, hanem lásson hozzá: hogy tartsa fel az ellent. Perczel erre egy furcsa levelet írt a kormánynak. – Szemökre veté: hogy Pestről oly hirtelen el-

63 Csány – Perczel, Debrecen, 1849. jan. 11. Közli Csány László *Kormánybiztosi iratai 1848–1849*, s. a. r. HERMANN Róbert, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1998 (Zalai Gyűjtemény, 44), II, 145–147.

64 BEKSICS Gusztáv, *Kemény Zsigmond: A forradalom s a kiegyezés*, 2. jav., bőv. kiad., Bp., Athenaeum R. Társaság, 1883, 73.

65 KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után* = K. Zs., *Változatok a történelemre*, s. a. r. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Kemény Zsigmond Művei), 349.

66 KAZINCZY Gábor, *Szerepem a forradalomban* = *Szószer és csatatér: Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848–49-ből*, s. a. r. HERMANN Róbert, Bp., Balassi, 2000, 305.

futottak; hogy ő tudja, miszerint még tovább is akarnak futni; hogy külföldre útleveleik vannak, hogy már régóta gyűjtik az aranyakat a szökésre, míg a szegény katona csak a papirospénzt kapja. [...] „De én megtiltom önöknek: hogy helyüket elhagyják, különben velem gyűlik meg a bajuk, én ma Karcagon vagyok, holnap Szoboszlón leszek, holnapután a Hortobágy mocsarai védelme alatt megütöközöm [...]”⁶⁷

Jókai később is visszatért az ügyre az *Emlékek a szabadságharcból* című művében: „a derék Perczel Mór írt egy levelet a kormánynak, melyben valamennyi politikust mind hazaárulónak nyilvánít s szörnyen fogadkozik, hogy egész dandárával egyenesen Debreczenbe fog nyomulni s ott mind valamennyinek hátrafelé fordíttatja, a fejét”.⁶⁸

Végül érdemes megemlíteni még két, kései tudósítást. Az egyik magától Perczeltől származik. A tábornok egy időskori kommentárjában maga is megemlékezett a levélről: „Írtam bizony én is azon időben egypár oly levelet Kossuthnak, melyeket – miként ezt Jókay [sic!] a Csataképekben és Jósika [sic!] egy regényében fölemlíti – ugyancsak nem tett ki az ablakba. De hát nékem nemcsak jogom, de többenél több okom és feltétlen igazam is volt tenni!”⁶⁹

A történetet családi hagyomány alapján feljegyezte Nyáry Pálnak, az OHB egyik tagjának azonos nevű rokona is.

Történt, hogy a jeles generális [Perczel] valami csekélységért megharagudott a Honvédelmi Bizottmányra, mert azonmód levelet írt a Vasembernek [Nyáry Pálnak], amelyet a következő, nem éppen barátságos sorokkal fejezett be: »Én rögtön Debreczenbe megyek, szétverem az országgyűlést, aztán indulok a németre, és azt verem szét.« A Vasember nyugodtan elolvasta a levelet, majd megpödörte bajuszát s csupán ennyit vetett a papirosra: »Ugyan kedves Barátom, nem fordítanád meg a dolgot? Vernéd meg előbb a németet s aztán jönnél Debreczenbe az országgyűlést szétverni?« ... Perczel generális jót nevetett Nyáry Pál válaszára, s ettől kezdve a két kiváló férfiú között szent volt a béke...⁷⁰

Ha e másodlagos tudósításokat megvizsgáljuk, kitűnik, hogy Kazinczyé csak általánosságokat mond, Petőfié és Keményé pedig a Hunfalvy által megőrzött Kossuth-be számoló többé-kevésbé pontos ismertetése. Jókai tudósításának első fele szinte kísértetiesen egyezik a Csány válaszlevelében megőrzött tartalmi ismertetéssel, második

67 JÓKAI MÓR, *Emléksorok* = JÓKAI, *i. m.*, 2/B, 171. A tartalmi ismertetés annyiban bizonyosan pontatlan, hogy Perczel nem Karcagról, hanem egy héttel oda érkezve írt.

68 JÓKAI MÓR, *Az én életem regénye* = J. M. *Hátrahagyott művei*, V, Bp., 1912, 53.

69 A feljegyzés Perczel nyomtatvány-gyűjteményében, Gelich Rikárd munkájához írott kommentárként maradt fenn. (GELICH Rikárd, *Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben*, Bp., Aigner Lajos, é. n., II, 177.) OSZK Kt. Oct. Hung. 616, Perczel Mór nyomtatványgyűjteménye, VII, 83–84. – Jósika esetében nyilván az *Egy magyar család a forradalom alatt* c. regényére utal, ebben azonban nincs szó Perczel leveléről. Említi viszont általában, nem konkrét időponthoz kötve Perczelnek az OHB és az országgyűlés elleni kitéréseit egy másik, a szakirodalomban Jósika Miklósnak tulajdonított munka. [JÓSIKA?], *i. m.*, I, 215. A szerző egyébként hozzáteszi, hogy Perczel az efféle kitéréseit utóbb mindig megbánta.

70 NYÁRY PÁL, *Apróságok a Vasemberről* = Ny. P., *Innen-onnan*, Bp., magánkiadás, 1943, 19.

fele viszont, mivel ezekben Perczel január 15–17-ei mozdulatairól esik szó, kételyeket ébreszt a tudósítás hitelességét illetően.

Perczel indulatos természete jól ismert volt a kortársak előtt, de korábban tartózkodott attól, hogy nyíltan bírálja a kormányzatot. Ez a levél tehát ebből a szempontból komoly változást jelzett. Miután azonban az is ismert volt, hogy Perczel amilyen hirtelen haragú, olyan gyorsan le is szokott higgadni, Kossuth és az OHB tagjai talán napirendre is tértek volna felette. Csakhogy a levél tartalma nem maradt titokban a szélesebb közönség, pontosabban, a képviselők előtt. Mint láttuk, Gyulay Lajos január 12-én azt a hírt jegyezte fel, hogy „Görgei és Perczel tőlünk elpártolva, katonai diktatúráról gondolkoznának...”⁷¹

A képviselőház január 12-ei – alább ismertetendő – ülésén Szunyogh[y] Rudolf szabolcsi képviselő intézett kérdéseket Kossuthhoz:

Igaz-e hogy Schlik már Újhelyben [Sátoraljaújhelyen] és Sárospatakon van? S ha igaz, mit intézkedett ellene, hogy mi bátorságban legyünk. [...] Továbbá ő künn levén tapasztalta a népek nagy levertségét. Kéri Kossuthot, menne ki és bátorítsa. – Végre híre van Perczel Mór valami levelének, melyről bizonyosabbat kíván tudni.

Kossuth válaszában közölte, hogy a magyar sereg Tokajban van, majd a nép körében végzendő agitáció fontosságáról szólt. Az utolsó pontra válaszolva „Perczel hazafiságát dicsérte, de mégis elmondta, hogy levélben állana, miképp a képviselők a katonák nélkül ne merjenek alkudozni, mert a katonák életeiket adják oda a hazáért. Reményli, nem fog kelleni ezen levelet a ház előtt felolvasni.” Hunfalvy ez utóbbira utalva még rezignáltan megjegyzi naplójában: „Seregeink nincsenek többé kezünkben: tőlük maholnap inkább kell féltetni az országot, mint az ellenségtől.”⁷²

A levél tartalmának kiszivárgása tehát komoly gondokat okozott Kossuthnak az országgyűlésen még akkor is, amikor Perczel, belátva elhamarkodottságát (és megkapva Csány levelét), rendezte viszonyát az OHB-val. A közvéleményben ugyanis – mint láttuk – abban a formában terjedt el a levél tartalma, hogy Perczel a parlament szétkergetésével fenyegetőzött volna.⁷³

Az idézett szöveg egyébként egy nem akármilyen történelmi bűvészműtárgyul is szolgált. A Perczelt zsványkapitányként aposztrofáló részt Spira György az 1959-ben megjelent összefoglalójában a Görgei 1849. január 5-ei váci nyilatkozatáról szóló fejezetben úgy idézte, hogy az olvasó azt hihette, mintha Petőfi Görgeiről írta volna e nem túl hízelgő sorokat...⁷⁴

A szövegnek azonban van még egy érdekessége, ez pedig a lutheránusokra (evangélikusokra) történő utalás. Petőfi ugyanis ehhez a protestáns felekezethez tartozott. Noha a költő saját egyházához való kötődéséről nem tudunk túl sokat, maga az a tény,

71 GYULAY, *i. m.*, II, 258.

72 HUNFALVY, *i. m.*, 151–152.

73 Az egész ügyre: HERMANN Róbert, *Kossuth és Perczel nézeteltérése 1849 januárjában*, Hadtörténelmi Közlemények, 99(1986), 313–326.

74 SPIRA György, *A magyar forradalom 1848–49-ben*, Bp., Gondolat, 1959, 405.

hogy tanulmányai nagy részét az evangélikus iskolarendszer különböző oktatási intézményeiben folytatta, bizonyosan kialakított benne valamifajta kötődést a felekezet és értékrendje iránt is.⁷⁵

Martinkó András egyébként éppen a Perczelre vonatkozó rész kapcsán jegyezte meg, hogy „amennyire igazságtalan ez a Perczel-önportré, annyira »igaz-talan« a stílusa. A derék honvédtábornok, Vörösmarty egykori tanítványa – olyan okos körmondfontsággal, nyakatekert hivataloskodással fejezte ki magát, hogy az még ma is elég hieroglifa.” Martinkó András itt Perczel kiadott 1848 tavaszi és nyári rendőrfőnöki irataira hivatkozik – csakhogy ezek hivatalos iratok, amelyeket nem Perczel, hanem valamelyik belügyminisztériumi hivatalnok fogalmazott.⁷⁶

Perczel fennmaradt iratai azonban arról árulkodnak, hogy Petőfi nagyon is „el-találta” a tábornok igazi stílusát. 1849. május 29-én Gyurgyevőről egy Görgeitől mint hadügyminisztertől érkezett utasításon felbőszülve, a fővezért és hadügyminisztert szabályosan kioktatta:

Ha Önnek, mint hadügyminiszternek valamely átalányos adminisztratívonalis rendelkezést tetszik hadamhoz kiküldeni, nincs mit szóllanom. De hadi operációkat illetőleg Öntől, mint tökéletesen független hadvezér tekintem magamat; és ha én nem adok Önnek utasításokat; úgy tartóztassa Ön magát vissza ily merészlettől.⁷⁷

Május 31-én Kossuthot arra szólította fel, hogy tiltsa meg Görgeinek, miszerint neki, Perczelnek parancsokat küldjön; majd azzal fenyegetőzött, hogy a Szegeden „korteskedő” Hadik Gusztáv ezredest főbe löveti, ha nem hagy fel ténykedésével. „...kérem, ne feledje soha, hogy nem csupán a hadvezér, hanem egy polgár szól s cselekszik itt, kinek szava s akarata nem sokkal kevesebbé [sic!], mint Kormányzó úré” – írta Kossuthnak.⁷⁸

Sőt, a lutheránusok is előkerülnek a tábornok két, 1849. június 12-én, leváltása után Görgeihez, illetve Kossuthhoz írott levelében. „Emisszáriusok jönnek le a felső táborból saját hadamat ellenem lázítani törekvők minden, ki ruheránus – szégyen gyalázat

75 Petőfi iskoláira: DIENES András, *A fiatal Petőfi (A költő származása és életútja 1838 nyaráig)*, lektorálta, az előszót és a Függelék összekötő szövegét írta H. TÖRÖ Györgyi, Bp., Tankönyvkiadó, 1968. 119–236; FEKETE Sándor, *Petőfi Sándor életrajza, I, A költő gyermek- és ifjúkora*, Bp., Akadémiai, 1973. 53–125; „A kényes úrfi s a rongyos baka”: *Tanulmányok két halhatatlan pápai diákról*, szerk. MEZEI Zsolt, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2001, 27–180 (SZÉKELYNÉ KÖRÖSI Ilona, FABINY Tibor, JELENITS István, ASZTALOS István, CSÁKY Károly, NÁDASDY Lajos, BODOLAY Géza és VERESS Zsuzsa tanulmányai); KERÉNYI, *i. m.*, 30–46, 49–54, 71–86.

76 MARTINKÓ, *i. m.*, 477.

77 Perczel – Görgei, Gyurgyevő, 1849. máj. 29. = HL 1848–49. 30/363a. Részleteit közli téves, máj. 24-ei dátummal a jún. 8-ai minisztertanácsi határozat; közli: KOSSUTH Lajos *Összes munkái*, XV, *Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai*, s. a. r. BARTA István, Bp., Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai, 1955 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai, a továbbiakban: KLÖM 15), 489–490; ill. a helyes dátummal: *Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése: 1848–1849*, s. a. r. HERMANN Róbert, Bp., Osiris, 2001 (Millenniumi Magyar Történelem), 399–400.

78 A levél eredetije elkallódott, de idéz belőle az 1849. jún. 8-ai minisztertanácsi határozat, közli KLÖM 15, 489. és HERMANN, 77. jegyzetben *i. m.*, 399.

– ellenségesen fenekedik ellenem” – írta Görgeinek, de ugyanez a fordulat szinte szó szerint megtalálható a Kossuthnak szóló levélben is.⁷⁹ (Hogy a lutheránusból hogyan lett ruheránus, nem tudjuk; nyilván valamilyen korabeli gúnynévről lehet szó.)

Az idézett szövegrésznek van még egy szakmai tanulsága is. Amikor a Jókai kritikai kiadásnak az *Emléksorokat* közreadó kötete megjelent, Petőfi *Históriai jegyzetei*, Kemény védírata és röpirata, illetve Kazinczy Gábor haditörvényszéki védírata már több mint száz éve nyomtatásban hozzáférhetőek voltak. Csány Perczelhez intézett válaszlevelét Barta István több mint harminc évvel korábban részletekbe menően ismertette a *Hadtörténelmi Közleményekben*,⁸⁰ jómagam pedig ugyanabban a folyóiratban három évvel korábban megírtam az affér történetét. E források és feldolgozások közül azonban egyetlenegy sem került a kötet sajtó alá rendezője kezébe, aki így nem is igen tudott mit kezdeni a vonatkozó résszel.

A képviselőház 1849. január 12-ei zárt ülése

1849. januárus 12. a képviselők konferenciája. Nyári azt nyilatkoztatta, hogy Magyarország el van veszve.

A Debrecenbe érkező országgyűlés első zárt ülését, „magántanácskozmányát” január 8-án tartotta, este 6 órakor. Az ülésen kb. 130 képviselő jelent meg. Kossuth beszámolt a főváros feladásáról, az ellenség bevonulásáról, Mészáros Lázár január 4-ei kassai vereségéről, s ellensúlyozásképpen Bem erdélyi sikereiről. A január 2-ai haditanács által elfogadott haditervről csak annyit árult el, hogy az „bizonyosan meg fogja az ellenséget lepni.” Debrecen védelmének kérdéseiről elmondta, hogy az ideiglenes fővárost jelenleg három oldalról fenyegeti veszély, de a kormányzat már intézkedett, hogy az előrenyomuló ellenséggel 40 000 főt tudjon szembeállítani. Az elmondottakból tehát nem sok biztatót lehetett kikövetkeztetni.⁸¹

Másnap, január 9-én tartotta az országgyűlés első nyilvános ülését. Az ülésen Kubinyi Ferenc, arra hivatkozva, hogy sem az országgyűlés elnöke, sem alelnökei nincsenek jelen, javasolta, hogy az országgyűlési küldöttség visszaérkezéséig ne tartsanak nyilvános ülést, hanem csak mint bizottság ülésezzenek. Kossuth a többség helyeslésével amúgy sem találkozó indítványt válaszában azzal utasította vissza, hogy „hadseregünk vitéz magaviselete és a népek lángoló honvédelmi szeretete után nincs

79 A Kossuthnak szólót lásd MNL OL OHB 1849: 669; közli DEÁK Imre, *1848, ahogy a kortársak látták: A szabadságharc története levelekben*, Bp., Sirály, é. n. [1942], 375–377. A Görgeinek szólót közli: *Saját kezébe, ott, ahol...: Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból*, szerk. FARKAS Gyöngyi, vál., a német nyelvű iratokat ford. BÓHM Jakab, bev. CSIKÁNY Tamás, Bp., Petit Real, 1998, 154–155.

80 BARTA István, *Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1955, 66–100.

81 HUNFALVY, *i. m.*, 139–140; HORVÁTH Mihály, *Magyarország függetlenségi harcának története*, 2. kiad., Pest, Athenaeum, 1876, II, 199.

fontosabb ügy, mely nagyobb súllyal nehezedhessék a nemzet sorsának mérlegében, mint az, hogy az országgyűlés mihamarább mondja ki a szót: vagyunk ma, mint tegnap voltunk, és tanácskozunk”. Ezután nagyjából megismételte az előző napi zárt ülésen elmondottakat. Kossuth azonban csak taktikai győzelmet aratott, hiszen a küldöttség jelentésének megérkezéséig az ilyen válaszok, minden határozottságuk ellenére, a levegőben lógtak.⁸²

A következő zárt ülést január 12-én este 6 órakor tartották. Először felolvasták az országgyűlési küldöttség Bicskéről írott jelentését, amelyben beszámolt a békekísérlet eredménytelenségéről, s Windisch-Grätz híressé vált válaszáról: „Unbedingte Unterwerfung” (‘feltétlen alávetés’).⁸³ Az ezután történekről szóló híradások nem egészen egybehangzók.

Hunfalvy is, Kemény is hosszan ír e tanácskozásról. Hunfalvy szerint először Kubinyi Ferenc szólalt fel, s olyan felirat elkészítését javasolta, amely „az elismerést és koronáztatást kéri”, ugyanakkor indítványozta a hadseregek összpontosítását s erősítését, amíg a válasz megérkezik. A radikális Madarász László a nyaktilót emlegette, illetve arról beszélt, hogy immáron öt hónapja minden képviselőnek le kellett számolnia mindennel. Kossuth ironikusan megjegyezte: „Akinek tetszik, Madarász barátja úti levelet fog adni.”

Kossuth ezután hosszan szólt a békekísérletről: „Az o[rszág]gy[űlés] szinte lealázta magát, midőn a követséget elhatározta: de ő Kossuth nem ellenzetté. Most tudjuk, hogy egyezkedni nem akarnak, most kell a nemzetnek erősnek lenni.” Majd így folytatta: „Csak együtt maradjon az o[rszág]gy[űlés] s intézkedjék. Van 110 000 fegyveresünk, az ország dolga most jobban áll, mint állott két hónappal ez előtt. – Egyébiránt a jövődő létünkről (t. i. hogy meg akarunk-e az 1848-ki törvények mellett maradni, vagy ennél többet, t. i. sz[abad] köztársaságot) szót nem tevé, védelmezzük magunkat, míg lehet.”⁸⁴

Kemény Zsigmond védőirata jóval hosszabban idézi Kossuth beszédét:

Ez [ti. Windisch-Grätz válasza] – szóla – a birodalomba felolvasztást s a magyar nemzetnek az élők sorából kitörlését jelenti. Ha Ausztria – tévé hozzá – kétszázmillió státusadóság elvállalását követelné, ha azt sürgetné, miként a had, a fináncz [pénzügy], sőt a közigazgatás főbb pontjai, Bécsben centralizáltassanak; ily kérdések iránt lehetne alkudozásba bocsátkozni. De a nemzet meggyilkoltatása soha egyezkedés tárgyává nem válhatik.

Én tehát – folytatá – nem arról beszélek, jó-e, tanácsos-e ezen a téren alkudni. Hanem azt mondom: alkudni nem lehet. Ha a borjút mézárszékre viszi a mézáros, hogy leölje, s szabadkozik a kötélén, ez pedig azt mondja: ne szabadkozzál, legyen köztünk béke, de azon feltétel alatt, hogy végezzek ki: mit tesz ez? hiszen ez a legrosszabb, ami

82 KLÖM 14, 62–67, itt: 62; PAP, *i. m.*, I, 1–11; Közlöny, 1849. jan. 16; *Az 1848/49. évi népképviselési országgyűlés*, szerk. BEÉR János, CSIZMADIA Andor, Bp., Akadémiai, 1954, 349–352; BEKSICS, *i. m.*, 68.

83 BEKSICS, *i. m.*, 68–72; HUNFALVY, *i. m.*, 149–152; GYULAY, *i. m.*, II, 258–259. A küldöttség jelentését közli *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*, vál., jegyz., előszó URBÁN Aladár, Bp., Argumentum, 1999, II, 1675–1677.

84 HUNFALVY, *i. m.*, 150–151.

történhetik vele? – Védjük tehát magunkat, s a békealkudozásokról többé szólni sem kell, hanem csekély vélekedésem szerint azt mondani: Magyarország az önvédelem tere áll, oly igazságos téren, melynél igazságosabbat nem ismer a história; mégis kinyújtja engesztelésre karját; de azt felelték: halj meg, ha békét akarsz! Ha pedig így felelnek, nem tehetünk egyebet, mint hogy védelmezzük magunkat, mert hiszen halni lesz idő, erre még ráérünk akkor is, ha elvesztettük a nemzeti létnek harcát.⁸⁵

Némi gyanúra adhat okot, hogy sem Hunfalvy, sem az ülésen szintén jelen lévő Gyulay Lajos képviselő naplója nem említi Kossuth előbbi kijelentését. Ennek alapján úgy tűnik, Kemény a másnapi, január 13-ai nyilvános ülésen elhangzottak, s Kossuth ott mondott beszéde alapján rekonstruálta az előző napi eseményeket.

Érthető tehát, hogy az ezután történekekről azonban Hunfalvy és Kemény eltérően számol be. Kemény szerint „a nyugodtabb kedélyű emberek” szaván akarták fogni Kossuthot.

Ennélfogva kívánták: íratnék meg Deáknak, hogy a bizottság ragadjon meg a dolgok kiegyenlítésére minden mutatkozó alkalmat. Nyári pedig, mint a védelmi téren léte corollariumát, a nyilvános ülés által tisztán kimondatni és jegyzőkönyvbe tételni követelte: hogy a képviselőház csupán a létező törvényeket védi és semmi eventualitás esetében nem fog az 1848-iki törvények megtartásánál többet kívánni.

Kossuth azonban határozottan ellenezte mind a küldöttségnek adandó újabb felhatalmazást, mind Nyári indítványát, s így az ülés „az eszmék összpontosítása nélkül” oszolt el.⁸⁶ Hunfalvy naplója nem is említi Nyári felszólalását. Szerinte, néhány kevésbé érdekes, ám kellően indulatos felszólalás (Kállay Ödön, Besze János, Irányi Dániel) után, Szunyogh[y] Rudolf intézett kérdéseket Kossuthhoz. (Ezeket és Kossuth válaszait fentebb idéztük.)⁸⁷

Némileg másképp foglalja össze az eseményeket Gyulay Lajos naplója. Szerinte

Kossuth, Nyári [Pál] különösön – Asztalos [Pál], Szunyog[hy Rudolf], Bónis [Samu], igen jól, Besze [János], Keresztes[sy Ambrus], Irányi [Dániel], Szacsvai [Imre] igen unalmasan beszéltek – bona mixta malis [rosszal vegyes jó dolgok], rosszul senki sem beszélt – együtttartatásra intett fel mindenki, és ha valaha, úgy most, bizonyára legnagyobb szükség van rá!”

Gyulay tehát nem érzékelte olyan súlyosnak a vitát, sőt, külön kiemelte, hogy „[b]eszéljenek bármit Kossuthról, Ő az, ki a veszély óráiban bátorságot, és vigasztalást tud csepegtetni az emberbe”. Kossuth Szunyoghynak adott válasza őt – ellentétben Hunfalvyval – alapvetően megnyugtatta.⁸⁸

85 BEKSICS, *i. m.*, 69.

86 *Uo.*, 70.

87 HUNFALVY, *i. m.*, 151–152.

88 GYULAY, *i. m.*, II, 258.

Kemény tudósításával egybehangzik az a beszámoló is, amelyet Jókai őrzött meg 1850-ben írott munkájában. Jókai Kossuth beszédéről csak szép általánosságokat ír; inkább az elnök szavainak hatását örökítette meg:

A karzatok dörgő éljenzéssel fogadák szavait, mik a harcot, a háborút hirdetik, harcot, háborút visszhangzott minden ajak utána. És a tömeg tengerzúgása fölött, mint a halál anyyala, állott az ember a katedraban, kinek szavaiból, mint Cadmus elvetett sárkányfogából, fegyveres vitézek támadtak, kinek szavaitól a félelem helyébe vitézség, a szelidség helyébe düh és bosszú szállta meg a lelkeket.⁸⁹

Nyáry beszédéről már bővebben ír. Szerinte az a következőket kérdezte

a hadizenő tömegetől: „hogya mi célja lesz a harcnak? Meddig fog az tartani? Mi végzi be? Van-e a nemzetnek valami óhajta, valami végcélja, valami magasra épített terve, melyért vérét kiontja, házat leégeti, vagyonát föláldozza? Irtóharcot akar-e viselni, a gyűlölet harcát, halálos ellenség elleni háborút, mely csak az egyik fél, vagy tán mind a kettő végenyészetével végződik, vagy a szabadság harcát viseli-e egy nemzet törvényeiért, alkotmányáért kezdett küzdelmeit, ezen esetben mondja ki a nemzet: hogy mihelyt a törvények, az alkotmány biztosítva vannak, célját érte, s csak ezekért küzd, és semmiért ezeken túl.”

A képviselők azonban indulatosan reagáltak Nyáry felszólalására: „»Majd megmondjuk: hogyha győztünk!« – kiáltanak rá, és újra hangzott a harc és a háború.”⁹⁰

A Jókai által közölt szöveg azért is érdekes, hogy a háború felelősségét mintegy a magyar fél nyakába varrja (hiszen ekkortájt az alternatíva nem a háború és a béke, hanem az ellenállás folytatása és a megadás volt). Ugyanakkor sem ő, sem Kemény nem ad olyan szélsőséges kijelentést Nyáry szájába, mint Petőfi.

Az ellentmondás feloldhatatlannak tűnik. Ám elképzelhető, hogy Nyáry – mint az a Jókai-szövegből is következik – arra figyelmeztette a Házat, hogy a végsőkéig vitt háború Magyarország megsemmisülésével végződhet, s ez a kitétel jutott el ilyen, félig-meddig torz formában Petőfihez. Petőfi forrása lehetett Kemény Zsigmond, de lehetett akár közvetve vagy közvetlenül Nyáry is. A közvetlen információnak ellene szól a távolságtartó megfogalmazás (mint láttuk, Perczel esetében egy nemzetgyűlési képviselő tanúságára hivatkozik, a Nyáry-idézetnél viszont nincs utalás a közvetlen tájékoztatásra). A közvetett forrás szintén lehetett maga Nyáry, mégpedig éppen Jókai révén, hiszen Jókai és Nyáry között már ekkor igen szívélyes kapcsolat alakult ki – Jókai és Petőfi viszonya pedig ekkorra már nagyjából rendeződött.⁹¹

A szövegrésznek van még egy, nem érdektelen tanúsága. Petőfi a *Históriai jegyzetek*-ben háromszor említi Nyáry Pált – s mindhárom esetben egyértelműen negatív szöveg-

89 JÓKAI, *i. m.*, 2/B, 164.

90 *Uo.*, 165.

91 Vö. SZEKERES László, *Jókai és a debreceni békepárt*, ItK, 83(1979), 15–25.

összefüggésben. Ez azért is meglepő, mert 1848 tavaszán – például a májusi kormányválság idején – inkább együttműködés jellemezte a kapcsolatukat, s közösen vettek részt a Nép Barátját előkészítő bizottmány munkájában.⁹² Nyáry 1848 júliusában kiállt Petőfi mellett a szabadszállási választás ügyében, 1848 októberében pedig ő intézte el Petőfi honvéd századosi kinevezését.⁹³

Egyelőre nem tudunk választ adni arra, hogy mi magyarázza Petőfi idegenkedését – de miután a *Históriai jegyzetek* nem folyamatosan írott munka, az is elképzelhető, hogy a kapcsolat két „mélypontját” jelzi az 1848. márciusi és 1849. januári bejegyzés, amiből nem kell különösebb következtetést levonnunk.

A székesfehérvári királysír

Több század óta feledve volt a hely, hová hajdan a királyokat temették Székes-Fejérvárott. 1848 vége felé megleltek a sírboltot s benne két Árpád-király csontjait. Ez, csak egy évvel is előbb, nemzeti ünnep lett volna; most, egypár régiségkedvelő tudóst kivéve, senki sem érdekelt... a nemzet épen a királyok elleni harcát vívta. Mintha azért jöttek volna ki e holt királyok a sírból, hogy élő utódaikat lehíják magukhoz a trónról a porba.

1848. december 5-én Székesfehérvárott egy artézi kút ásása közben találtak egy márványkoporsót. A koporsóban előkerült női csontvázat már a feltárás napján megvizsgálta egy hattagú orvosi bizottság. A városi tanács a leletről azonnal tudósította az Országos Honvédelmi Bizottmányt, illetve a Nemzeti Múzeumot, sőt a sírban talált ékszereket Eischl Eduárd főjegyzővel Pestre küldte, aki ott azokat december 6-án átadta Kubinyi Ágostonnak, a Múzeum igazgatójának. December 8-án Székesfehérvárra érkezett Érdy János „múzeumőr” a Nemzeti Múzeumból. Közben tovább folyt az ásás, s december 12-én előkerült egy második koporsó is. December 13-án és 14-én még két sírt bontottak fel. A leleteket december 17-én szállították fel Pestre, a Nemzeti Múzeumba. A székesfehérvári hagyomány szerint az ásatásokat a helyszínen maga Kossuth is megtekintette, ezt azonban más forrás nem igazolja.⁹⁴ (A kutatás később III. Bélával és feleségével, Antiochiai Annával azonosította a két felnőtt személy maradványait.)

Az ásatásokról és a leletekről december 9-én jelent meg az első híradás a Kossuth Hírlapjában. A tudósítás mindjárt az önvédelmi harc kontextusába helyezte a lelet feltárását:

92 *Petőfi-adattár*, III., i. m., 108–109, 250–251.

93 URBÁN Aladár, *Petőfi Sándor honvédszázados = Uő, A nagy év sodrában, i. m., 371–372; Uő, Még egyszer Petőfi Sándor századosi kinevezéséről*, ItK, 98(1994), 72–76.

94 LAUSCHMANN Gyula, *Székesfehérvár története*, III, *A városi polgárosodás évtizedei 1801–1848, A nemzeti függetlenségi küzdelem 1848–1849*, szerk. FARKAS Gábor, Székesfehérvár, Székesfehérvár Város Levéltára, 1995, 1998 (Közlemények Székesfehérvár Város Történetéből), 247–253. Általános összefoglaló az 1848-as királysír-leletek sorsáról: BUZINKAY Géza, *Kő se mutatja helyét: A királysírok pusztulása*, Bp., Corvina, 1986, 42–52.

Midőn az élő királyok mindent elkövetnek, hogy maguk, és emléküik a népek előtt átkozva legyenek; a különös véletlen megnyitja a százados sírokat, hogy az élő királyok ellentétéül a honi királyok emléke megújuljon, azon királyoknak emléke, kik alatt a magyar nemzet független, és európaiag olyannak elismerve, és tisztelve volt, s a milyennek azt ön erőnkkel ismét kivívnunk kell.

A továbbiakban azonban szakszerű leírást adott az eddig történekekről.⁹⁵ A dolognak külön pikantériát adott az a tény, hogy éppen az említett lelet előkerülésének napján érkezett meg Pestre az olmützi trónváltás híre, ti., hogy I. (V.) Ferdinánd lemondott a császári trónusról, s a helyét az ifjú I. Ferenc József foglalta el.

December 11-én a radikális Marczius Tizenötödike emlékezett meg futólag a fel-tárásról, a *Mákvirágok* című rovatban. A tudósítás nem említett érdemi konkrétumot, csupán – hasonlóan a Kossuth Hírlapjához – a korona és az ország ellentétére élezte ki az eseményt: „Fehérvárott egy régi koronát találtak a földben. Csak igaz az, hogy a bűnt a kutya is kikaparja. Annyi mindenesetre igaz, hogy a magyar föld többé nem koronának való.”⁹⁶

December 15-én ismét a Kossuth Hírlapjában jelent meg újabb beszámoló az ásatá-sokról. Ez már nélkülözött minden aktuálpolitikai célzást, egyszerű „szakmai” tudósi-tás volt a leletek alapján eddig levonható következtetésekről.⁹⁷ December 18-án immár a hivatalos Közlöny tett közzé igen terjedelmes, szintén szakmai híradást az ásatások eddigi eredményeiről.⁹⁸

December 20-án ismét a Kossuth Hírlapja foglalkozott a leletekkel. Boross Mihály megyei főjegyző cikke a nemzeti monarchia eszményét állítja szembe a Habsburg-uralommal, s végkövetkeztetése egyértelmű: a magyar nemzetnek szakítania kell a dinasztiaival:

Szent borzadással eltelve állottam a csontváz felett, a múlt jelen és jövő összeütköz-tek agyamban. Visszaképzélem a büszke múltat, melyben a magyart fél világ uralta, szomszédai barátságát keresték, és rettegetek tőle. Előttem láttam a daliás hősöket, kik e nemzetet nagyvá emelték, s kiknek kardja villanása fényt sugárzott vissza e nemzetre

95 „Ártézi kút ásatván Fejérvárott, ott, hol monda szerint a régi híres egyház állott, egy ép sima márványkoporsóban egy egész holt tetemet, fején aranyozott finom ezüstből készült és négy görög alakzatú kiálló kereszttel ellátott koronát, arany szövétű selyem-fátyol maradványt, és ritka szépségű rubinköves aranygyűrűt, a rubinba angyalt vésvé, találtak. Mindez a múzeumba küldetett, sőt mivel a felnyitott koporsó mellett még más három hasonló márványkoporsó látszik, a hatóság ezek felnyitásához a tudós Érdi János urat (Luczenbachert) hivatta meg, és így valószínűleg az Árpádok nemzetségének egy egész ága fog tetemeiben és eleven emlékezetben napvilágot látni.” „Székes-Fejérvár, dec. 5.” Kossuth Hírlapja, 1(1848), dec. 9., No. 139.

96 Marczius Tizenötödike, 1(1848), dec. 11., No. 231, 931.

97 „Székes-Fejérvár, dec. 12.” Kossuth Hírlapja, 1(1848), dec. 15., No. 144. Gyulay Lajos ugyanezen a napon jegyezte fel naplójába a lelet híret: „Lett legyen bárki az, több Ortolánt nem eszik. Koronájától meg lesz fosztva, mert azt a Múzeumba hozzák és nem marad más fejéke, mint hajának berke...” GYULAY, *i. m.*, II, 222.

98 Szvorényi: „Székesfejérvár, decz. 13. (Nevezetes régiségek)”. Közlöny, 1(1848), dec. 18., No. 191, 901.

századok nyomán. Elöttem állott a jelen rémeivel, láttam az ármányt, a galádságot, mely e dicső nemzetet megtörni, megsemmisíteni erőködik. Láttam az osztrák pokol fekete ördögeit elvonulni halálsápadtan, az irigység sárgafekete színével mázoltan. Láttam az osztrák dinasztiaát csontvázalakban, mint kísértő rémet, mely feljár sírjából a jó lelkek ijesztgetésére. Egy csonthalom volt a habsburgi ház minden dicsősége, melyen a vén bűn mohákat természetett, és a múlt idők szele hajmeresztő dolgokat susogott. [...]

Miként ne is származtak volna ily gondolatok agyamban? Midőn egyfelől a Habsburgok koronája porba hull, másfelől az elhunyt királyok koronái a porból kelnek ki; egyfelől a megaggott bűn sírt ás a roskadozó osztrák koronának; másfelől az ifjúdó nemzet régi koronái felemelkednek sírjuktól; egyfelől kiesik a királyi pálca a nyomorék király kezéből, és lehull koronája; másfelől feltámad az elásott magyar korona és bot. Rettentesek valának a Habsburgok bűnei, miként nézhetné Isten boszúlatlan, midőn a holtak megmozdulnak sírjukban, és a hamvak nem nyughatnak a gázság miatt.

Fel tehát nép, fel nemzetem! Isten újja látszik a történetekben, mely életcsatára int.

Mind a két korona, mely a királyi koponyákon találtatott, kettő [ketté] repedt; meg kell szakadni a viszonynak, mely a magyar koronát, a Habsburg-ház vizenyős koponyáihoz csatolta.

Fel nép, fel nemzetem! Elhunyt királyaid nem alhattak békén, felverte álmaikat, földönfutókká tett utódaik jaja. Kikeltek sírjuktól, hogy bosszúra intsenek elnyomóid ellen, azon galád faj ellen, melynek koronád adád, hogy viselje azt dicsőséggel, és viselte gyalázzal; melynek hűséggel adóztál, és nyomorral fizetett; melynek midőn kezét csókolni meghajoltál, hátadra nyeret rakott.

Fel nép, fel nemzetem! Neked nagynek kell lenni, mint nagy valál egykor, midőn azok viselték koronádat, kiket most sírjuktól riaszt fel az átok szava. Neked nem szabad elveszned akkor, midőn hőseid feltámadnak.

Fel nép, fel nemzetem! Neked szép jövőd van megírva az élet könyvében, rajtad áll, hogy a gázság egy vonással ki ne törölje neved lapjairól.

Fel nép, fel nemzetem! A gyűrűk, melyek a csontvázak ujjain ragyognak, jegygyűrűk, melyekkel egy új alkotmányt jegyzend el a végzés. Rajtad áll, vérményekző legyen-e, vagy örömlakoma az összeköttetés hajnala. Rajtad áll, hogy minél előbb boldog menyasszony légy, s homlokodon győzelmi koszorú zöldüljön, s arcodon ez új alkotmány, mint vőlegényed csókja, égjen.

Fel nép, fel nemzetem! A sírok megnyílnak. Rajtad áll, hogy ellenségeid csontjait, vagy ön nemzeti léted takarják el a penészes sírok hantjai.⁹⁹

December 21-én jelent meg a Pesti Hirlap tudósítása, amelynek szerzője feltette a kérdést: „Nem ujjmutatás-e ez a jövőre, hogy éppen most találják meg elhunyt királyunk hamvait, midőn a Habsburgok koronája ingadozik?” (A lapnak ugyanebben a számában jelent meg Petőfitől a *Csatadal*.)¹⁰⁰

99 Boross Mihály: „Sz. Fehérvár, decz. 12.” Kossuth Hirlapja, 1(1848), dec. 20., No. 148. Érdekes, hogy Boross emlékiratában egyáltalán nem említi a sírok megtalálását. Boross Mihály, *Élményeim 1848–1861*, Székesfehérvár, Székesfehérvár Városi Könyvnyomda, 1881, I. füzet.

100 Pesti Hirlap, 8(1848), dec. 21.

December 24-én az Életképek tudósított, a Marczius Tizenötödike és a Pest Hirlap szellemében: „Éppen akkor, midőn a koronára semmi szükségünk, ad a sors s az Isten koronákat egész bőségben!” (A Életképeknek ez a száma közölte a *Csatadalt*).¹⁰¹

Végezetül a költőtárs Garay János is tudósította Petőfit 1848. december 25-én:

Holnaputánra tudóstársilag vagyunk meghíva a Múzeumba a sz.fehérvári ősemlék meg-nézésére. Engem, ki őseink nagy kora iránt annyi kegyelettel viseltetem, előre örömmel tölt el, hogy egy Árpád-királyt ha csak csontvázban is, látandok; nem tán azért, mert király, hanem mert oly korból való magyar, melyben e nemzet szabad, független és nagy volt. Bár csontaiból oly miazma terjedne elkorcsosult levegőnkbe, mely mindnyájunkat szabadsági lázba ejtene!

Láthatjuk, Garay nem antimonarchikus szellemben, hanem a nemzeti királyság eszményének híveként nyilatkozott – ellentétben Petőfivel, aki a monarchia bukásának előjelét látta a történetekben.¹⁰² Nem tudni, hogy Petőfi mikor kapta meg a levelet, miután azonban ekkortájt Pest és Debrecen között 4–5 napig tarthatott a posta járása, legkésőbb december 30-án a költő kezében lehetett.¹⁰³

Mindez azért érdekes, mert mint láttuk, a mértékadó orgánumok, illetve a Petőfi költeményeinek rendszeresen helyt adó Életképek egyaránt tudósítottak a történetekről – azaz a költő több forrásból is olvashatott a Székesfehérvárott feltárt királysírokról. Ugyanakkor a Debrecenben megjelenő, s viszonylag jó tudósítói hálózattal rendelkező Alföldi Hirlap nem adott hírt a leletről, holott amúgy meglehetősen gyakran közölte a fővárosi lapok, azon belül a Közlöny, a Kossuth Hirlapja, a Marczius Tizenötödike és a Nemzeti rövidített híradásait.¹⁰⁴

Bár a kommentárok szinte minden lehetséges értelmezést tartalmaztak, Petőfi a maga részéről a monarchikus állam- és kormányforma egészére mondott nemet – akár csak költői életművében. Ellentétben Boross Mihállyal vagy Garayval, számára nincs „jó” királyság – a „nemzeti” királyság is csak királyság, ami eleve nem lehet „jó” – éppen azért, mert királyság.¹⁰⁵

101 Életképek, 1848. dec. 24., No. 26, 828.

102 Garay János – Petőfi, Pest, 1848. dec. 25. = PSÖM 7, 190–191, itt: 191.

103 Megjegyzendő, hogy a leletek szakszerű feldolgozására már 1849-ben megtörtént az első kísérlet.

Pauer János füzetkéje Székesfehérvárott jelent meg; PAUER János, *A' Székesfehérvárott fölfedezett királyi sírboltról (Képekkel)*, Székesfehérvárott, Nyomatott özvegy Számmér Pálné betüivel, 1849.

104 A Debreczen-Nagyváradai Értesítőnél ezt nem tudtam ellenőrizni, mert az OSZK, ill. a többi közgyűjtemény 1848–1849-ből csak néhány számot őriz, de ezek között nincsenek 1848. decemberi számok.

105 Lásd még MARTINKÓ, *i. m.*, 477–478.

SZILÁGYI MÁRTON

A „nemzeti költő” szereplehetőségei és válságai

(Vörösmarty társadalmi státuszáról)*

Vörösmarty Mihály írói pályája a korabeli irodalmi intézményrendszer milyen lehetőségeit teszi láthatóvá? Ez is egyike azon kérdéseknek, amelyek megválaszolásával még adós a magyar irodalomtörténet-írás – annak ellenére, hogy az eddig feltárt hatalmas filológiai anyag alapján remélhetünk valamiféle választ. Kerényi Ferenc (halála előtt nem sokkal) egy beszélgetésünk alkalmával említette, hogy az éppen akkor megjelent Petőfi-biográfiája után egy Madách- és egy Vörösmarty-életrajzot tervez. A két terv közül mindenképpen a Vörösmartyval kapcsolatos könyv el nem készülte a nagyobb veszteség, hiszen Kerényi népszerűnek szánt, s csak kevéssé jegyzetelt, kiváló Madách-biográfiája¹ legalább kirajzolja annak a körvonalait, amelyet Kerényi ebből a pályafutásból és életműből relevánsnak érzett. A tervezett, de soha el nem készült Vörösmarty-biográfiáról nemcsak azt nem tudjuk, mi lehetett volna belőle, de jelenleg még csak a reménye sem látszik annak, hogy valaki képes lesz monografikusan feldolgozni a témát.

Éppen ezért az alábbi gondolatmenet sem tud más lenni, mint vázlat: annak kísérlete, hogy miféleképpen fogható fel Vörösmarty pályája az irodalom intézményesülésének korszakában, s ez a kivételes pálya miképpen válhatott az íróvá válás folyamatában paradigmaticus érvényű példává.²

Vörösmarty családi háttere a személyes ambíció és tehetség keretét teheti láthatóvá: milyen tipikus életforma-modellekhez képest bizonyult szokatlannak és innovatívnak Vörösmarty választása. Amennyire ezt az eddig ismertté vált családtörténeti kutatások lehetővé teszik, annyit tudunk: a család 17. századi eredetű nemességgel rendelkezik.³ A Vörösmartyak már a 18. század közepén azon a földrajzi és közigazgatási területen élnek, ahol Vörösmarty Mihály született: a költő nagyapjának a nemzedékében János, Imre és István 1749-ben mutatják fel Tolna megyében az eredeti nemeslevelet, s így hirdetik ki nemességüket, s ezzel szinte párhuzamosan a nagyapa két testvére, József és Sándor Fejér megyében válnak kihirdetett nemesekké, Tolna megye bizonyáglevelé alapján.⁴

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének egyetemi tanára, a XVIII–XIX. századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék vezetője.

1 KERÉNYI Ferenc, *Madách Imre (1823–1864)*, Pozsony, Kalligram, 2006 (Magyarok Emlékezete).

2 Fontos segédeszköz a következő szöveggyűjtemény, amely eredetileg egy évfordulós monográfia helyett jött létre, de kifejezetten szerencsének mondható, hogy egy, az ideológiai kisajátítást kevésbé lehetővé tévő műformát választott: LUKÁCSY Sándor, BALASSA László, *Vörösmarty Mihály 1800–1855*, Bp., Magvető, 1955.

3 A nemeslevelét szövegét közölte: BRISITS Frigyes, *Vörösmarty János nemesi oklevele*, ItK, 41(1931), 202–204.

4 SCHNEIDER Miklós, *A Vörösmarty-család multja*, Székesfehérvár, Csitány G. Jenő Könyvnyomdája, 1934, 7–22.

Mindazonáltal a család birtokkal nem rendelkezett. A nemesi címmel együtt járó státusz a magánszolgálatot tette lehetővé (egy arisztokrata család gazdatisztjének lenni: ez volt a lehetőség). Vörösmarty apja ezt az életformát választotta, majd önállóul kísérletként haszonbérlettel kísérletezett, de ezt is egy főnemesi birtokos védőszárnyai alatt – végig gróf Nádasdy szervitora volt. Ennek a modellnek a szerepét az mutatja, hogy Vörösmartynak négy öccse is ezt az életformát követte. Az, hogy ő ettől eltért, azért figyelemre méltó, mert éppen elsőszülöttként lépett át egy másik életpályára, a tanultság révén elérhető értelmiségi pálya felé indulván el. Előbb a székesfehérvári ciszterci gimnázium, majd a pesti piaristák tanulója lett. Voltaképpen ez a magyarázata a későbbi években is meghatározó katolikus kapcsolatrendszerének, hiszen iskolatársai egy része innen a papi pályára kerül, s ezért lesznek majd első jelentős művének, a *Zalán futásának* ismert előfizetői között többségben a dunántúli katolikus papok: részben a költő egykori iskolatársai, részben pedig a tőlük ismert, beszervezhető prenumeránsok.⁵ Vörösmarty azonban inkább a jogi pálya felé tájékozódott: a kétéves bölcsészeti alapozó után a jogi tanulmányokba kezdett bele. Ez tipikus választásnak látszik, s összhangban van a család érdekeivel is: ügyvédként Vörösmarty hasznára lehetett annak a familiának, amely az apa halála után komoly nehézségekbe került. Egyelőre azonban még másféle reakciók figyelhetők meg a fiúnál. Az apa korai halála után Mihály is a magánszolgálathoz jutott el: a Börzsönyben, a Perczel családnál végzett nevelősködés a saját létfenntartásnak és a tanulmányok folytatásának a lehetőségét ígerte. Ugyanakkor mind az ily módon felfogott pénzkereset módja bejáratott modellt látszik követni (bár apja nem nevelőként került magánszolgálatba), mind a szolgálat helye is ismerős: földrajzilag visszavezet a család számára jól ismert vidékre, a Dél-Dunántúlra. Ezt a lokalitást figyelhetjük meg az 1822–23-ban aktuális patvária esetén, amely Görbön, Csefalvay Ferenc tolnai alispánnál zajlott le (aki egyébként rokonságban is állt a Perczelekkel). Ez olyan kapcsolatrendszerre mutat, amely az atyai minta lehetséges követésére törekszik, mintegy arra az ismertségre számítva, amelyet a korábbi nemzedékek építettek ki. Amikor Vörösmarty Mihály 1824-ben letette az ügyvédi cenzúrárt,⁶ kézenfekvő lehetőségnek számított a megyei hivatalviselő nemesség életformájának választása, esetleg ügyvédi praxis folytatása a megyében. Léteztek azonban másféle, de szintén a hagyomány szentesítette egyéb lehetőségek: a Pesten folytatott ügyvédi praxis – ahogyan ezt Vitkovics Mihály példája sikeresen mutatja –, de a vidéken vállalt magánszolgálat is szóba jöhetett – ahogyan ezt Vörösmarty barátja, Fábián Gábor tette. Vörösmartynál a *Zalán futása* megjelenése után egyértelműek az írói ambíciók, ám hiányzott az ezt megalapozó életformája. 1827-re ezért is merült föl egyre kínzóbban a székesfehérvári letelepedés lehetősége. Ez azt jelentette volna, hogy egyrészt megmarad az ügyvédi végzettség keretei között, s elindulhat a Fejér megyei hivatalvállaló karrier útján (egy tiszteletbeli jegyzői megbízás elérése egyáltalán nem tűnt lehetetlennek), másrészt visszakerül a családjá

5 A *Zalán futása* előfizetőinek felekezeti megoszlásáról lásd FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 33), 235.

6 BADICS Ferenc, *Magyar írók ügyvédi vizsgálatai*, ItK, 11(1901), 203–209, különösen: 207.

számára otthonos területi kapcsolatrendszerbe.⁷ A döntő változást az jelentette, hogy Vörösmarty végül is nem emellett döntött: inkább Pesten maradt, s ezzel megnyílt egy új életforma lehetősége a számára.

Vörösmarty 1827 végén kapta meg a megbízást a Tudományos Gyűjtemény szerkesztésére.⁸ Az 1816-ban Fejér György kezdeményezésére létrejött folyóiratot a nyomdász, Trattner János a saját költségén jelentette meg, s a szerkesztőnek akkor évi hatszáz forint tiszteletdíjat ajánlott fel. Trattner János, majd Trattner Mátyás halála után a vállalkozást új tulajdonos irányította: Károlyi István, aki Vörösmartynak egy új, a Pesten maradást is lehetővé tévő állást kínált, évi nyolcszáz forint jövedelemmel.⁹ Vörösmarty végül 1828-tól 1832-ig volt a lap szerkesztője.¹⁰ Ügyvédként gyakorlatilag nem praktizált, nála a cím megszerzése csupán mint presztízsnövelő elem működött (erre utal, hogy még az 1840-es években is használta hivatalos vagy félhivatalos szituációkban, például gyermekei keresztelésekor, az ügyvédi címet mint önmeghatározást).¹¹

A szerkesztői státusz nemcsak önmagában jelentett új életformát, hanem azért is, mert a Tudományos Gyűjtemény megalapítása szervesen beleilleszkedett az Akadémia megalapításának 1825-ben kezdődő történetébe. Vörösmarty ezzel ebbe a folyamatba kapcsolódott bele, s így cselekvő, aktív részese lett az új, alapvetően nem rendi, hanem polgári normákhoz igazodó kulturális intézményrendszer kialakításának. Már a Kisfaludy Károly szerkesztette Aurora megalapítása is ebbe az irányba mutatott,¹² s az, hogy Vörösmarty nemcsak a folyóirat egyik vezető szerzőjévé vált, hanem Kisfaludy halálakor a mester örökségét folytatni hivatott triumvirátus egyik tagjává is,¹³ jól előkészítet-

7 A dilemmáról lásd levelét: Vörösmarty Teslér Lászlóhoz, Pest, 1827. aug. 26. = VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése 1, 1816–1830*, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 17; a továbbiakban: VMÖM 17), 179–180.

8 A hírt Fábíán Gábor a következőképpen fogadta: „Leveledből, melyet tegnap vevék, örömmel olvastam, hogy a' rád ruházott Redactori hivatalban a' véled valahára megbékélt szerencse olyan életmódot nyújtott kezdedbe, mellyel bizonyosan inkább megelégszel, mint fogtál volna azzal, a' mellyről prókatori diplomádnál fogva álmodozhattál.” Fábíán Gábor Vörösmartynak, Világos, 1827. dec. 31. = *Uo.*, 188.

9 Az összeget Tóth Dezső monográfiája tartalmazza, de a szerző nem adja meg, ezt honnan tudja: TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1957 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 1), 116.

10 *A magyar sajtó története, I, 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 280–329. A részlet szerzője Fenyő István. Vö. még FRIED István, *Vörösmarty Mihály és a Tudományos Gyűjtemény*, ItK, 72(1968), 644–658.

11 A pesti ügyvédek névsorában szerepelt még a következő kalendáriumban is: *Mezei Naptár, gazdasági kalendárium. A' nép' használatául 1844-dik szökő évre*, kiadja a' M[agyar] Gazdasági Egyesület, ismeretterjesztő-szakosztályi ügyelés alatt, szerk. KACSKOVICS Lajos, V. é[vfolyam], Budán, a' Magyar Kir[ályi] Egyetem' betűivel, [1843], 35–37.

12 Vö. FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Bp., Akadémiai, 1955 (Irodalomtörténeti Füzetek, 4).

13 Ezt ikonográfiai pontossággal tükrözi is a Kisfaludy halálát rögzítő, szimbolikus tartalmakat hordozó metszet, amely a halottas ágyon fekvő mester mellett három olyan „tanú” alakját is rögzítette, akik bizonyíthatóan nem voltak ott a halál pillanatában, viszont Kisfaludy örökségét folytatták hamarosan (Bajza, Toldy, Vörösmarty): FEJŐS Imre, *Vörösmarty arca*, Bp., Akadémiai, 1956 (Irodalomtörténeti Füzetek, 8), 26. Bajza például Kisfaludy halálakor Pesten sem volt: SZÜCSI József, *Bajza József*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1914, 49. Bánóczinak a Kisfaludy haláláról adott összefoglalása

te azt a folyamatot, amelynek során a később „triász”-nak nevezett generációs társaság átvette az újonnan alapított kulturális intézmények teljes vagy részleges irányítását.¹⁴ Ez ugyanis Vörösmarty megélhetését is új alapokra helyezte: a költő életformája hozzákapcsolódott a korábbi, személyhez kötött mecénatúrát felváltó, más ideológiai alapokra helyezett, mondhatni: nemzeti (állami) szintű mecénatúrához.

Vörösmarty 1830-as évekbeli jövedelmi viszonyairól már rendelkezésünkre áll egy jó tanulmány, ennek csak a tanulságait érdemes itt összefoglalni,¹⁵ leginkább a vizsgálati szempontunkból fontos elemek felől. Ekkori jövedelmét részben az akadémikusi fizetés határozta meg (a költőt a nyelvtudományi osztályban második helyen nevezték ki rendes tagnak, mivel azonban az első hely az időközben elhunyt Kisfaludy Károlyé volt, előlépett az első helyre)¹⁶ – az akadémikusok rendszeres fizetése mindenképpen új értelmiségi életformák lehetőségét hordozta, s Vörösmarty ennek a haszonélvezői közé tartozott. Idetartozik még a háromszor is elnyert akadémiai nagyjutalom (1834-ben és 1839-ben megosztva, 1842-ben egyedül), hiszen ez is jelentős pénzüsszeggel járt – igaz, nem volt rendszeres jövedelem.¹⁷

A másik fontos jövedelemforrás az Athenaeum szerkesztőjeként kapott fizetés. A lap megindítására Vörösmarty és Toldy aláírásával nyújtottak be folyamodványt a Helytartótanácsához (a harmadik szervező, Bajza József inkább a háttérben maradt), s Pest megye rendjei álltak jót a kérelmezőkért. A lap 1837-től 1843-ig állt fenn, s jelentősége sajtótörténeti: mintegy az 1832–36-os országgyűlés liberális gondolatainak hordozójává emelkedett. Népszerűségét a szerzők között nagyban növelte, hogy rendszeresen tiszteletdíjat fizetett minden közleményért. Ez a lapban nemcsak szerkesztőként, hanem állandó szerzőként is jelen lévő Vörösmartynak is igen fontos jövedelem volt. Az Athenaeum jó darabig sikeresnek minősült üzleti szempontból. Ez is új alapítású intézmény volt, bár természetesen más alapokra épült, mint az Akadémia.¹⁸

sem említ senkit, aki tanúja lett volna a költő halálának: BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, Bp., Franklin-Társulat, 1882, 377–383. A „triász” Kisfaludy emlékének és hagyatékának megőrzésére irányuló tevékenységéről lásd KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3), 48–50.

14 Figyelemre méltó, hogy a Kisfaludy Aurorájának folytatásakor Vörösmarty részt vett abban a határozott tiltakozásban, amely az almanachot ugyanezen címmel folytatni kívánó Szemere Pál ellen irányult; *uo.*, 187–188.

15 SZALISZNYÓ Lilla, *Pennával teremtett egzisztencia: Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között*, ItK, 116(2012), 189–209.

16 Erről lásd BRISITS Frigyes, *Vörösmarty Mihály és az Akadémia*, ItK, 46(1936), 1–28, 151–170, 261–275, 389–406. Újabbán: JOLSAI András, „Írók akadémiaja”: a megalapítástól a megalakulásig, ItK, 93(1989), 605–626.

17 FEKETE Gézánné, *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtétellei és előzményei*, Bp., MTAK, 1988 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 96 [Új sorozat, 21]), 39–41.

18 *A magyar sajtó története, i. m.*, 496–569. A vonatkozó részlet szerzője Fenyő István. Vö. BAJZA Kálmán, *Az Athenaeum-per: Az első magyar sajtóper története*, Bp., Argumentum, 1997 (Irodalomtörténeti Füzetek, 142); KERÉNYI Ferenc, *Vörösmartyról néhány új dokumentum tükrében = Vörösmarty – mai szemmel: Válogatás a Székesfehérváron 1999. december 1-jén, valamint a Kápolnásnyéken 2000. szeptember 29-én elhangzott előadásokból*, Székesfehérvár, Árgus–Vörösmarty Társaság, 2000, 27–38; különösen: 30–32.

Szalisznyó Lilla számításai szerint a Pesti Magyar Színház (majd Nemzeti Színház) állandó szerzőjeként Vörösmarty szintén jelentős jövedelmet húzott:¹⁹ drámaírói életművének kiteljesedése az 1830–40-es években nem csupán esztétikai és művészi okokkal magyarázható, hanem a megélhetés körülményeivel is összefüggött.

Mindez tette lehetővé Vörösmarty számára az – egyébként kései – nősülést, hiszen anyagilag immár képes volt eltartani egy családot. A párválasztásnál a költő, mondhatni, igazán logikusan járt el: ha már magánál egy nemzedékkel fiatalabb lányt választott, egy olyan rokonságba került bele, amely tökéletesen illett társadalmi státuszához és pesti kapcsolatrendszeréhez. Csajághy Laurának, Vörösmarty jövendőbelijének két lánytestvére volt: az egyikük Bajza József felesége lett, a másikuk Csapó Jánosé. A Csapó család sem egyszerűen nemesi család volt, hanem része a Pest megyei nemességnek is.²⁰ Csapó János egyik lánya Vachott Sándorhoz ment hozzá, a másik pedig Csapó Etelke volt, akihez a házba bejáratos Petőfi Sándor viseltetett plátói szerelemmel, s akinek halálára a *Cipruslombok Etelke sírjáról* című versciklusát írta. Vachotték egyébként Kossuth Lajos unokatestvérei voltak, s a Vachott fivérek (Imre, a lapszerkesztő és Sándor, a költő) lánytestvérét pedig Erdélyi János vette feleségül. Vagyis Vörösmarty házasságának kapcsán jól látható a hagyományos vármegeyi kapcsolatrendszer és az irodalmi elit összefonódásának a pesti története – voltaképpen annak a folyamatnak a személyes kivételése, amely a Kör (később Nemzeti Kör) kialakulásához vezetett, s amelynek Vörösmarty meghatározó tagja, egy ideig elnöke is lett.²¹ Vörösmarty szoros együttműködése a liberális ellenzékkel pedig erősen befolyásolta életművét is.²²

Ugyanerre a jelenségre kínálkozik példának Vörösmarty gyermekeinek a keresztelése, illetve az a stratégia, amellyel a költő kiválasztotta a keresztszülőket. Vörösmarty katolikus volt, felesége református: ez a korabeli szabályozás szerint azt jelentette, hogy minden gyermek az apa vallását követte. Mégis feltűnő, hogy Vörösmarty mennyire nem tartotta be a felekezeti határokat, mi több, mennyire demonstratívan átértelmezte a keresztszülő funkcióját. Ismétlődően ugyanis saját személyes baráti köréből választott komákat, akik mind ahhoz a nemesi-értelmiségi elitcsoporthoz tartoztak, amely Vörösmarty pesti életének a keretét adta. Még arra is ügyelt, hogy a keresztelő pap is író társai közül kerüljön ki. Lássuk a pél-

19 Vö. még KERÉNYI Ferenc, *A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)*, ItK, 84(1980), 428–444.

20 KERÉNYI Ferenc, *Biedermeier váltóhamisítás, a háttérben költészettel = Uő, Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. században*, szerk. SZILÁGYI Márton, SCHEIBNER Tamás, Bp., Ráció, 2010 (Ligatura), 127–133.

21 Vö. DEZSÉNYI Béla, *A Nemzeti Kör a negyvenes évek irodalmi és hírlapi mozgalmában*, ItK, 57(1953), 163–204. Újabban, Wargha István életrajza köré szervezve: DEÁK Ágnes, *A koronás Wargha: Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*, Bp., Akadémiai, 2010, 64–77.

22 SZÖRÉNYI László, *A szabadelvű Vörösmarty = Uő, „Álmaim is voltak, voltak...”: Tanulmányok a XIX. századi magyar irodalomról*, Bp., Akadémiai, 2004, 16–24; esettanulmányként: SZILÁGYI Márton, *Adalékok Vörösmarty Szabad föld című versének politikai kontextusához: Egy újonnan felbukkant Vörösmarty-kézirat filológiai és esztétörténeti tanulságai = História mezején: A 19. század emlékezete (Tanulmányok Pajkossy Gábor tiszteletére)*, szerk. DEÁK Ágnes, VÖLGYESI Orsolya, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2011, 195–207.

dákat. Bélát 1844-ben Czuczor Gergely keresztelte,²³ a keresztszülői tisztet Bártfay László és neje, Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Bezerédy István és Fáy András töltötte be.²⁴ Mihály fiát 1845-ben Sujánszky Antal keresztelte,²⁵ a keresztszülők a református Wesselényi Miklós (öt külön levélben kérte fel, de a felekezeti különbséget nem is említette),²⁶ Deák Ferenc, Stettner György és Vachott Sándor meg a neje voltak (ez utóbbiak jelenléte nem meglepő, hiszen, mint láttuk, rokonságban álltak). Az 1846-ban született Ilona keresztelését ismét Czuczor Gergely végezte,²⁷ a keresztapa Bezerédy István és Vachott Sándor volt. Az 1847-ben keresztelt Erzsébet keresztszülői pedig Ujfalvy Sándor és neje, Lészay Julianna, valamint Stuller Ferencné; a keresztelést most is Czuczor Gergely végezte.²⁸

Az ilyen formán kiépített élet keretei 1848-ban erőteljesen átalakultak (részben már korábban is voltak módosulások, hiszen az Athenaeum 1843-ban megszűnt). Vörösmarty politikai szerepvállalása is egyre hangsúlyosabb lett. A népképviselői országgyűlés képviselőjének választották meg pótválasztáson, Bácsalmás kerületben, ráadásul úgy, hogy saját maga mellett semmiféle kampányt nem kellett folytatnia: az ott is megválasztott – de máshol már mandátumot szerzett – Kossuth maga helyett ajánlotta, s azután közfelkiáltással ő lett a képviselő.²⁹ Ez már Vörösmarty addig szinte páratlanul való személyes tekintélyével is összefügg: 1848 áprilisában például Szegeden utcát neveznek el róla.

A képviselőiség előtt Vörösmarty egyéb, nem túl jelentős feladatokat is elvállalt 1848 márciusa után: a sorozó bizottság elnöke, a sajtókihágásokat megítélő bizottság tagja s benne volt a Közcsendi Bizottmányban is. Hogy vajon ez az aktivitás csak a helyzetből fakadt-e, vagy voltak benne erőteljesebb ambíciók, nem dönthető el könnyen. A későbbiekben viszont Vörösmarty már nem ambicionálta az erőteljesebb közéleti jelenléte. Képviselői munkája során viszont konfliktusai adódtak a kétféle (irodalmi és politikusi) szerepvállalás között – a leglátványosabb, hiszen a nyilvánosság előtt is játszódó eset volt a Petőfivel való afférja a hadügy országgyűlési szavazása kapcsán.³⁰ Vörös-

23 Pedig Czuczort Gyórból kellett levélben felrendelni Pestre, azaz bizonyosan nem ő volt a legegyszerűbb megoldás, vö. Vörösmarty Czuczor Gergelynek, Pest, 1844. ápr. 21. = VÖRÖSMARTY Mihály *Levelezése* 2, 1831–1855, kiad. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 18; a továbbiakban: VMÖM 18), 146. A Honderü tudósítása külön kiemelte, hogy Czuczor „csupán e szertartásra rándult fel városunkba, s a keresztségi örömnep után azonnal Győrbe visszautazott”. Honderü, 2(1844), 1. félév, 17. szám (ápr. 27.), 557–558.

24 VMÖM 18, 384.

25 *Uo.*, 395, vö. 403.

26 Vörösmarty Wesselényi Miklósnak, Pest, 1845. ápr. 23. = *Uo.*, 160–161.

27 *Uo.*, 406.

28 *Uo.*, 419. Ennek kapcsán Vörösmartynak az Ujfalvynéhoz intézett felkérő levelében szerepel a következő árulkodó mondat: „Ezen viszony által én nem csupán a' szokásoknak kívánok hódolni, hanem minél több néven és czím alatt összekötte lenni azokkal, kiket tisztelek.” Vörösmarty Ujfalvy Sándornéhoz, Pest, 1847. júl. 14. = *Uo.*, 200–201.

29 URBÁN Aladár, *Kiegészítések Vörösmarty életrajzához* = Uő, *A nagy év sodrában: Tanulmányok 1848-ról*, Bp., Magvető, 1981 (Elvek és Utak), 408–427; különösen: 415–418.

30 Vö. KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák), 404–406.

marty mindenesetre Debrecenbe is követte a kormányt. Lelkiismeretes képviselő volt, de aktivitása csak a szavazásban merült ki, szónoki teljesítménye vagy más, hangadói tevékenysége nem volt.³¹ Egyetlen hivatalt vállalt el ezen időszak alatt: 1849 júniusában a Kegyelemi Szék közbírája lett. Ennek az intézménynek a létrehozása a trónfosztás következménye volt: a korábban felségjognak számító kegyelmezési kérdésekben kellett döntenie. A testület csak egyetlen alkalommal ülésezett, ekkor Vörösmarty jelen is volt, szavazott, de egészében ez a feladata sem volt igazán jelentős megbízatás.³² Még a trónfosztás megszavazásakor sem volt jelen – bár ha ott van, nyilván megszavazza. Egyetlen mozzanat mégis aggodalommal tölthette el: másnap, 1849. április 5-én aláírta a Radical Párt programját. A dokumentum azonban nem került elő (igaz, ezt Vörösmarty nem tudhatta biztosan akkor).³³ Egészében azonban Vörösmarty nem lépte át azt a határt, amely a perbe fogáshoz szükséges lett volna. Azt azonban egykorúan nem lehetett tudni, hol áll meg a bosszú folyamata, s különösen az érintettek nem lehettek ennek tudatában, Vörösmarty – mint a végsőkig kitartó képviselő – okkal tartott valamiféle retorziótól. Sógorával, Bajzával ezért is indultak bujdosásra. Hónapokig tartó, álnéven folytatott rejtőzködés után 1849 decemberében jelentkeztek Pesten a hadbírósnágnál.³⁴ A vizsgálat azonban végül felmentéssel zárult.³⁵

Mivel Vörösmarty ellen nem emeltek vádat, a kényszerű bujdosás után a legfőbb gondja inkább az volt, hogy korábbi megélhetési forrásai teljesen elapadtak. A sajtónak az a része, ahol ő publikációival jelen lehetett, gyakorlatilag megszűnt. Komoly gondot jelentett az Akadémia működésének korlátozása. Igaz, ez nem érintette az Akadémia pénzalapját és vagyonát, így az akadémikusok nem veszítették el jövedelmüket, s végső soron kizárásra sem került sor, de a nyilvánosság előtt a társaság nem jelenhetett meg, s új tagokat sem vehetett fel – s így természetesen szüneteltek az akadémiai díjak is, s nem írtak ki pályázatokat sem.³⁶ Ez a helyzet Vörösmarty életében nem is változott meg.

Stabil anyagi háttérrel a költő családja nem rendelkezett (leszámítván az akadémiai fizetés önmagában a família eltartására nem elegendő összegét), birtokuk pedig nem volt – ez érvényes Csajághy Laura oldalára is. Ekkor értékelődött föl mint lehetőség a családi minta s egy évvel korábbi, rendi jellegű ajándék. Gróf Batthyány Kázmér 1846-ban Bicskén két jobbágytelket adományozott Vörösmarty-nak, majd ezt

31 Gyulai Pál Vörösmarty-életrajza például egyenesen így fogalmaz: „Vörösmarty a képviselőház leghallgatagabb tagja volt, éppen mint Newton az angol parlamentnek. Egyetlenegyszer sem szólott, sem Pesten, sem Debrecenben, sem Szegeden.” GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza* = Gy. P. *Válogatott művei*, s. a. r. Kovács Kálmán, jegyz. ifj. Kovács Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1989 (Magyar Remekírók), 1116.

32 URBÁN, *i. m.*, 421–426. Vö. még SÁRLÓS Béla, *Deák és Vukovics: Két igazságügy-miniszter*, Bp., Akadémiai, 1970 (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, 54).

33 U., *Mért bujdosott Vörösmarty 1849-ben?*, ItK, 1(1891), 119–120.

34 KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás”: *Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolútizmus korában*, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005, 36–37.

35 A megtorlás alapjának tekintett tevékenységekről lásd HERMANN Róbert, *Megtorlás az 1848–49-es forradalom és szabadságharc után*, Bp., Press Publica, é. n. (Változó Világ, 27), 3–14.

36 KERÉNYI, „Szólnom kisebbség...”, *i. m.*, 45–57.

inkább évjáradékra váltotta, amelyet Vörösmarty el is fogadott. Ezt évnegyedes bontásban fel is vette a költő 1847-ben és 1848-ban. 1850-ben azonban kénytelen volt a királyi jogüggyigazgatóhoz fordulni, s kérvényezni a telkek értékének a pénzbeli folyósítását, amelyet leállítottak Batthyány Kázmér birtokainak zárolása miatt.³⁷ Ezután intézkedtek is, hogy zárgondnok utalja ki a pénzt a költőnek;³⁸ ez az anyagi gondokat ideig-óráig enyhítette. Tartósabb megoldásként maradt a haszonbérlet, azon a vidéken, amely Vörösmarty ifjúkorának a közege. Azért kényszerült erre, mert a Pesten maradás sokkal drágább lett volna, s ehhez hiányoztak az anyagi eszközök. Id. Pázmándy Dénes jóvoltából kerülhetett előbb, 1850-ben a Fejér megyei Baracskához tartozó Szentivánpusztára, majd 1853-ban Nyékre. Mindkét helyen voltaképpen szívességből, segítségképpen jutott házhoz: Szentivánpusztán a tiszttartói házat engedték át neki, Nyéken pedig a helyi közbirtokosság fönn tartotta, ún. Kazay-házat kapta meg, amely a bajba jutott tagoknak volt a menedéke.³⁹

A vállalkozás teljes kudarc volt. Vörösmarty nem értett a gazdálkodáshoz, érzelme sem volt hozzá – folyamatosan környezete segítségére szorult. Jellemző módon már az árendálás gondolatának fölmerülésekor abban bízott: „Egy jó emberem meg ígérte, hogy ha árendálok, száz holdat megszántat első évben számunkra.”⁴⁰ Saját kezdeményezései tragikomikus kudarcra jártak: dinnye- és dohánytermesztésének melléfogásait Boross Mihály emlékirata örökítette meg. Tőle tudjuk azt is, hogy a városi lányként felnevelkedett feleség sem boldogult a háztartás-vezetés elemi feladataival: még az ajándékba kapott svájci tehenet is mások gondozták s fejték Vörösmartyék számára.⁴¹ Vergődésükről érzékletes képet rajzol a költő öccsétől, Jánostól fönnmaradt, összemá-solt levelezés anyaga.⁴²

Összességében viszont Vörösmarty testi leépülése és halála hamarabb bekövetkezett, mint az irodalmi intézményrendszer regenerálódása és újjászerveződése. Vörösmarty sorsa ebben az értelemben a hanyatlás és leépülés példája, nagyrészt azért, mert nem volt képes alkalmazkodni az új körülményekhez. Nem rendelkezett tartalékokkal vagy vagyonnal, életkora és státusza már nem tette lehetővé a hivatalvállalást, s nem volt olyan hivatása sem, amely az idők változásaihoz igazodva piacképes maradhatott volna (látszólag az ügyvédi végzettség ilyen lett volna, de Vörösmarty sosem gyakorolta ezt a szakmát). Van viszont valami, ami lehetővé tette legalább a minimális túlélést: az a tekintély, s az ezen alapuló kapcsolati tőke, amely élete utolsó időszakában, de

37 Az emigrációba kényszerült volt külügyminiszterről, illetve a zárolt birtokokhoz való viszonyáról lásd CSORBA László, *Batthyány Kázmér – emigrációban = Gróf Batthyány Kázmér (1807–1854) emlékezete*, szerk. ÓDOR Imre, Rozs András, Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2006, 161–185; különösen: 182–183.

38 GERŐ József, *Vörösmarty Mihály évi járadéka*, ItK, 42(1932), 313–315.

39 KERÉNYI, „Szólalom kisebbség...”, i. m., 100.

40 Vörösmarty feleségének, [hely nélkül, 1849. nov. elején?] = VMÖM 18, 222.

41 Boross Mihály, *Élményeim 1848–1861*, kiadja BORONGÓ, II. füzet, Székesfehérvár, Vörösmarty Könyvnyomda, 1882, 272–273.

42 *Vörösmarty János családi iratai (1850–1874)*, közreadja ZSOLDOS Sándor, [Székesfehérvár–Dunaújváros], Árgus–Vörösmarty Társaság, 2001, 7–18. Megjegyzendő, ez az igénytelen kiadás zavaró félreolvasásokat ugyan tartalmaz, ám jegyzeteket egyáltalán nem.

különösen halála után a családja érdekében folytatott sikeres gyűjtés⁴³ tanúsága szerint még ekkor is mobilizálható volt.

Vörösmarty pályafutása voltaképpen egy lehetséges, s e nemben elsőnek számító író-fejedelmi státusz kísérlete. Az 1830–1840-es évek viszonyai között a költő korábban páratlan tekintélyre tett szert, ezt számos kultusztörténeti adalékkal lehetne alátámasztani, azonban ezt a rendi viszonyok között létrejövő, de rendies és polgárosult elemeket egyaránt magában foglaló pozíciót 1848–49 eseményei és az utána következő „rendszer váltás” brutálisan kettétörte. Vörösmarty még hátralévő néhány éve annak a bizonyítéka, hogy mi maradt meg a korábbi elemekből a szolidaritás és tisztelet példaként – ám ez nem tudta a költőt kiemelni abból a depresszióból, amelybe korábbi életformájának elvesztése taszította.⁴⁴

43 REXA Dezső, *Deák Ferenc levele a Vörösmarty árvák érdekében*, ItK, 11(1901), 200–202; KRISTÓF György, *Deák Ferenc két levele gróf Mikó Imréhez a Vörösmarty-árvák segélyezése ügyében*, ItK, 42(1932), 184–186; LÁSZLÓ József, *Iratok a Vörösmarty halálával kapcsolatos események történetéhez*, ItK, 59(1955), 466–473; NAGYRÉVI György, *A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története*, It, 46(1958), 113–122.

44 Ez természetesen nem azt jelenti, hogy Vörösmarty halálának okát, amelyet végső soron – még ha TÓTH Dezső látszólag pontosan megadja az egykorú diagnózist (*i. m.*, 576) – úgysem ismerünk pontosan, csupán erre az egyetlen mozzanatra szeretném leegyszerűsíteni. Ám a költő utolsó időszakára vonatkozó kortársi észleletek és utólagos visszaemlékezések (vö. LUKÁCSY-BALASSA, *i. m.*, 461–477) teljesen egybehangzóak abban, hogy Vörösmarty sokkal idősebbnek látszott a koránál, s egyértelműen kedélyvesztettnek tűnt.

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

A „jámbor puttonos”-tól a „mendikás tónus”-ig

Kritikatörténeti reflexiók a 18–19. századi magyar közköltészethez*

Ha van a 18–19. századi magyar irodalomnak olyan rétege, amely társadalomtörténeti szempontból a legbeszédesebb, a közköltészetet kétségkívül ilyennek látjuk. Nemcsak az anonim szövegekre jellemző ez, hanem a közkézen forgó, variálódó műköltői alkotásokra is. Ezek irodalomszociológiai mozgása magán- és közterekké tette a kéziratokat, ponyvákat, kalendáriumokat. Most azonban ne a szokásos közlekedőedény- vagy rendezőpályaudvar-metaphora¹ legyen az útmutatónk, inkább az a kérdés: az egykorú magyar költők és irodalmárok közül ki mit vállal fel a közköltészetből, s mit nem? Ezzel a rendhagyó idéztfüzérral szeretném megköszönni Kerényi Ferenc örökre szóló dedikációját a Pest vármegyei monográfiában: „testvéremnek a közköltészetben”.

A következő válogatás csupán ízelítőt adhat a közköltészeti létmódra vonatkozó egykorú kritikai reflexiókból. Ezek elemzése önálló kutatást érdemel. Textológusként inkább csak olyan szemelvényeket idézek, amelyek a konkrét szövegismeretre és -használatra utalnak.

A legfőbb ellentmondás két fő pólus között feszül. Az egyik oldalon a privát versélmény, az önmagunk számára összegyűjtött, ezáltal újraélt és személyessé tett hagyomány öröme áll, a másikon pedig az önelvű irodalmi-kritikai kánon értelmezői közösségének elvárásai. Épp ezért tartom megfontolandónak Hegedüs Béla felvetését, mely szerint a későbbi önelvű irodalom működési elvei először mindig a közköltészetben jelennek meg, tehát ez a látszólag hagyományörző réteg egy adott kor progresszív lehetőségeit is kifejtette.² A Kazinczy-kor elhatárolódó gesztusai – némi sarkítással – épp ennek a jól felismert előkép-világnak, a deákos elitműveltség és a mezővárosi versfaragás közti óriási kulturális térben rejülő *lehetőségnek* szólnak: ha valahol volt működő „irodalmi élet” a korábbi évszázadokban, az épp ez az amorf közeg. A frissen szerveződő, ám éppúgy antik hivatkozásokra építő, önmagát klasszicizáló irodalmár-világ

* Készült az OTKA 104758. sz. pályázat és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, egy monográfia egyik fejezeteként. – A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Az első, immár másfél évtizede használt metaforát Küllös Imola alkotta, a másodikat pedig e sorok írója, hogy valamiképp érzékeltetni lehessen a közköltészet helyzetét a magyar szépirodalom és a színhagyomány között. Bővebben: KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 20–21; CSÖRSZ Rumen István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, *Literatura*, 32(2006), 273–282, itt: 274–277.

2 Ennek oka épp a hagyományrétegek keveredése, állandó applikációja, átkódolása, amely a kész műveltségi panelek kreatív újrahasznosítását szinte mindig kezdeményezi. Köszönöm Hegedüs Bélának az (egyelőre szóbeli) konzultációt.

jogosan tekintett *tegnap*ként a közköltészet aranykorára, s az írók bármikor könnyen felidéztek néhány elrettentő példát az alantasság és a fűzfapoézis köréből.

Ez az elhatárolódás ekkor kevésbé érinti még a népköltészetet, amelynek tudatos felfedezése és irodalmi integrációja ez idő tájt kezdődik Révai Miklós követői, majd Kultsár István és a Hasznos Mulatságok nyomán. A Herder-koncepció hazai változatának köszönhetően az értékek mérlegelésekor a paraszti ősköltészet külön serpenyőbe kerül, mint a (már középkori gyökereinél) tudós poézis, amely szétterjed, és így alantassá válik.³ Hosszú távon egymás ellen fordulna a két szövegmező? Hogy mégsem így történik, annak oka a magyar hagyomány összeforrottsága, a *litterae* mélyebb beágyazottsága és a magyar népköltészet integráló képessége lehetett. A lakodalmi köszöntők, a keservesek, a bujdosódalok, sőt a régies szerelmi líra egy része is nagyon hamar és intenzíven utat talált a paraszti kultúrába, mely így saját régiségén túl más társadalmi rétegek régiségeinek is lerakata, továbbéltetője lehetett. A leszálló mozgás néha nagyon hamar, valósággal az írók szeme előtt zajlott le. Kicsit sarkítva: egy régi közköltészeti szövegemlék „népivé válva” értéket képvisel, míg az egykorú íróársak tollán ugyanez a poétikai örökség csak fölös nehezéknek számít.

Csokonai talán ezért szólítja kortársait a szájhagyomány és a közköltészetben megbúvó, néha szóbeli, néha leírt értékek *egyidejű* felkutatására – számára éppígy összefolytak, egymást egészítették ki ezek a dimenziók:

Magyarjaim! Literátorok! ne tsak a' külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a' rabotázó együgyű Magyarat az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban, hányjátok fel a' gyarló énekes könyveket, a' veszekedő Predikáziókat, a' szűr bibliopoliumon kiterített szennyes Romántzokat, hallgassátok figyelemmel a' danoló falusi leányt, és a' jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád' Szerentsi táborára, akkor lelitek fel a' nemzetnek ama' mohos, de annál tiszteletesebb maradványit, a' mellyeket az olvasott és útazott uratskáknak társaságában haszontalan keresnétek.⁴

Nyugat-Európában egyébként ugyanez történt, csak ott még gyorsabban (ezért radikálisabban és ekkor már nem annyira láthatóan): a hagyományos paraszti kultúrát egy polgári műveltség írta felül, ezáltal a népiség a múlt egyéb kulturális javaival együtt felértékelődött. Percy püspök személyében mindazonáltal továbbra sem a folkloristák ősapját kellene látnunk, hanem a folklorra nyitott irodalmárt...

Pillantsunk körbe először a belső nézőpontból: a sajátnak tudott-érezett, akként formált és képviselt közköltészet irányából. E hagyomány az írásbeliségből eredően ref-

3 Vö. KÜLLÖS Imola, *A magyar népdalfogalom története* = K. I., *Közkézen, közszájon, köztudatban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 2012, 13–34, itt: 13–19; Uő, *Szikra? Fatörzs? Forrás?: Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 118(2014), 595–610; VADERNA Gábor, *A közköltészet kutatása és az irodalomtörténet = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 3*, szerk. Csörsz Rumén István, Bp., reciti, 2014, 13–50.

4 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Jegyzések és Értekezések az Anákreoni Dalokra* (1803 után) = Cs. V. M., *Tanulmányok*, s. a. r. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta, Bp., Akadémiai, 2002 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 97.

lexív, hiszen sok módon képes érzékeltetni a befogadó-feljegyző és a szöveg viszonyát mind intellektuálisan, mind az érzelmek terén. Bőven akadnak beszédes címek és argumentumok, esetleg előszók, amelyek e viszonyról tanúskodnak a kéziratokban, néha a nyomtatásban is.

Mire valók a szövegek a magánirodalom terében? Hívjuk segítségül a versgyűjtemények tulajdonosait! A kéziratok címe gyakran hangsúlyozza az érzelmi kötődést: *Szívet gyönyörködtető világi énekek, Szíveket újító bokréta* stb. Egy bizonyos H. A. 1822-ben „több mulató, barátságos, s’ jó Estvéket szerző, Énekeket foglaló Könyvetske” címmel jelölte meg gyűjteményét.⁵ Egy 19. század eleji verskézirat címe szintén a mulatságot, értsd: a hasznos időöltést, az unaloműzést írja körül: „Néhány rendesebben hangzó magyar dalok melyeket üres idők nyájassab’ töltésére, és a’ posványos henyelés’ utálatos vétkének el mellőzése okáért öszve irogatott L. J. m[anu pro]pria”.⁶ Vigyázat: az unaloműzés nem feltétlenül a dalok olvasására-éneklésére vonatkozik, hanem legalább annyira a feljegyzés aktusára. Más gyűjtemények címe a válogatásra, az igényes előkészületre utal: *Válogatott szép énekek, Egynéhány kiválogatott nóták, Gyűjteményes vetemény* stb. Ezeket a forrásokat továbbra is primer receptuális kéziratnak tekinthetjük.⁷

A Révai-korszak elejéről Kreskay Imre gyűjteményének (1788) előszavát érdemes hosszabban idéznünk. Ő ugyanis már nem önmaga szórakoztatását tűzte ki célul, hanem szerkesztett antológiának tekinti kéziratát, amelyben egyébként a saját versei alkotnak többséget (vagyis szekunder auktoriális forrás).⁸ Kreskay vállalkozása sok szálon kapcsolódik a nemzeti irodalomszervezés programjához, ennek megfelelően az ősmagyarokkal kezdi okfejtését:

Kedves Olvasó!

Mindenkor gyönyörködött kedves Hazánk a szép ódáknak, avagy Kellemetes Énekek rendes hangzásában. Olly elmés verseknek énekelgetésével zengedeztek nyelvi érdemes emlékezetű nagy eleinknek, még mikor a Tanais partyáról e boldog földre költözökdték: és illy érzékeny rendekkel áldották Mars, és Herkules akkori vélt Isteneiket, mikor már a fegyverrel sajáttykká tett földön bátran huzogatták-ki sátorjaikat. Tárogató Sipokkal, néha furuglyákkal kettőztették, [és] kellemesítették az együtt hangzó [...] deket: így gyakorlották az Ist[eni tiszte]leteket, így kiszítették, és bátorított[ák] szíveket a vér ontó tsatákra, és így végzették az Epimiciont, avagy ditsősséges diadal-

5 H. A.-énekeskönyv (1822), STOLL Béla, *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, 2., jav. és bőv. kiadás, Bp., Balassi, 2002 (a továbbiakban: STOLL + tételszám), 702. sz., III. Darab, címlap.

6 L. J. énekeskönyve (XIX. század eleje), STOLL 535. sz., 1a–b.

7 A tipológiáról: Csörasz Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165), 38–39.

8 Kreskaynak az OSZK-ban őrzött másik kézírata, az 1806-os dátumot viselő *Magyar Ódák* (Quart. Hung. 202) a bibliográfiai leírással ellentétben ugyancsak tartalmaz néhány közköltészeti alkotást, esetenként Kreskay által írt válaszversekkel bővítve.

mi versek énekelését. Még a kinos halálnak küszöbén-is elől kérvén kedves kúrtyét a Nagy Lehem [!], avval fujta-meg szerelmes népétől butszuzó notáját. – De szinte mind szomorúak valának őseink notáji. nem tsuda: üldöztettek szüntelen, és öldöztek. egy véres tsatából meg-sem pihenvén, más ellenségnek voltak meg-gyözői. A Diadalomi verseknek énekelésében-is illetődvé emlegették Bajnok Pajtásoknak eseteket. E hanyatló [sz] ázadnak középe táján mintegy arany [idő]kre látván derűlni kedves Hazájának Fénnyét, vígabb hangokkal Zengedeztek szerelmes Népünknek nyelvej. Vajha tovább tarthatott volna öröme. De ime melly hamar jutottunk arra, hogy, ha Nemzetünknek szebb, 's gyengébb nemét énekelgetni halljuk-is tsak a dallnak pusza hangja tsiklandoztattya fűleinket, nem értyük idegen verseit. Szégyenlenek tudniillik már haza [!] nyelven énekelni, mert az idegen Szeretők azt nem értik; holott tegye-fel bár fejét amaz, de ugyantsak sem Gyöngyösy, sem Amade, sem Faludy, sem más számtalanok' énekes verseinek 's a régi magyar dalloknak elmességét fel-nem múlja. Nem tzélom nekem mind amazokat az Énekeket őszve [szed]-ni, mellyeket sok érdemes Poet[ák] Haza [!] nyelven irtak. Jó Barátimnak kevés munkáit, mellyekben magamnak-is némelly részetském vagyok, kivántom ezen egybe-szed[é]semmel a mindent feledékenység[be] temető időnek koporsójából ki-menteni: nem illetődvén azzal, hogy némelly el-fajúlt szívű magyar előtt, mind unalmas, tettetlen, és sótalan az, mi magyarul vagyok írva, jól tudván azt, hogy

Ha a gyenge szemek
Napra nem nézhetnek,
Az a Napnak nem vétke:
Hibája a nyelvnek
Ha beteg embernek
Izetlen a jó étke.

K.⁹

Tehát a honfoglalók anyanyelvi és zenei gazdagságát a dalkincsük szomorú karaktere adta, ma viszont végre magyar nyelvű, vígabb karakterű irodalom is akad, ráadásul nem rosszabb, mint a női közönség által kedvelt külföldi. Itt három költőt említ, akik erősen belekeveredtek a közköltészeti szöveghagyományba: Gyöngyösi Istvánt, Faludi Ferencet és Amade Lászlót; közülük kettőt a váci *Énekes Gyűjtemény* előszava is példaképp sorol fel,¹⁰ sőt Amadét 1817-ben Kultsár István is dalköltőként emlegeti.¹¹

A külföldi népszerű költészettel való összevetés már ekkor toposznak számít, mint arra Mészáros Ignác kiadatlan antológiájának (*Tsallóközi Ódák, és Énekek*, 1765) mottója utal:

9 *Kreskay Imre-gyűjt.* (1788), STOLL 379. sz., 2a–3b. A kiszakadt lapszélek miatt egyes szavak csonkák, lásd []-ben.

10 Csörsz Rumen István, *Az első magyar lírai antológia: a váci Énekes Gyűjtemény (1799, 1801, 1803, 1823) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 1*, szerk. Cs. R. I., Bp., reciti, 2012, 143–148, itt: 165.

11 Csörsz Rumen István, *Kultsár István és a Hasznos Mulatságok „köznépi dall”-ai (1818–1828) = Doromb: Közköltészeti tanulmányok 2*, szerk. Cs. R. I., Bp., reciti, 2013, 143–204, itt: 149–150.

Nyomtatva más nyelven vannak ilyen Ódák:
Kik sem jobbak, Sem nem ollyak mint ez Ódák.¹²

Kitérőként idézzünk egy későbbi szöveget, amely a nemzet karakterét szintúgy kiolvashatónak véli a dalokból. (Ezzel tökéletes összhangban van a Tudós Társaság, majd Erdélyi János koncepciója, amely a *Népdalok és mondák* három kötetének alapelveül szolgál.) Egyúttal arra is példa, hogy a reformkori népdal-felfedezők tekintetét gyakran megzavarta néhány, egyértelműen műköltői szöveg közkeletű használata. A *Meddig fogsz még űzni, átkozott szerencse, engemet* kezdetű, 18. századnak tűnő keserves igen szép kritikátörténeti jegyzetet kapott egy kéziratban, amelyet feljegyzője, Kelecsényi Pál Erdélyi Jánosnak küldött be. A dal régiségét ugyancsak a melankólia felől értelmezi:

Illyesféle érzemény tellyes dal mely a' magyar Melancholiájával ösz-hangzásban van, több a' nép közt találkozék; és talaltatódna – meglehet: hogy a' néptül szarmaztak, vagy annál hihetőbb a' miveltebb körökbül cselédség által a' nép közi átszivárogtak – a' dalama fenséges; Esztergomi cziganyoktól hallám húzatni.¹³

A melankólia mint a magyar (nép)költészet alaphangja nemzedékek óta visszatérő elem volt a hasonló nyilatkozatokban, nem beszélve a sírva vigadás 1850-es évekbeli kultuszáról. Szépen rimel Kölcsey szavaira a *Nemzeti hagyományok*ból; ezeket Kelecsényi is olvashatta. Kölcsey mintegy védelmébe veszi a szomorú alaptónust, ugyanakkor csak az egyéni sors és a közösségi traumák kifejezőjeként véli indokoltnak; a szerelmi panaszdalokat idegennek érzi:

Ami pedig a nemzeti búsongó karaktert illeti: annyira bizonyos-e, hogy búsongásra hajlás és a szabadságnak magas érzeme nem férhetnek meg egymással? Búsongás nemcsak szolgálásnak, de az érzés mélységének következése is lehet. A melancholiás temperamentum kisebb vagy nagyobb mértékű idegen vegyülettel is fátyolt von el a lélek felett; azonban a fátyol hevet és lángot boríthat maga alá. Magány és csend borongásban tartják a melancholiást, az örömnél szelíd kifakadásait ő nem ismeri; de lárma és zaj felriasztják andalgásból, s innen a zajgó társaságok, s a szilajon csapongó örömmel teljes vendéglés; innen a vadászati és csatázási lárma-kedvelés, s a visszálkodást szülő békétlenség; innen a hirtelen fellobbanás lángja, s a féketlen kiáradozás utáni hirtelen elcsillapodás; innen a nemzeti muzsikának majd a pajkosságig eleven, majd a csüggedésig lassú hangjai, s több e félek. Nem lehet mondani, hogy e tulajdonok a poetai szellemnek útát záránának; magány és bevonulás a költőnek is sajátja, s édes ének szintúgy szokott a búsongás fátyola alól, mint az örömnél virágbokrai közzül zengeni. [...]

Egyéberánt a hagyomány elenyészte megtilt bennünket, hogy a régiebb kor sajátosságai felől hitelesen értekezhessünk; mert az minden kétségen túl a maga mesés alakjában is több pszichológiai vonásokat szállított volna korunkig, mint a krónikának sovány tudó-

12 Mészáros Ignác *versgyűjteménye* (1765–1795), STOLL 280. sz., I [= II], 1b.

13 Kelecsényi Pál 4. *küldeménye* (184?), MTAK RUI 8r 206/166, 28a.

sításai. Az időkről, melyeket közelebb érünk, jól tudjuk, minő környülmények közül maradt reánk a vissza és előérzés bánatja, s az ezt tökéletesen kizengő *szegény bújdosó magyar* nevezet. De nem ajkainkon forog-e a *dicső nemzet* cím is? Tedd a kettőt egymásnak ellenébe, röpjül végig a hír és balszerencse váltólag következtet századain lelkedben, s látni fogod, mi fény és homály az, melyek nemzeti érzésünkben fájdalmas vegyülettel ölelkeznek. Ki nem látja, hogy ilyen vegyület nem szülhet mást, mint sentimentalismust? De a magyar karakteri sentimentalismus a romantikaitól különböző. Ez fő vonását a szerelemtől, a magyar pedig hazájától és nemzeti fekvésétől kölcsönözi; a szerelem epedése nálunk nem hazai plánta, európai szomszédainktól nem régen kölcsönöztük azt, s mit nyertünk benne? ki találni nem nehéz.¹⁴

Térjünk vissza a Révai-korszakhoz! Ráth Mátyás kommentárja Révai felhívásához (Magyar Hírmondó, 1782) csak egyetlen Herder-féle szempontot mellőzött: azt, hogy a népköltészet *ellenszer* lehetne a sablonos műköltészet ellen; tehát nem volt konfrontatív.¹⁵ Ennek okát az iménti szinkretikus, művelődéstörténeti okokból összezsúszó hagyománymezők kölcsönhatásában keressük. Ahogy említettem, Ráth Mátyás, illetve a vele kortárs Pálóczi Horváth Ádám és Csokonai már személyes tanúja lehetett annak a felgyorsuló folyamatnak, amelynek során a paraszti folklórt mintegy elfoglalta a közköltészeti szövegtermés (vö. Bartók és Kodály száz évvel későbbi aggályjaival a faluhelyen is széles körben hódító magyar nótákról, az ernyedti úri osztály populáris kultúrájáról...). Ráadásul több műfajban gyors változások mehettek végbe, főként a ponyván könnyen terjeszthető vőfélyversek – először épp 1793-ban! –, ivónóták, illetve egyes lírai és betyár-epikai daltípusok találtak könnyen helyet maguknak. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy az olvasni tudók köre gyorsabban szélesedett, mint az írni tudóké.

A lelkes nyilatkozatokon túl, mihelyt valóban népdallal találkoztak a literátorok, sok kifogás támadt ellene. Csokonai népdal- és népmeseidézetei (Szuszmír) jórészt komikusak, legalábbis kuriózum jellegűek.¹⁶ Ha pedig egy népdal nyilvánosan megszólalt, inkább visszataszítást keltett, mint gyönyörködést. Különösen akkor, ha értelmiségiek saját körein belül hangzott el. Az amúgy folklór iránti érdeklődéséről híres, szerb balladákat fordító Vitkovics Mihály elborzadva számolt be Kazinczynak arról, hogy 1809-ben Czinke Ferenc pesti egyetemi diákjai egy színielőadáson egy népdalt is énekeltek:

14 KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti hagyományok* (1826) = K. F. *Összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis*, szerk. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Klasszikusok), 198–199.

15 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfőig*, Bp., Akadémiai, 1978², 51.

16 KÜLLÖS Imola, *Közköltészeti és folklórhagyományok Csokonai Vitéz Mihály műveiben* = Uő, *Közkezen... i. m.*, 263–275; ZENTAI Mária, *Szuszmír mesél. Egy Csokonai-jelenet erotikus vonatkozásai* = „Nem súlyed az emberiség!...: *Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICS József, felelős szerk. CSÁSZTVAY Tünde, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 2007, 633–637; HERMANN Zoltán, *Varázs/szer/tár: Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*, Bp., L'Harmattan, 2012 (Szó-hagyomány).

Fellépett a Professor Úr s egy kis beszédet declamált. Kihúllott fogai és retsegő szava miatt visszásan ütött ki [...]. Köpedelem volt hallgatni és látni. – de a mi legotsmányabb, az, hogy egy közülök Tilinkót fűjt, s bújdosik a disznó kilentz malatzával, effective danlotta. Egek! az Egri Gymnasiumban is nagy gyermekség lett volna, hát a Pesti Universitásban?¹⁷

Míg a szájhagyományt, a népdalt nyers, „ősi”, mégis kissé bárdolatlan karakterével együtt valamelyest értékesnek láttatják, addig a sokat szidott ponyvakultúra kifejezetten az alantasság és elavultság egyik allegóriájává válik. Itt bizony nincsenek kedvcsináló, ars poeticát jelző bevezetők, a címadás viszont olyankor is újdonságokat ígér, ha kifejezetten régi anyagot közöl (*Hat új énekek, Leg-is-legújabb világi énekek* stb.).

Bod Péter több művében említ ponyvákat, de csak a hasznosabbakat emeli ki (Markalf stb.), a hitványakra nem vesztegeti a szót. A terjedelmesebb ponyvák Cornides Dániel bibliográfiájában is helyet kaptak. Simon József 1764-ben egy ponyvaversre, „A Szántó nótájára” (*Felkél jó hajnalban*) alkalmi versfüzért írt, s ennek preambuluma végigsorolja a ponyvákat: megrója őket mint trágár, alantas dolgokat. Saját földművesversét épp abból a célból írja, hogy legyen mit énekelni (s belőle mindenfélét tanulni) a szántóvetőnek a sok haszontalan profán ének helyett, hiszen „ér ez is avagy használ annyit, mint a Nyul Ének, Nád Sip, Czigany Cserebere Historiák”.¹⁸ Hiába sorjáznak Csokonai vagy Mátyási József ponyvákra is hivatkozó programírásai, mintha semmi sem változna. Hasonlóképp fogalmaz 71 év múltán Edvi Illés Pál egy 1835-ös kalendárium népismereti szövegében. Megtudjuk, hogy a fonóban is olvastak ponyvákat, méghozzá kifejezetten régi füzeteket:

Fonókai (fonóházi) multságok. Falu helyeken oly szokás divatoz, hogy számos fejér-népek téli estvéken bizonyos házhoz öszvegyülnek rokkáikkal, és mécs vagy gyertyavilág mellett fonogatnak. Illyen házhoz sietnek a’ faluból a’ férfiak is, névszerint a’ fiatalság. Itt pipáznak, beszélgetnek, meséznek, tréfákat üznek. Itt olvastatnak a’ *komáromi gyárban készült danák, tréfák és Istóriák, Argirusról, Stilfridről, Markalfról*; Itt találni a’ Climius Miklóst is, Rontó Pált, a’ Hármás Históriát és Farkas Antal erkölcsi iskoláját. Itt hallani találos meséket, köznépi danákat (mellyek töbnyire nem tiszta fülekre való) és sok paraszti tréfákat.¹⁹

17 KAZINCZY Ferenc *Összes művei: Harmadik osztály, Levelezés*, s. a. r. VÁCZY János, I–XXI, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1891–1911 (a továbbiakban: KazLev.), VI, 277–278. Idézi MERÉNYI Annamária, „Újulnunk szükség (?)”: Ungvárnémeti Tóth László és Czinke Ferenc polémiája = Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára, szerk. AMBRUS Judit, BÁRÁNY Tibor, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDŰS Béla, VADERNA Gábor, mts. TESLÁR Ákos, Bp., rec.iti, 2009, 115–123, itt: 121.

18 HUBERT Ildikó, *Simon József alkalmi éneke (1764)*, Lymbus: Magyarisztudományi Forrásközlemények, 2003, 289–306, itt: 290.

19 E[DVI] I[LLÉS] P[ÁL], *Miben áll a’ Magyar-Nemzetiség? (Próbálat könyv-terü és hozzá-való szóradék)*, Magyar Hazai Vándor, 1835 (OSZK 734/1835), 51–60, itt: 58–59. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

Kecskeméthy Csapó Dániel a *Dalfűzérke* I. füzetének (1844) sorozatindító előszavában kitér a színpadról folklorizálódó dalok fontosságára, majd saját sorozatát szembeállítja az igénytelen ponyvakiadásokkal, bízva abban, hogy az ő kezdeményezését siker koronázza.

Ez okból addig is, míg a' m. tud. társaság, több évi gazdag gyűjteményéből, illyes valamit a' közönségnek felmutatna: bátorkodom, deákori gyűjteményimből, az illyesek után epedő közönségnek, *Cisio, álmoskönyv, szerencse-kerék, Angyal Bandi* 'stb. helyébe néhány kisedő dalfűzérével, csemege gyanánt kedveskedni.²⁰

Ahogy említettem, nem mindenki volt ilyen elutasító, s észre kell vennünk a ponyvák és szövegeik iránti érdeklődés jeleit is. Csokonainál a „szűr bibliopolium” kissé groteszk képsora valójában a dudvák közt eldudvásodó somogyi ananász motívumára rimel: a pótlék-kultúrára, a helyettesítő szerepkörre, amelyet a közköltészet sokféle-képp biztosított még mostoha körülmények között is. Jankovich Miklós, Sebestyén Gábor vagy az erdélyi Aranka György és Gedő József²¹ szorgosan gyűjtik már a ponyvákat: bekötetik, tematikus jegyzékeket írnak róluk. Arankáé az egyik kolligátum borítótábláján maradt ránk, a reformkori Kelecsényi József pedig Erdélyi Jánosnak küldte be saját listáját. Erdélyi a *Népdalok és mondák* előszavában szintén utal a ponyvák közvetítő szerepére: ha a magyar népdal múltját nyomozzuk, nem hagyhatók figyelmen kívül.²²

A közköltészeti létmód egyik furcsa velejárója a másodlagos szóbeliség, hiszen ezek az írott szövegek gyakran nemcsak másolva és kinyomtatva terjedtek, hanem énekelve vagy szavalva is. E téren éppúgy sok az ellentmondás, mint arra Hovánszki Mária kutatásai figyelmeztettek.²³ Miközben Verseyhy és Csokonai rátalál az érzékeny dalköltészet össz-európai divatjára (ami szépen rimel a hazai énekköltészeti hagyományra), addig literátoraink sokszor fanyalognak, megvetően írnak az éneklésről, sőt az énekelhetőségről is. Érdekes, hogy sosem az autochton közköltészetet pellengérezik ki, hanem az azt imitáló, értsd: a népszerűséget hajhászó műköltészetet.

A legismertebb példa, amikor Kazinczy Ferenc megrója Márton Józsefet, aki szerinte azért adta ki kottával Csokonai *Békaegérharcát*, „hogy a' Mendikás [!] tonusú emberkének a' palaczk mellett énekelhessék”.²⁴ Ugyanezt a kifejezést használja általában Debrecen ellen, s később Rummy Károly György és Wallaszky Pál recenzió-párbajában is előkerült.²⁵ De mit takart a „Mendikás tonus”? Demeter Júlia szavaival nem más,

20 KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel, *Előszó* (Pest, 1844. aug. 20.) = *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból* fűzve K. Cs. D. által, Első fűzér, Pest, Emich Gusztáv, 1844, V. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

21 Gedő könyvjegyzékének fényképét Labádi Gergely jóvoltából ismerhettem meg, köszönöm segítségét.

22 Kontextusáról és Kölcsény-reflexióiról bővebben: SZILÁGYI Márton, *Erdélyi János és az irodalmi népiesség*, ItK, 118(2014), 519–525.

23 Legújabbban, összefoglaló igénygel: HOVÁNSZKI Mária, *Csokonai és az érzékeny énekelt dalköltészet*, Debrecen, Debreceni Egyetem Kiadó, 2013 (Csokonai Könyvtár, 53).

24 Kazinczy – Helmezy Mihálynak (Széphalom, 1813. jún. 3.) = *KazLev. X*, 396.

25 Egy meg nem nevezett költőnél, mint Wallaszky Pál idézi Rummy Károly Györgyöt, „kilátszik a deb-

mint a „populáris alacsony komikum sűrítménye”, legalábbis a Molière-fordítás nyelvi kódrendszerében.²⁶ Ámde honnan a névadás?

A diákközösség által századok óta gyakorolt, iskola- és önfenntartásra egyaránt szolgáló verses kéregetés, mendikálás hőskorában járunk. Az ekkor mondott rigmusok egyszerre emelkedett hangneműek (egyházi ünnepekre, a patrónusok vagy curatorok névnapjára, nyilvános vizsgák felvezetésére vagy lakodalomra szólnak), ám az adománykérés miatt egyben kissé alantasak és pragmatikusak is. E műfajcsoport, amely a néphagyományhoz is utat talált, a közköltészeti létmód egyik sajátos terméke. Kazinczy feltétlenül ismerte – halotti búcsúztatót legalábbis kellett írnia a pataki poétai osztályban, egy ilyen munkája fenn is maradt.²⁷ A toposzokat nem ritkán a nyakatekert eredetiségek ellensúlyozzák, e versikék közös üzenete pedig épp az volt, hogy a szavaló diák, egyben az egész iskola méltó a támogatásra, hiszen a tanulók sok nélkülözést ki kell álljanak (gyenge a koszt, hideg van, a tanárok és a praeceptorok gyakran verik őket stb.), mire ilyen szép szellemi teljesítményekre képessé válnak. Vajon ez az attitűd lenne a szálla Kazinczy szemében? Úgy tűnik, e jelző mögött számára a tudálékos, de valójában csak újramondó, dicsekvő, mégis kuncsorgó „poéták” archetípusa rajzolódott ki – a mendikáns feladatok során a leendő értelmiségiek mintegy rászoktak a kollégiumban ezekre, s akadt, aki később is ekként próbált érvényesülni. A már életében anekdotahőssé váló Berei Farkas András vándorköltő minden tétivel e játékszabályokat igyekezett fenntartani egy némiképp átalakuló világban, s így tukmálta verseit sokakra.²⁸ A mendikálás egyébként a legkevésbé sem debreceni sajátosság, hiszen Sárospatakról (Kazinczy alma materéből) is ránk maradtak e műfajok képviselői, de még nagyobb számban Erdélyből, ahol egész versfüzeteket ismerünk csupa-csupa köszöntővel.²⁹

A Kazinczy-féle *epitheton ornans* azonban nemcsak ezt az irodalom- és világfelfogást gúnyolja, hanem láthatólag az éneklő, különösen a palack mellett éneklő embereket általában. Sajátos törésvonal lehetett az énekelhető-énekelendő és a csak olvasásra szánt literatúra világa között. Dugonics ellen például ugyanő (bár felmentőleg) így ír az Orpheusban (1790):

receni mendikás tónus” („bey diesem blickt der Debrecziner mendikás tonus hervor”). BÁTORI Anna, „Velőtlen zagyvalék” és „kritikátlan apológia”: Wallaszky Pál válasza Rummy Károly György recenziójára, ItK, 118(2014), 403–419, itt: 415–416.

26 DEMETER Júlia, *A Molière-t fordító Kazinczy = Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010, 89–98, itt: 92.

27 Közli NAGY Júlia, *Halottbúcsúztató versek Sárospatakon Kazinczy korában*, Széphalom, 11(2001), 83–92.

28 Bővebben: KNAPP Éva, „A Lói Tanács Zabolázója”: Első kötet, *Berei Farkas András vándorköltő élete és munkássága*; Második kötet, *Berei Farkas András munkáinak bibliográfiája*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2007; Harmadik kötet, *Berei Farkas András vándorköltő társadalmi kapcsolatai és irodalmi elhelyezése; Mutatók és javítások*, Zebegény, Borda Antikvárium, 2009.

29 Bővebben: Csörsz Rumen István, *Közköltészet Erdélyben a XVIII. század második felében (Néhány kutatási szempont)*, Erdélyi Múzeum, 2007/3–4, 157–166, itt: 164–165. A korszak anonim rigmusköltészetéből az RMKT XVIII. század közköltészeti alsorozatának 4. kötete (*Alkalmi költészet*) ad majd áttekintést.

Azok, a' kik ezt úgy nézik, mint közönséges Románt, melly szerelmet tanítani, vagy tsak némelly munkára nem született elmét egynehány únalmas órától *dajkai dallás* formán meg-szabadítani akar, erről a' munkáról igen kantsalúl ítélnek: De nem ez volt az Író szándéka.³⁰

Mint Debreczeni Attila kifejti, itt Kazinczy tesz némi engedményt, hiszen „a régi időkre nézve a szólás és szokások durvasága indokolható, mert korfestő jellegű (a régi és népi azonosításának már említett korabeli jelensége tűnik fel ennek háttérében)”.³¹ Mivel viszont Dugonics munkáját mint regényt a ponyvákkal (*Stilfrid [és Bruntzvik], Argirus*) ítéli egyenrangúnak, összességében a „leg-alacsonyabb popularitás” világába sorolja a jelenkor mérlegén, ami tehát „az Árpád idejére» visszavetítve mentegethető, az a poézis saját körén belül menthetetlen”.³²

A görögös műveltségű Ungvárnémeti Tóth László 1818-ban *A' Költőnek remekpéldáiról, különösen Pindarról, 's Pindarnak Versmértékiről* értekezett. Itt komolyabb, esztétizáló gondolatmenetet szentel a popularitásnak, amely egyrészt vonzó lehet gyermeki „naivitásával”:

[...] az ének-költés, mint a' sziv érzeményének ömledézése, vagy Pindar szerint az elmének virága, gyakran csak azért is tetszik, mert bennünket az *emberi nemzetnek arany gyermekkorába* varázsol vissza, mellyért minden költemények között leginkább megérdemli az engedelmet, ha szinte nem egészen tenne is eleget a' jó ízlés törvényinek. De ezen költemény-nemben is külömbiség vagyton! *Egy köz-dalnak elég ha édes, 's ha a' szívet érdeklí; [...]*³³

Saját közegükben az eredeti közdalokat is értékesnek tartja és összegyűjtésüket javasolja, hiszen azok – Kultsár István késő herderiánus szavaihoz hasonlóan – a nemzet karakterét őrzik:

A' Magyaroknak igen sok *köz daljaik (scolia)* vagynak, mellyek valóban Anacreoni kedvességet lehellenek, 's annál inkább megérdemlenék, hogy öszveszedje őket valaki, mivel többnyire együgyűek (sőt a' Csere-háton aszszonyok, 's leányok) által szerzetnek,

30 SZÉPHALMY [KAZINCZY Ferenc], *Litteratori tudósítások* (Orpheus, 1790. január) = *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001 (Csokonai Könyvtár: Források [Régi Kortársaink], 7), 34. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

31 DEBRECZENI Attila, *Ízlés és érzékenység (A 18. század végi román-vita egyik összefüggéséhez)* = *Építész a kőfejtőben – Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára – Studies Presented to Péter Dávidházi on His Sixtieth Birthday*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., rec.ití, 2010, 344–358, itt: 346.

32 *Uo.*

33 *Ungvárnémeti Tóth László összes művei*, s. a. r. MERÉNYI Annamária, TÓTH Sándor Attila, a görög nyelvű szövegeket gond. BOLONYAI Gábor, Bp., Universitas, 2008 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 9; a továbbiakban: RMKT XVIII/9), 502. Kiemelés tőlem: Cs. R. I. – Vö. a szív-argumentációjú kéziratcímekkel, amelyek a bennük foglaltak érzelmi kötődését tekintik elsődlegesnek – a kritikusok pedig ezt érzik nőies nézőpontnak.

's a' nemzetnek gyermekkori bélyegét legtisztábban adják elő. Mert csak egyedül a' köznép az minden nemzetben, melly a' Tudós-rend, 's a' Véd-kar (valamint a' test-tápláló részek a' fő, 's a' vég-tagok) között, teljes egyarányban nyugszik, 's eredeti tulajdoniból a' tökéletesedés rovására nem sokat veszít.³⁴

A *scolia* (a görög *szkholion* latinos alakja) az antik költészet egyik fontos, de illékony műfaja volt – Mindszenty Dániel a magyar népdalt épp ilyen megfoghatatlan, sőt rögtönzött alkotásként írja le.³⁵ A műfaj képviselői asztal mellett improvizálva születtek, a borról és az élet vegyes témáiról. (Furcsa módon az egyik legrégebb írott zenei emlék épp egy *szkholion*: a trallézi Szeikilosz sírtáblájába vésett rövid vers és kotta az i. sz. 1. századból. A sírkőfaragó a verset-dallamot kőbe vésvé kiemelte a feledésből, de a halandóságról szóló vers így más értelmet is kapott. Mivel ezt az emléket csak 1883-ban fedezték fel, a műfaj korábbi értelmezéseiben nem játszott szerepet.)

Az ógörög irodalmat jól ismerő és imitáló Ungvárnémeti Tóth László azonban sokkal inkább a jelenkorához szól. Amikor úgy véli, igaztalan kritikák érik antikizáló költészete miatt, így fogalmaz:

De ez ellen külföldre kifogásokat tesznek: „Hogy a' Görög Költőségnek lelke a' század Geniusával ellenkezik; hogy a' pogány Mythologia a' Keresztény vallás lelkének ártalmára vagyon; hogy magunkat Pestről, vagy S. Patakról Athenába által nem tehetjük; hogy *Bakonyi Jutka*, vagy *Ziza Húgom* (a' Czuczám adta?) meg nem ért; hogy a' Görögség mesterkézett, nem természetes verseket, 's tanult nem született Költőt csinál.”³⁶

Miért épp „Bakonyi Jutkát” és „Ziza húgom”-at hozza fel a görögös lírát nem értő (értsd: provinciális) közönség megtettesítőjeként?³⁷ E két konkrét név két, közköltészetes karakterű irodalmi hősnőre utal: a mesterkedő Nagy János egyik dalának megszólítottjára,³⁸ illetve az örök vitapartner, Terhes Sámuel ciklusának címére. Kicsit árnyaltabb a kép, ha belátjuk, hogy amikor Ungvárnémeti Tóth ez utóbbin gúnyolódik, valójában saját múltbeli, diákos irodalomhasználatát távolítja magától, hiszen neki is volt egy Csokonait imitáló, kéziratos másolatban fennmaradt ciklusa *Niza vagy is másképpen a' senge szerelem dallokban* címmel (1809).³⁹ Ez az a kategória, ahogy manapság „valóvilágozunk” vagy „megasztározunk” értelmiségi körökben (tettetett borzadással, de pontos ismeretekkel), sőt ilyenféleképpen gondolom a 16–17. századi prédikátorok virágénekek elleni kirohanásait is. Ungvárnémeti Tóth László

34 Uo. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

35 Csörnsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 611–628, itt: 617.

36 RMKT XVIII/9, 503–504. (Mindkét női név újra visszatér az értekezésben, uo., 507.) Kifejti, hogy egy „csekély köz-dalocskából” valóban nem hiányzik az antik tárgyi és stílusismeret, de az effajta dalok „mind-össze is egy felöltött érzeményt, 's valami mindennapi képecskét ábrázolnak”. Uo., 505.

37 Uo., 504.

38 NAGY János, XXIV. ének, *Pápa városát ditsérő bakonyi leány (Bakonyi Jutka, hol voltál? Pápa városában)* = N. J., *Nyájás Múzsza*, Győr, Streibig, 1790, 241–242.

39 RMKT XVIII/9, 93–154.

persze nem fájlalja, ha az ő verseit nem értik az effélék, hiszen világszerte akadnak nekik való, alantas poéták:

De egyébaránt, valamint én semmit sem veszítek benne, hogy verseimet százból kilencven nem érti, csak a' tíz hozzá értőnek tessenek; úgy a' bennem való veszteség is kipótoltatik az ő részökről az ifjú Érzékiben,⁴⁰ 's egyéb *fonóba való Dalosakban*, kik a' köznépek többsége szerint, valamint más nemzeteknél, úgy nálunk is számosabbak a' jó ízlésű Íróknál.⁴¹

Hogy a literátorok sokszor a női közönség igényeivel hozzák összefüggésbe a populáris ízlés rendíthetlenségét, több irányból csúsztatás. A ránk maradt kéziratos versgyűjtemények többségét egyértelműen férfiak írták össze, s gyakran a női neveket viselő források is csupán a megajándékozott személyre utalnak. (Mindszenty Dániel ezeket az udvarlársképp készített kéziratokat és az emiatt átalakuló szövegváltozatokat is megemlíti.)⁴² Mégis úgy tűnik, ez a sarkított érvelés nem ment ki a divatból a 19. század elején sem, sőt valójában a jelenkorig végigkíséri irodalmi-művészeti életünket. A *Felelet a Mondolatra* (Szemere Pál és Kölcsey Ferenc gúnyirata, 1815) szinte a végletekig karikírozza, s néhány – ugyancsak karikatúrasisztikussá váló – utalást tesz a közkultúrára. Zafyr Czenczi levelében pesti zeneélményeiről olvashatunk, amelyeket boldogult férje oldalán élt meg:

[...] elmentünk a Beleznai kertbe, épen ott volt a' Bihary bandája, még most is jut eszembe hogy ezt húzta:

Csak olyan már a' világ
Kinek szoros kinek tág,
Lám én nekem a világ
Sem nem szoros sem nem tág.

Eszemadta Biharija, mondék, csak nem felsikoltva örömembe, be angyali módra húzza. Megérdemlené, hogy a' kezét megaranyoznák. – Czinczogások! felele a' férjem, estvére más musikát fogsz hallani.⁴³

A dalocska igencsak közköltészeties, tautologikus sorait valóban sokan ismerték ekkoriban. Fábián Gábor diákkori kéziratában is szerepelt, amelyet még Pápan írt össze 1810-ben:

40 Érzéki nem más, mint Terhes Sámuel gúnyneve az Ungvárnémeti Tóthot támadó írásai miatt a költő viszontválaszaiban. *Uo.*, 725.

41 *Uo.*, 507. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

42 Csörsz, *A Népdalok és mondák...*, i. m., 617–618.

43 *Felelet a Mondolatra Pesten 1815*, kiad. BALASSA József, Bp., Franklin-Társulat, 1913 (Régi Magyar Könyvtár, 11), 35–36.

Én nem tudom, a' világ
Kinek szoros, kinek tág;
Nekem ugyan a' világ
Se nem szoros, se nem tág.⁴⁴

Az asszonyka a *Hét Választóhoz* címzett fogadó koncertjén ellenben már az ásitással küszködött. A férje meg is dorgálta: „te néked nincs izlésed a Szép felől”. Másnap egy színházlátogatás pattintott ki újabb ízléskülönbségeket. Az opera egy kórusral kezdődött:

Hogy tetszik? kérdé a' férjem, 's én mondék valami olly szépet, olly felségest vártam, mint *Pápán a' Deákok' Cántusa*, azonban itt csak holmi cifra, nyifra gornyikolást halottam; még pedig musika mellett. Ez nekem ollyba tetszik, mint nálunk *a vak koldusok vásárkor* midőn a' hegedű mellett ezt éneklük:

Felemelé Kádár szemeit az égre.

„Istenem, hogy a' Cultúra illy gyenge lábón áll még Hazánkban, Micsoda gondolkozások ezek? a' cigány' hegedülésében áll a' Magyar eredeti Musika, 's a' Deákok' cantizálása, a' szép eredeti Magyar éneklés, 's a' Mozart 's Hayden Compositiója játszva a' Mesterek-től 's Mesternéktől semmi.”⁴⁵

Így sóhajtott a csalódott férj. Az asszony viszont, úgy tűnik, világos különbséget tudott tenni a közköltészet regiszterei között. Láthatólag arra számított, hogy az operában a populáris kultúra explicit, nyilvános formáihoz, például a kálvinista diákok kórusához hasonló élményben lesz része (ami ugyanolyan korszerű a szemében, mint a cigánybanda legfrissebb darabja), ám ehelyett a közköltészetben belül is alantának ítélt kolduséneket juttatta eszébe – amely egyébként egy ponyvára került 17. századi vitézi históriát takar.⁴⁶ A szép, új és rendezett popularitás helyett csak egy poros és elértéktelenedett műsorszámra futotta, ami viszont láthatólag közelebb volt a férje ízléséhez.

A férj csak azt tudta javasolni a honi hagyományokba „ragadt” Czenczinek, hogy mélyedjen el kissé a német kultúrában. Az asszony nem akar urának ellentmondani, így hősiesen nyelvleckéket vesz, s táncolni, majd zongorázni tanul esztendőkön át. Mint írja, csak a férj halála vetett gátat annak, hogy teljesen elnémetesedjen az ízlése:

44 *Fábián Gábor énekeskönyve* (1810), STOLL 612. sz., 11a.

45 *Felelet...*, i. m., 36. Kiemelés tőlem.

46 Kiadása: *A két Rákóczi György korának költészete (1630–1660)*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1977 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 9), 161. sz. Hogy e szöveget már a 18. században réginek tartották, az egyik datálatlan ponyvakiadás címlapja jelzi, ahol szokatlan módon nem az újdonságra hivatkozva akarták reklámozni a kiadványt: *Kádár Istvánnak históriája, melly a' régiségekben Gyönyörködők' kedvéért a' Magyar Gazda' énekével bővítve. Nyomtatott ebben az Eftendőben*, Kolozsvár, Akadémiai Kvt. R 128942. A história címe is megerősíti, hogy régi dologról lesz szó: *Régi Magyar Vitéz Kádarról Emlékezet*, uo., [2].

A' ki a' napon jár, megtetszik a színén, én is az idő alatt egy kicsinyt elváltoztam volt. Igaz hogy szinte el voltam hitelve, hogy a Czigány Musikája, és a' Verbungos Katona táncza nem valami szép, sőt nevetségre való, 's ha a' Popovics Ūr idegen figurákkal kevert Magyar tánczát, a' Theátrumi Musikát, 's Lavottának Magyar táncznótáit láttam 's hallgattam, mindenképen akartam magamba verni, hogy ezek szebbek amazoknál. Így kezdettem az olvasásra nézve megromlani. Már a' hajcsombókos Poéta verseit, a' búcsuztatásokat, 's egyéb a' féléket nevetve emlegettem a' férjemnek [...].⁴⁷

Az utóbbi célzás jól felismerhetően Pálóczi Horváth Ádámra utal, akinek megítélése ekkor már közel sem olyan kedvező, mint pályája elején. Ugyanez a gúnyirat céltáblára tüzi az ő népszerű *Strassburger*-nótáját (*Csipkebokor, kormos agyag...*; itt: *Lovagolni kurta farkú paripa körme tetején...*) is.⁴⁸

Hasonló gúnyolódás járja át egy operakritika sorait 1825-ben.⁴⁹ A névtelen ítésk több okból elhibázottnak tartja Bulafalvi Bors Sámuel *A kenyérmezei viadal* című, állítólag méltán elfeledett „énekes vitézi játékát”. A verselést és szóhasználatát alpárinak nevezi, a vőfélyrímekhez hasonlítja – sőt, már azt is vitatja, hogy a mű megérdemli-e az *énekes játék* nevet:

A' mi az Énekes nevet illeti, arról is feljebb szólítottam, 's a' figyelmes olvasónak nem kell hoszasan magyaráznom, miért nem érdemli meg ezen darab az Énekes nevet? – mert némely régi innen amonnan öszve szedett énekeken [!], 's még a' gyermekek előtt is esmeretes marsokon kívül semmit, a' mi az Énekes játékok tulajdona, benne nem talál, még tsak egy kettős Ének sints; mert az olyan *Falusi Cádentiákat*, mint a' 8-dik lapon is van: u. m. ifjúi szerelmem szép ideje, bártsak örökké zöldellene, mellyek hasonlók a' *paraszt vőfények verseléséhez lakodalomkor*, épen nem Énekes Játéki darabok; hanem olly sületlen felkiáltások, mint mikor a' fent említett vőfények magokat jól fel pályinkáztván, el ordítják magokat, 's némű némű Ének formára két három cigány nyomorult tintzozgása közben el kintornálják: lábaszára bordaja, a' tsizmába huzája. De a' mi Ének van is, azt kell megjegyezni róla, hogy a' jelenések készültek az énekek kedvéért, nem pedig a' darab foglalatjáért az Énekek, a' minek talám a' lesz az oka, hogy az Énekek már régiek, 's idősebbek is talán a' szerzőnél: egyébaránt a' *Kenyermezei viadalban*, úgy vélem, nem is lehetnek Énekek, a' hol az illyen aetheri, 's tsak a' tündérek nyelvének annyi foganatja sints, mint egy közönségesen szeretett vezér rajta, vagy egy huszár teremtette kiáltásának.⁵⁰

Nemrég Szigeti Csaba egész könyvet szentelt a 19. századi magyar irodalomba beemelt régebbi – de többnyire kortévesztő – vendégszövegek kultusz történetének.⁵¹ A műked-

47 *Felelet...*, i. m., 37.

48 Köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy az adatra felhívta figyelmemet.

49 *Könyv-vi'sgálát*, Tudományos Gyűjtemény, 1825, VII, 88–89. Kiemelés tőlem: Cs. R. I.

50 *Uo.*

51 SZIGETI Csaba, *Van, hiszen lehet (lehetséges régi magyar költészet a modern történelmi regényekben)*, Bp., Balassi, megjelenés előtt. Köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratban megismerhettem a könyvet.

velő opera is kísérletet tett ilyen intertextualitásra, de ezt a korabeli kritikus egyáltalán nem fogadta rokonszenvvel, különösen a *Rákóczi-indulót*, sőt kimondja annak valószínű 18. századi eredetét is: „azon 4. Rákóczyak közül, a' kik Erdélyi Fejedelmek voltak, egyiknek se lehetett a' kérdésben forgó Mars tulajdonok, risum teneatis amici!”⁵² E kultuszértékű énekek – fontosságuk okán – gyakran bekerültek az esztétikai diskurzusba, de változó megítéléssel. Nem szövegük minősége, hanem kedvelőik habitusa okozott gondot. Martinovics Ignác és Laczkovics János röpiratában olvashatjuk, hogy a 18. század végi magyar nemes unos-untalan „Bercsényi, Rákóczi, Bezerédi nótáit füleket bosszontó tárogató sípon [...] fújja, danolja”.⁵³ Ironikus volt a *Rákóczi-nóta* felléptetése Csokonai *Culturájában* is, ráadásul hangsúlyozottan nyelvjárásias kiejtéssel énekeltek – de még így is jókora bonyodalom kerekedett belőle.⁵⁴

Berzsenyi Dániel 1818 táján szintén említi Dayka és Kölcsey verseiről írt kritikájában: „csak olyan, mint mikor a muzsikus húrait próbálgatja, s vesszük észre, hogy szomorút akar, de még nem tudjuk, hogy az a Rákóczi nótája lesz-e, vagy Mohácsé”.⁵⁵ Ez utóbbit, a mohácsi vésről írt, ponyván is terjedő emlékdalt Csokonai még nótajelzésként használta *Egy kesergő magyar* című verséhez. Hosszan tartó népszerűségére utal, hogy Széchenyi István a *Hitel* előszavában (1830) épp erre az énekre hivatkozik, amikor a múlt dicsőségét sirató, csak hátrafelé tekintő hazafiakat jellemzi:

Némelyek szomorúan füttyörészik el a mohácsi veszedelem nótáját, s azt hiszik, ott van koporsója minden scytha fénynek. S tán úgy van, ámbár én nem hiszem – de az okos ember nem néz annyira háta mögé, mint inkább maga elibe, s elveszett kincse siratása helyett inkább azt tekinti s vizsgálja, mit menthetett meg, s avval bélelegedni és lassankint többet szerezni iparkodik.⁵⁶

A későbbi rokon műfajok képviselői is részesülhettek a kultikus szövegeknek kijáró tiszteletben. Egy kis betiltás vagy rebellió-gyanú sosem ártott. Terhes Sámuel *Nem úgy van már, mint volt rég* kezdetű közéleti dala például egy, a 19. század első felében összeállt kolligátum egyik egyleveles kéziratában *Constitutionalis Tiltott Ének* címmel szerepel.⁵⁷ Ennek ellenére több nyomtatott kiadásáról tudunk a korszakból (például ponyván és a sárospataki *Érzékeny és víg dalok* kötetében), ellentétben a kuruc tematikájú dalokkal.

Ezzel visszaérkeztünk a szemelvények sorozatának kiindulópontjához: az önmagunk számára megörökített, legfeljebb a kisközösséghez szóló szövegekhez.

52 *Könyv-vi'sgálat, i. m.*, 99.

53 *A Magyarország gyűlésiben egybengyűlt...*, 1791, idézi SZABOLCSI Bence, *A XVIII. század magyar kollégiumi zenéje* = Sz. B., *A magyar zene évszázadai*, II, Bp., Zeneműkiadó, 1961, 280.

54 SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 246–253.

55 BERZSENYI Dániel *Prózai munkái*, s. a. r. FÓRIZS Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2011 (Berzsenyi Dániel Összes Művei), 62.

56 SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pest, 1830, XIII–XIV. Köszönöm Küllös Imolának, hogy felhívta figyelmemet e szövegrészre.

57 OSZK Oct. Hung. 1449, 38a–39a.

Próbáljuk meg visszatekintve, kissé rendszerszerűen vizsgálni a fenti idézeteket! (Annak ellenére érdemes megkísérelnünk, hogy a közköltészet tág időbeli, társadalmi és esztétikai határai miatt voltaképp bármelyik jelenségre hamar találunk ellenpéldát is.)

A literátus körök 19. század eleji ellentmondásos viszonya a közköltészethez láthatólag több tényezőn múlik. Egyrészt az írók többsége ismeri a kéziratos kultúra tág lehetőségeit, beleértve a rebellis szövegek, pasquillusok stb. terjedését. Ilyen vitathatatlan érték az egyházi dogmákkal szembemenő, nem korlátozható világiasság annak minden regiszterével együtt, sőt a kéziratok címében néha megfogalmazott „tartalmas időtöltés” igénye is. A közköltészet képes volt az önelvűség szempontjának vágyott alkalmazására, amelytől egyelőre mindenki elég messze járt. Másrészt a nyomtatott nyilvánosságért folytatott harcot se feledjük, a sajtóorgánumok kálváriáját, a Ferenc-kori cenzúra útvesztőit. A közköltészetnek ekkor e téren erősebb a pozíciója, mint a magas irodalomnak: szinte teljesen övé a ponyvák és a kalendáriumok nyilvánossága. A vegyes repertoárú váci *Énekes Gyűjtemény* (1799-től), majd a sárospataki antológiák (1826, 1834) jelzik, hogy apránként a könyvek terrénumába is eljuthatott néhány közköltési alkotás. A Hasznos Mulatságok köznépi dalai ugyanezt a térhódítást tükrözik egy újabb dimenzióban. A 18. század végi tudatos értékmentő mozgalom, a régiségek kultiválása, a patrióta irodalomszervezés is neki kedvez, hiszen örömmel fedezik fel a kéziratokban a kétszáz éves vitézi énekeket és a késő reneszánsz szerelmi lírát: ráerősítenek jelenlétükre, továbbmásolják a régi forrásokat (Jankovich és Dugonics mindenképp, de másokra éppígy gyanakodhatunk), s avatott szemmel ismerik fel e réteg képviselőit a ponyván is. Ezt a regisztert a kéziratosságban aligha tartották alantásnak, legfeljebb korszerűtlennek.

A közköltészet azonban számukra nemcsak ezt képviselte, hanem a mások által uralt irodalmi közéletet, a mesterkedő hagyomány és a kollégiumi-alkalmi poézis kiirthatatlan jelenlétét is. Jól tudták, hogy ez nemcsak a divat függvénye, hanem az oktatással összefonódó, hajdan tán progresszív, ekkorra viszont már kontextusfüggővé, parciálissá váló hagyomány. Ezek összjátékát jól példázza a már említett, állandó lecsúszással küzdő, mégis főúri támogatókat szerző (értsd: szüntelenül kierőszakoló) Berei Farkas András élete, aki gyakorlatilag ekkor már teljesen elavult poétikai elvek nyomán alkotott, s afféle soványka Gvadányi-epigonként menedzselte végig magát az életen.⁵⁸

S. Varga Pál értelmezésében a közköltészet ekkoriban már nem annyira hagyományközösségi tényező, mint az előző században, vagy csak bizonyos rétegei. A többsége „elállja az utat” a lírai individualizmus, a kritikai reflektáltság, az írói csoportosulások programértelmezései stb. elől.⁵⁹ A diákkori nosztalgia pedig még nem minden. Kerényi Ferenc egy fontos gondolatmenetében már pontosan feltárta a helyzetet, amely okot adott akár Kazinczy, akár a *Felelet...* szerzőinek fanyalgására: „a XIX. században

58 Bővebben: KNAPP, i. m.

59 S. VARGA PÁL, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005, 286.

is élő közköltészet a már világirodalmi személyiségeket is felmutató nemzeti irodalom mindenkori első vonalának esztétikai mércéjével mérettetett, és ezen az egzámenen értelemszerűen megbukott”.⁶⁰

A közköltészet és holdudvara tehát magát a *litterae* világát idézte fel nekik, a letűnőben lévő Atlantiszt, amelynek magasabban fekvő vidékei még lakhatók, míg a többi szép lassan elmerül a tengerben, s legfeljebb a szájhagyományban őrizheti meg pozícióit. Más kérdés, hogy a közköltészet felfedezése körüli reformkori hullámok, majd Erdélyi János törekvései visszaemeltek belőle ezt-azt a kultikus térbe, s Thaly Kálmánnak sem kellett a semmiből kezdenie az ereklyegyűjtést. Azt azonban Csokonai kiáltványa is egyértelművé teszi, hogy a *litterae*-nek ebbe a rétegébe valamiképp a szóbeliség is beletartozik, hiszen a közköltészetet másodlagos-harmadlagos oralitásként is értelmezhetjük: az iskoladrámától a pincegádorig, a menyegzőtől az exameni dalokig vagy a katonatoborzásig. Ezt mai, íráscentrikus irodalom-felfogásunkkal aligha tudjuk megragadni, de sajnos hang- vagy filmrögzítés híján még csak sejteni is csak alig-alig.

Egyre világosabban látszik, hogy a *litterae* megengedő szabályainak és iskolásságának, funkcionalitásának és alkalmiságának, imitációs és topikus anyagkezelésének hatásai alól a magyar közköltészet sosem tudott s nem is akart mentesülni. Nem szállt vele szembe, legfeljebb parodisztikus hangnemet keresett, avagy még gyakrabban az alászálló retorikai-poétikai nyersanyagokat tartotta végsőkig játékban, egyúttal a későbbi önelvű irodalmiság eszköztárát és habitusát (például érzékenység, kétszeres veselés, népiesség) fejlesztgetve. Ahogy a dinoszauruszok árnyékában éldegéltek a hajdan tőlük elágazott, akkortájt még csak cickányforma ősemelők, úgy tudott kitartani a közköltészet saját, kettős kódolású, progresszív és regresszív elemeket vegyítő működésével a 18., majd a 19. század díszletei között: fél-nyilvános és fél-privát önelvűségben.

Ugyanakkor az újítók, élükön Kazinczyval, épp az ismerősség, a kényszerű jártasság (Sárospatak vagy Debrecen kollégiumi hagyománya) miatt fordulnak el tőle, emiatt érezhették porosnak és meghaladottnak. Közvetett módon tehát ők maguk legitimáltak, hiszen a *litterae* hagyományrendszerébe „ágyaszták vissza” a közköltészetet, épp távolító, kitagadó gesztusaikkal. Mert ekkor könnyebb vele szembefordulni, mint erejüket megtartani és beépíteni – ez majd Petőfi szerepjátszó dalaira, Arany iróniájára, Mikszáth és Jókai hangulatfestésére vár.

A nyomtatás másrészt a tömegkultúra felé mozdítja el a szövegeket, még akkor is, ha számos ponyva csak kis példányszámban, szórványosan terjedt. A közköltészet eredeti közege viszont nem a tömegmédiá, hanem egyértelműen a szubkultúra. Először a középkori udvari irodalom, illetve a vágánsok elitizmusa jogositotta fel a költőket a nem-antik Európában a társadalombírálatra, a szerelmi tematikára, a tabutémák versbe szedésére (ez adhatja meg a kulcsot a vágáns-bűnöző szerep mögé rejtőző Villon világképéhez is). A kora újkori sérelmi műfajok protestáns felidézése és popularizálása elválaszthatatlan a 18. századi politikai helyzettől, így ezt a szöveghagyományt második generációs vonások is erősítik. Mindez azonban nem tud és nem is akar tömegkul-

60 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3), 205.

túrává válni; *ez a hagyomány sokaké, de nem akárkié*. Egy okkal több, hogy ne keverjük a korai népdalgyűjtéssel, vagy csak annyira, mint maguk a korabeli szemlélők, akik a köznépiség legalapvetőbb vonását az általános ismertségben vélték felfedezni. A ponyva váratlanul képes meggyorsítani a hatalmas kéziratos hagyományfolyam mozgását: amit szárnyára vesz, az önálló életre kelhet, saját kontextust teremthet – egyúttal viszont tucatárúvá válhat, akárcsak a benne kódolt, esetleg hajdan csoportfüggő üzenetek, identitáselemek. A ponyva tényleg mindenkié volt: két polturáért a parasztemberek és a könyvgyűjtők is megszerezhették. A közköltészet saját szociológiájában épp ez a folyamat, a vágyott és rendezett nyomtatott nyilvánosság elérése jelenti a kulturális javak (hangsúlyozom: rendszeren belüli) alászállását. A közköltészet egésze ettől természetesen még nem válik tömegkultúrává, s nem tűnnek el belőle az elit vonások, noha a nyilvánosság ilyenén kettőssége megnöveli a támadási felületeket is.

A közköltészeti hagyomány mozgásterét, mobilitását tehát jogosan irigylük az új szemléletű kritikusok, bár a módszereit divatjamúltnak érzik. Egyszerre ábrázolják szegény vidéki rokonként és gátlástalanul gazdag nagybácsiként. Egy dolog azonban sose változik: mindig sajátjuk, örökre rokonuk marad.

MIKOS ÉVA

A népiesség fogalma a néprajztudományban*

Kerényi Ferencet egyebek mellett az átmenetek, átjárások kutatójaként is meghatározhatjuk. Figyelemmel követte ugyanis a szóbeliségben, illetve variációkban élő kulturális formákat, ezért avatott olvasója volt a folklorisztika kutatásai tárgyára vonatkozó irodalmának.¹ Figyelt a társadalom széles rétegeinek műveltségére, a paraszti kultúrára épp úgy, mint a városi populáris kultúrára, illetve a tömegkultúrára. Egyike volt azoknak, akik utat törtek egy friss, társadalomtörténeti szemléletű irodalomtörténet-írás előtt, amely magába olvasztja a korábban e szempontból kevesebb figyelemre méltott társadalmi csoportok, rétegek műveltségét, s annak a magas műveltségre gyakorolt szinte felbecsülhetetlen hatását is.²

A népszínműről írott seregnyi tanulmányában a popularizált népiesség, a népi zsánerfigurák és életképek, a népdalok, népies műdalok szerepére is figyelemmel volt.³ Petőfi-kutatásaiban, s különösen 2008-ban publikált monográfiájában⁴ az egyes Petőfi-szövegek történetének feltárásakor tekintettel volt a nép-, illetve közköltészeti párhuzamokra,⁵ s a szövegek folklorizálódására is. A kultúrát mindig össztársadalmi szinten szemlélte, így nem állt távol tőle a dilettáns kutatások nyomon követése, az apokrif Petőfi-kultusz megértése, értelmezése sem, tekintettel volt tehát Petőfiről szóló paraszti

* A szerző az MTA BTK Néprajztudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 Erről egyebek mellett recenziói is árulkodnak, pl. *Dömötör Ákos: Hősök és vértanúk; Tari Lujza: Magyarország nagy vitézség; Vajkai Aurél: 1848 emlékei a népi díszítőművészetben*, ItK, 133(1999), 737–739.

2 Erről leginkább alábbi monográfiája tanúskodik: *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3). Értékelését lásd e folyóiratszámában, GYÁNI Gábor tanulmányában.

3 KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*, Bp., Magvető, 1981 (Elvek és Utak), 431–588; Uő, *Egy népszínmű tanulságaiból: Abonyi Lajos és A betyár kendője = Irodalomtörténeti tanulmányok*, szerk. FARKAS Péter, NOVÁK László, Szentendre, Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság, 1989, 383–401; Uő, *Paraszti magatartásformák a reformkori népszínművekben = Népi kultúra és nemzetudat*, szerk. HOFER Tamás, Bp., Magyarságkutató Intézet, 1991, 36–51; Uő, *Románok a magyar népszínművekben = Szomszédok világai: Kép, önkép, másokról alkotott kép*, szerk. KLEMENT Judit, MISKOLCZY Ambrus, VÁRI András, Bp., KSH Könyvtár és Levéltár, 2006, 173–183.

4 KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008 (Osiris Monográfiák). Lásd SZILÁGYI Márton recenzióját: *Egy magisztrális Petőfi-monográfia*, Holmi, 21(2009), 1123–1127. A monográfia hatástörténetéhez szervesen illeszkedik Szilágyi Márton Csokonai-monográfiája, amint erről a szerző előszavában maga is megemlékezik, vö. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura).

5 Pl. DÖMÖTÖR Ákos, KERÉNYI Ferenc, *A János vitéz egyetemes mesemotívumairól*, ItK, 98(1994), 375–379.

és városi folklorra is.⁶ Egész tevékenysége, szemlélete útmutató lehetett a közköltészet problémájának diskurzusba emelésén fáradozók számára, illetve az irodalmi népiesség problémájának újratárgyalása szempontjából is. Mind irodalom-, mind pedig színház-történelmi minőségében fogékony volt a művészeti területek közti átjárásokra, figyelme kiterjedt az olyan összetett műfajokra is, mint a zenés színház, illetve a színpadi tánc.⁷

Kerényi Ferenc emlékét egy, az átjárásokat, a társadalmi és a művészeti területek közti kölcsönhatásokat figyelő népiesség-felfogás néhány pillanatképével kívánom megidézni.⁸

Az eltérő társadalmi rétegek és csoportok kultúrájának, főként irodalmának találkozására az elmúlt több mint másfél évszázad során a népiességben, illetve a körülötte kialakuló vitákban jelentkezett. Éppen ezért meglepő, hogy a népiesség körül időről időre megélenkülő diskurzusból a néprajzosok kevésbé vették ki a részüket, szinte alig jelent meg olyan tanulmány, amely címében is használta volna a kifejezést. Azt, hogy mi is volt a véleményük, elejtett félmondatokból kell összeszedgetni. Jelen előadás – Kőszeghy Pétertől kölcsönzött⁹ – címadása tehát ironikus, hiszen a népiességnek nem igazán létezik fogalma a néprajztudományban. Vagy talán mégis?

A folklorisztika az 1960-as évektől az 1980-as évekig a népi kultúrának más társadalmi, kulturális rétegekben való megjelenésére a *folklorizmus* kifejezést használta. Ennek keretében került tárgyalásra a népiesség is. Az 1960-as és 1970-es évtized fordulóján szárba szökkenő revival mozgalmak, például a *táncházmozgalom*¹⁰ vagy a

6 E tekintetben elsősorban a barguzini kutatások kapcsán tett nyilatkozataira, ismeretterjesztő közleményeire kell gondolnunk, amelyek tanulságait alábbi tanulmányában összegezte: *A Petőfi-kultusz folklorizálódásának néhány kérdése* = K. F., *Színek, terek, emberek: Irodalom és színház a 18–19. században*, szerk. SZILÁGYI Márton, SCHEIBNER Tamás, Bp., Ráció, 2010 (Ligatura), 183–193.

7 Lásd KERÉNYI, *A régi magyar színpadon*, i. m.

8 A dolgozat gondolatmenetének kialakulásában kitüntetett szerepe volt az MTA BTK Néprajztudományi Intézetében működő *Népköltészeti lexikon* munkacsoportnak. A lexikon számára készült folklorizmus, népiesség stb. szócikkek megírása, valamint a róluk folytatott eszmecsere sokat csiszolt az eredeti elképzeléseken, különösen Gulyás Judit és Landgraf Ildikó észrevételei és szempontjai voltak termékenyítőek – köszönet illeti őket.

9 KŐSZEGHY Péter, *A népiesség fogalma az irodalomtudományban = A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében – Die ungarische Sprache und Literatur im Donauraum*, I, *Kapcsolatok és kölcsönhatások a 18–19. század fordulóján – Beziehungen und Wechselwirkungen an der Wende des 18. und 19. Jahrhunderts*, szerk. JANKOVICS József, KÓSA László, NYERGES Judit, Wolfram SEIDLER, Bp.–Wien, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság, 1989, 183–189.

10 A kifejezés az erdélyi Mezőség nagy lélekszámú települése, Szék szóhasználatából származik, ahol az 1960–1970-es években még nagyon intenzív táncélet virágzott, s a hagyományos népművészet minden egyéb ága is élt. A falu (egykor szabad királyi város, majd mezőváros) az 1960-as évektől a néprajzosok és az önkéntes gyűjtők zárandokhelyévé vált, akik innen vették az inspirációt hasonló intézmény kialakítására. A *táncházmó* Szék szóhasználatában a magyar nyelvterületen általában *fonónak*, *guzsaly* (utalva a tánc mellett folytatott egyéb tevékenységre, lásd pl. a német *Spinnstube* kifejezést) nevezett téli esti összejövetelek, táncalkalmak megnevezésére szolgált, amikor is valaki a saját házát (esetleg csürét) bocsátotta a mulatni vágyó fiatalok rendelkezésére, közreműködött a zenészek megfogadásában, az esemény megszervezésében. Erről lásd a kiváló széki táncházmó-szervező, mesemondó, énekes egyéniség, GYÖRI Klára emlékiratát: *Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Bukarest, Kriterion, 1975; továbbá: MARTIN György, *Szék felfedezése és tánchagyományai*, Tánctudományi

kézművesipar hagyományait felélesztő *nomád nemzedék*¹¹ jelenségét ezzel a német tudományosságban ekkoriban meghonosodó műszóval fedte le a hazai folklorisztika.¹² A kifejezés Hans Mosertől származik, aki 1962-ben írta le először, és a népi kultúrának más társadalmi rétegekbe való modern kori áttemelődését értette rajta. Vagyis minden olyan jelenséget, amelynek során egy eredetileg folklorisztikus, variánsokban élő, paraszti használatú kulturális forma átlépi a falusi porták küszöbét, és más társadalmi miliőben kezd új életet, beépülve a használók mindennapjaiba és művészetébe, így például a zenébe, a drámába, de a turizmusba és a reklámba stb. is.¹³ A korabeli Nyugat-Németország legrepresentatívabb szakmai folyóirata 1969-ben egész lapszámot szentelt a témának (nyugat)német, lengyel, jugoszláv, svájci, magyar, valamint portugál résztvevőkkel. A magyar tudományosságot egy kiváló összefoglalással Dömötör Tekla képviselte.¹⁴ A tanulmányok szerzői leírják, hogy az egykori paraszti kultúra folklorisztikus megnyilvánulásai számos csatornán keresztül a korábbi évszázadok során is be-beszivárogtak az élet különböző területeire, s ezt természetes folyamatnak kell tekinteni.¹⁵ Bár a magyar folklorisztika kezdettől részt vett a probléma tárgyalásában, a folklorizmus körüli hazai diskurzus nem mindenben igazodott a nyugati elméleti alapvetésekhez. A korabeli magyar néprajzos társadalomban, illetve annak abban a részében, amely a téma teoretikus megközelítésére vállalkozott, a folklorizmussal azért foglalkoztak viszonylag sokat, hogy lehatárolják a valódinak érzett folklórról, s ezzel

Tanulmányok, 1980[1981], 339–377. Filmillusztrációval bővítve: http://folkradio.hu/folkszemle/martin_szek/index.php#_ftn1 (2015.01.15). A széki zenei és tánc hagyomány meglehetősen különleges, a környező mezősi települések táncaitól is eltér. Sok régi elemet őriz, ugyanakkor nagyon befogadó is, így igen változatos. Viszonylag kevés elemből épül fel, a kezdő táncosok is könnyen elsajátíthatják, ezért a városi táncházakban a mai napig az egyik legnépszerűbb táncrend.

11 BODOR Ferenc, *Nomád nemzedék*, Bp., Népművelési Intézet, 1981.

12 A táncházmozgalomról viszonylag kevés folklorisztikai vagy kultúrszociológiai, kultúranropológiai elemzés készült. A téma szakszerű feldolgozását, empirikus adatok alapján az erdélyi magyar kutatók kezdték meg, ahol ugyan a mozgalom pár éves fáziskéséssel indult, de a magyar közösség életébe sokkal szerveesebben épült be, mint idehaza. Lásd erről: *Néphagyományok új környezetben: Tanulmányok a folklorizmus köréből*, szerk. BÍRÓ Zoltán, GAGYI József, PÉNTÉK János, Bukarest, Kriterion, 1987. A mozgalom hazai alakulástörténetét bemutató munkák többnyire memoár jellegűek, riportkötetek, a résztvevők szubjektív élménybeszélései, esetleg az oral history kategóriájába sorolhatók. Ilyenek a mozgalom negyvenéves jubileumára készült interjú- és memoárkötetek: „Meg kell a búzának érni...”: *A magyar táncházmozgalom 40 éve*, szerk. HALMOS Béla, HOPPÁL Mihály, HALÁK Emese, Bp., Európai Folklor Intézet, 2012; *Meg kell a búzának érni...: Halmos Béla népzénnel beszélget Abkarovits Endre*, Bp., Kairosz, 2012. A népzenei folklorizmus lexikális adatainak összefoglalása a populáris zenével foglalkozó újságíró tollából: JÁVORSZKY Béla Szilárd, *A magyar folk története: Népzene, táncház, világzene*, Bp., Kossuth-Hagyományok Háza, 2013. A résztvevők, az emlékezők azonban sokszor kiváló meglátásokkal, társadalmi, történelmi összefüggésekkel is gazdagítják a jelenség történetét. Lásd alább.

13 Hans MOSER, *Vom Folklorismus in unserer Zeit*, Zeitschrift für Volkskunde, 58(1962), 177–209. Ez nem jelenti azt, hogy a jelenséget ne észlelték volna korábban is, csak nem így nevezték.

14 Tekla DÖMÖTÖR, *Folklorismus in Ungarn*, Zeitschrift für Volkskunde, 65(1969), 21–28. A szerző sajnos több tanulmányt nem szentelt a témának.

15 Erről fentiek mellett lásd még Konrad KÖSTLIN, *Folklore, Folklorismus und Modernisierung*, Schweizerisches Archiv für Volkskunde – Archives suisses des traditions populaires, 87(1991), 46–66.

együttal deklarálják, meddig is terjednek a tudományos megközelítés határai: egész pontosan addig, ahol a folklorizmus elkezdődik.¹⁶ Folklorizmus-jelenségek megfigyelésére és elemző bemutatására jó két-három évtizeden át csak kevesen vállalkoztak.¹⁷ A folklorizmus kutatásától való tartózkodás abból a helyzetből is fakadhatott, hogy a népi kultúra a szemük előtt változott, alakult át, s utolsó maradványait (a huszonegyedik óra elve mentén) kívánták minél nagyobb számban megmenteni. Ezt a minden más előtt álló feladatot semmi nem előzhette meg.

A folklorizmus a folklór számára nem csupán társadalmi rétegváltást jelent, hanem földrajzi váltást is. Az eddig jellemzően falusi környezetben élő folklór például a táncházmozgalomban egyszerre a városi emberek, ott is leginkább az értelmiségi fiatalok egy részének réteggkulturája lett. Egyfelől teljesen váratlan fordulat volt ez, hiszen a műveltségi elit a két világháború között több kísérletet tett – politikai motívációk mentén és azoktól függetlenül is – arra, hogy az egységes magyar (nemzeti) művelődést a népművészet alapjain teremtsen meg. *E kísérletek többnyire a népi műveltség magaskultúrába emelését, polgári környezetbe való átültetését jelentették, akárcsak a 19. század hasonló törekvései.* Gondolhatunk itt Bartók Béla és Kodály Zoltán zeneszerzői, zenepedagógiai működésére a két világháború közti időszakban. Vagy a nagypolitikai irányok mentén szerveződő kezdeményezések között az ún. Gyöngyösbokréta-mozgalomra, amely ugyan meghagyta a falusi környezetben, s nem váltotta át tökéletesen a magaskultúra eszközrendszerére a népművészetet, ám a színpadra állítás aktusával határozottan leválasztotta eredeti közegéről, funkcióiról, és másik kulturális közegbe helyezte azt, amely elsősorban az értelmiség és a politikai elit, s nem a falusi emberek céljait szolgálta.¹⁸ Ezek a kezdeményezések ugyan elértek bizonyos sikereket, de egyrészt nem mozgattak meg olyan nagy tömegeket, mint a táncház, másrészt nem közvetlenül mutatták be a paraszti kultúra egyes elemeit, hanem felemelve, megnevesítve, átalakítva. A táncházmozgalom újítása, hogy – legalábbis elviekben – tiszta folklorizmust képviselt, nem emelte magaskultúrába a népművészetet, nem akart belőle mást csinálni, mint ami volt.¹⁹

16 FARAGÓ József, *A szerves (organikus) és szervezett (organizált) folklór = A folklorizmus egykor és ma*, szerk. VEREBÉLYI Kincső, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Művelődési Központ, 1978 (Folklór, Társadalom, Művészet, 4–5), 29–36.

17 *A betonon is kinő a fű: Tanulmányok a táncházmozgalomról*, szerk. SÁNDOR Ildikó, Bp., Hagyományok Háza, 2006.

18 PÁLFI Csaba, *A Gyöngyösbokréta története*, Táncstudományi Tanulmányok, 1969[1970], 115–161. Újraközölve: *Magyar táncfolklorisztikai szöveggyűjtemény, 2/A*, szerk. FELFÖLDI László, KARÁCSONY Zoltán, Bp., Európai Folklór Intézet, 2006, 397–434.

19 A tudományos folklorizmus-kritika gyakorta éppen az átadás-átvétel során létrejövő módosulások miatt támadta a folklorizmus-jelenségeket, e kritikákat később önkritikusan a tudományos folklorisztika is kissé túlzónak érezte... Lásd Hermann BAUSINGER, *Zur Kritik der Folklorismuskritik = Populus Revisus: Beiträge zur Erforschung der Gegenwart*, Tübingen, Tübinger Verein für Volkskunde, 1966, 61–75; magyarul: *A folklorizmuskritika bírálatához = Az újrarájzolt nép*, vál. VOIGT Vilmos, szerk. VEREBÉLYI Kincső, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 1983 [1982] (Folcloristica, 7), 79–95; KÖNCZEI Csongor, *A táncház kulturális paradoxonjai*, Művelődés, 55(2002)/2, 18–20. A táncház sem homogén jelenség, s történetének közel fél évszázada alatt számos vihart állt ki, sokféle irányzata jött létre, sok vita dült benne és körülötte, erről lásd *A betonon is...*, i. m.

A néprajztudomány a 19. század végén intézményesült, elsősorban muzeológiai területként, s önmagát leletmentőként, egy elmúlóban lévő kor emlékeit összegyűjtő, archiváló szakmaként határozta meg. A muzealizáció feladatát a szellemi műveltségre is kiterjesztette. Az a helyzet, hogy a folklór mégsem halt meg, illetve feltámasztható, teljesen felborította a közel egy évszázada kialakult rendet. A folklorizmusról az 1970–1980-as években írott szakmunkák ezt a zavart tükrözik.²⁰ A szakma első reakciója igen vegyes volt, hiszen például az 1950-es években induló Vargyas Lajos-tanítványok, például Andrásfalvy Bertalan, valamint a mára kultikussá vált etnokoreológusok, Martin György, a Pesovár testvérek, Ferenc és Ernő, továbbá a mester, Vargyas Lajos is egyértelműen a táncházmozgalom mellé álltak, akárcsak Kósa László s még sokan mások.²¹ Ez a kiállítás nem pusztán szimbolikus gesztus volt, hanem tettekben is megnyilvánult, a néprajzos és népzene kutató szakma nagyjai érdemi segítséget nyújtottak a táncházmozgalom szervezőinek. Egyrészt archív anyagokat bocsátottak a rendelkezésükre, s egyéb gyakorlati tanácsokkal is segítették a táncházásokat. A folklorizmus címszó alatt ugyanakkor olyan esettanulmány, amely saját korának valamely jelenségét figyelte volna meg és elemezte volna, viszonylag kevés jelent meg a korszakban, ami abból a bizonytalanságból is fakadhatott, hogy nehéz volt általánosságban meghúzni a diszciplína kitekintésének határait.²² Az ekkoriban a folklorizmussal kapcsolatban megjelenő folklorisztikai szakmunkák kevésbé szólnak a legfontosabb korabeli folklorizmus-jelenségekről,²³ hanem sokkal inkább saját koruk és a korábbi korszakok magaskultúrájának a népi beemelése, felhasználására tett kísérleteiről, vagyis lényegében a népiességről értekeznek.²⁴ Ugyanakkor, mivel a népiesség kifejezést szinte soha nem használják, önkéntelenül is elzárják magukat a népiesség irodalomtudományi diskurzusában való részvétel lehetőségétől.²⁵

A népiesség fogalmának folklorizmusra váltásával a folklorisztika kissé elhárította magát a 19. századi irodalmi népiesség, valamint a 20. századi népi irodalom lényegi problémáinak tárgyalásától is, nem csupán saját kora revival mozgalmaitól. E helyzet okának az látszik, hogy a folklorisztika szigorú értékítélettel

20 VOIGT Vilmos, *A magyarországi folklorizmus jelen szakaszának kutatási problémái*, Ethnographia, 90(1979), 219–230.

21 Lásd erről VARGYAS GÁBOR HALMOS Bélával készült interjúját: *Gitártól a hegedűig, „Röpülj, pávától” a Zenetudományi Intézetig: Vargyas Gábor beszélgetése Halmos Bélával = Az Idő rostájában: Tanulmányok a 90 éves Vargyas Lajos köszöntésére*, szerk. ANDRÁSFALVY Bertalan, DOMOKOS Mária, NAGY Iлона, Bp., L'Harmattan, 2004, 7–26.

22 Ilyen munkákkal leggyakrabban a *Folklór, társadalom, művészet* című kiadványsorozatban (1978 és 1984 között jelent meg) találkozhatunk, amely kifejezetten a folklorizmus-tanulmányok megjelentetésére jött létre, de azért számos határterületet is érintett, és közművelődési funkciókat is ellátott.

23 Lásd erről VOIGT Vilmos nyilatkozatát, *A folklorizmusról*, Debrecen, KLTE Néprajz Tanszék, 1990, 6.

24 Pl. VOIGT Vilmos, *Folklorizmus a szimbolizmusban*, Hungarológiai Közlemények, 10(1978), 5–24; Uő, *Vom Neofolklorismus in der Kunst*, Acta Ethnographica Hungarica, 19(1970), 401–423.

25 Talán ez az oka annak, hogy az utóbbi időben felélenkülő irodalmi népiesség-diskurzus reprezentatív alkotásai, így pl. S. VARGA Pál monográfiája az irodalmi nemzetépítés 19. századi történetéről viszonylag kevés hazai folklorisztikai szakmunkával dolgozik, holott a téma nemzetközi néprajzi irodalmát rendre hivatkozta. Vö. *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2004.

közelít tárgyhöz, a folklórhoz, amit a népiesség jegyében született alkotásokban többnyire nem sikerült viszontláttnia. Ezt a szigorú értékrendet legpregnansabban, legtisztábban Bartók Béla és Kodály Zoltán népdalfogalma képviseli. Az értékítélet elsősorban esztétikai, amelyet kezdetben a magasabb társadalmi rétegek, sőt leginkább a műveltségi elit, az irodalom és az egyéb művészetek képviselői alakítottak ki. A folklorisztika intézményesülése idején fokozatosan igyekezett leválni más tudományok és művészetek rendszereiről, s saját ideológiát, esztétikát kialakítani. Ez több ponton eltér az irodalomtudomány és más művészeti ágak esztétikájától, ráadásul (szemben utóbbival) meglehetősen statikus is, ami mögött az a korai folklorisztikára jellemző feltételezés áll, hogy a folklór nehezen, alig vagy egyáltalán nem változó entitás. A nézet legszélsőségesebb képviselői az „ősi”, „örök”, „végtelen” képzeteit társították hozzá.²⁶ Az esztétikai közelítés azért is erőltetett kissé, hiszen a paraszti folklór nem különösebben gondolkodik esztétikai kategóriákban, hanem a folklór alkotásoknak eredetileg számos különböző társadalmi és gyakorlati funkciójuk volt. A 19. században megjelent folklór szövegközlések a szövegalkatás és a szerkesztés tekintetében a polgári olvasóközönség igényeit vették figyelembe, nem a lejegyző által hallott forma rögzítésére törekedtek.²⁷ E népköltési szövegközlések stílusa erősen magán viselte a népiesség támasztotta elvárásokat. Ez a 20. század folkloristáinak szemléletmódjától alapvetően különbözött, akik Vikár Béla újítása óta a hangrögzítés segítségével a lehető legtökéletesebb hitelességre törekedhettek. A fentiek miatt jó száz éven át szinte alig foglalkoztak a 19. század népköltési szövegközléseivel.²⁸ E kérdéskör tisztázása, illetve a 19. századi folklórkutatás értékelése ezért máig várat magára. Szerencsére a folyamat megkezdődött, s fontos tanulmányok láttak napvilágot. Ennek első feltétele a textológiai problémák megoldása, a korabeli gyűjtemények kritikai kiadásának megjelentetése,²⁹ továbbá a 19. században gyűjtött, máig archívumokban fekvő folklór szövegek, továbbá kották stb. megjelentetése kritikai apparátussal.

26 VOIGT Vilmos, *Napjaink folklórja*, Magyar Filozófiai Szemle, 16(1972), 282–292, különösen 282–283. Erről tágabb kitekintéssel: HOFER Tamás, *Östörténet a néprajz látószögében*, Budapesti Könyvszemle, 8(1996), 301–303. Ez nem hazai sajátosság, az egész 19. századi folklorisztika erre épül, lásd Regina BENDIX monográfiáját, *In Search of Authenticity: The Formation of Folklore Studies*, Madison, The University of Wisconsin Press, 1997.

27 Lásd pl. DOMOKOS Mariann, *Közelítések Arany László népmeseszöveg-koncepciójához = Folklór és nyelv*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2010 (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben, 5), 297–312; GULYÁS Judit, *Meseszövegalkatási eljárások a népmesekiadás során: A „Rózsa elfelejti Ibolyát” mesetípus nagyszalantai kéziratosa és kiadott variánsai = uo.*, 313–334.

28 NAGY Ilona, *Adalékok Gaál György kéziratanyagának sorsához = Folklorisztika 2000-ben: Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára*, I, szerk. BALÁZS Géza, CSOMA Zsigmond, JUNG Károly, NAGY Ilona, VEREBÉLYI Kincső, Bp., ELTE BTK, 2000, 66–75; DOMOKOS Mariann, *Mesemondók és mesegyűjtők a 19. században: Marosi Gergely és mesélői = Tanulmányok a 19. századi szövegfolklórról*, szerk. GULYÁS Judit, Bp., ELTE Folklore Tanszék, 2008 (Artes Populares, 23), 242–278; UÓ, *Kazinczy Gábor és Beke József mesegyűjteményei: Kiadatlan mesék a 19. századból = uo.*, 279–313.

29 DOMOKOS Mariann, GULYÁS Judit, *Az Arany-család mesekéziratainak és Arany László Eredeti népmesék című művének kritikai kiadásáról*, Etno-Lore: Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve, 26(2009), 11–76.

KacsARINGÓS alakulás-története során a folklorisztika sokféle ideológiát őrzött meg 19. századi előtörténetéből, értékrendje máig nehezen változik, ami miatt elviekben is nehézkes számára a viharos történelmi, társadalmi változások követése, így a folklorizmus-jelenségek értékelése is. Holott a mai folklór-gyűjtő gyakorta a folklorizmus eredményeivel szembesül öntudatlanul is, a tisztának, autentikusnak érzett folklór-alkotások mögött a folklorizmus, illetve a népiesség következményeként létrejövő refolklorizációs folyamatok húzódnak meg.³⁰

Az 1970-es, 1980-as évek hazai folklorisztikája lineáris folyamatként tárgyalja, s a folklorizmus fogalma alá integrálja a paraszti szájhagyományozó folklór és az elit művészeti, irodalmi élet közötti kapcsolatokat. A folytonosság azonban csak látszólagos, az 1840-es évtized és saját kora között három szakaszt állapít meg, amelyeket élesen elválaszt egymástól. Így tehát a *tradicionális folklorizmus*, a *neofolklorizmus* (a 20. század első fele, rövid 20. században gondolkodva, tehát az első világháborútól),³¹ illetve a *posztfolklorizmus* hármasságában gondolkodik, utóbbi a 20. század második felére vonatkozik.³² A folklorizmus meghatározásában, valamint szakaszokra bontásában az a felfogás ölt testet, hogy a folklór valójában „az alávetett társadalmi rétegek kollektív tudata”,³³ vagyis elsősorban társadalomtörténetileg meghatározott. E felfogás a folklórt a népköltéssel azonosítja, a két fogalmat szinonimként kezeli.³⁴ A folklór virágkorát e felfogás szerint a 18–19. század „posztféudalizmusának” korszaka jelenti, ami ezután következik, az hanyatlás. A folklór illetően értelmezésére rányomja a bélyegét a kor, amelyben született, hiszen nyilvánvaló, hogy mögötte a marxista esztétika és társadalomszemlélet húzódik meg. Az utóbbi negyedszázad társadalmi átalakulásai végképp szükségessé teszik e tudománytörténeti korszak lezárását, s a folklór és rokon fogalmainak újraértékelését.

Fontosnak látszik a folklorizmus és a népiesség közti viszony pontosítása. A folklór társadalmi rétegváltását – ami ez esetben alulról felfelé történő mozgást jelent – *folklorizmus*ként, míg ennek egy következő fázisát, a társadalmi közeget váltott folklór alkotás magaskultúrába emelését, művészi alkotássá tételét *népiességg*ként határozhatjuk meg. A népiességben a népköltészet, népművészet nem a maga teljességében jelenik meg, inkább csak elemeiben, vagy reflexiók formájában, ami a költőnek, írónak, zeneszerzőnek stb. eszébe jut róla. Vagyis az átemelődés szükségszerű veszteséggel is

30 LISZKA József érzékletes elemzését adja e folyamatnak egy ballada lokális elterjedését bemutatva: *Hol ringtak a bölcsők?: Kérdések és válaszkiegészítések a Kőműves Kelemenné balladájával kapcsolatban*, Fórum Társadalomtudományi Szemle, 16(2014)/1, 3–32.

31 VOIGT, A *magyarországi folklorizmus...*, i. m.; továbbá Uő, *A művészeti neofolklorizmus fogalmáról = A közvetítő: Egy irodalmár emlékezete*, szerk. BÁLINT Éva, Bp., Tankönyvkiadó, 1979, 74–82, újraközölve: VOIGT Vilmos, *Magyar, magyarországi és nemzetközi: Történeti folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Universitas, 2004, 361–366; Uő, *A folklorizmusról*, i. m., 34–39.

32 VEREBÉLYI Kincső, *Folklorizmusok = Ünnepi kötet Faragó József 80. születésnapjára*, szerk. DEÁKY Zita, Bp., Györffy István Néprajzi Egyesület, 2002 (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 8), 44–52, 45.

33 Lásd ISTVÁNOVITS Márton *folklór* szócikkét a *Magyar néprajzi lexikonban*, főszerk. ORTUTAY Gyula, 2, Bp., Akadémiai, 1979, 187–188.

34 A problémakör harmadik aspektusa a szóbeliség. A szóbeliség–írásbeliség kérdést ezúttal nem hozom játékba, hiszen egyrészt jól feldolgozott, másrészt nincs hely kifejtésére.

jár, legalábbis a népköltészet szempontjából. A népiesség szó magában hordozza jelentését, hiszen a todalékolás már utal arra, hogy csak valami ahhoz hasonló, azáltal ihletett dologról lehet szó, ellenkező esetben például a népiség, népkultúra kifejezést használhatnánk. A folklorizmus és a népiesség között rész–egész viszonyt látok, nem pedig egymást váltó vagy kiváltó jelenségeket. A folklorizmus szakaszokra bontását ugyanakkor fontosnak tartom, mégpedig abból a szempontból, hogy megkülönböztessük a néprajztudomány intézményesülése, a néprajzos professzionalizálódása előtti és azt követő korszakokat.

A 19. században, a pre-professzionális szakaszban a néprajztudomány más tudományos alrendszeréhez rendelődött, illetőleg azokból nőtt ki, így elsősorban a művésztudomány, az irodalomtudomány, a nyelvészet stb. már csírázó rendszereihez alkalmazkodott. Ezért, mint fentebb már láthattuk, kérdésfeltevései is e tudománysszakkezdemények kérdésfeltevéseihez igazodtak.³⁵ Másrészt ebben a hivatásosodás előtti szakaszban nehéz megkülönböztetni egymástól a folklorizmust és a folklor tudományt. A népiesség jegyeit magukon viselő népköltési vagy népzenei lejegyzések a folklorizmus célját is szolgálják, létrehozóik nincsenek teljesen tisztában a népköltéssel vagy a népművészetrel, de azt tételezik magukról. Elkötelezetten akarják népszerűsíteni a népi műveltség elemeit a magasabb társadalmi rétegekben, elsősorban az egységes magyar nemzeti kultúrára vágyó polgárosodó középrétegben, az alakuló, majd megizmosodó középosztályban. A dél-olasz Giuseppe Cocchiara 1954-es, számos nyelvre lefordított, többek között magyarul is olvasható, máig gyakran idézett összefoglalása az újkori folklor és a magasművészet kapcsolatairól *Az európai folklor története* címet viseli,³⁶ holott nem a folklor alakulástörténetéről szól, csupán a népi folklor és más társadalmi rétegek kultúrája közti összekapcsolódásokról, vagyis a prefolklorisztikáról, valamint a 18–19. századi folklorizmusról. Ez annak ékes bizonyítéka, hogy sok esetben maga a szakma is nehezen tudja elválasztani a jelenségeket egymástól.

Folklorizmus és népiesség között több alapvető különbség is megállapítható. Ezek közt elsőnek az látszik, hogy miképpen kommunikál a paraszti kultúrával az egyik, illetve a másik. A népiesség és a népi kultúra közti kommunikáció nem közvetlen, képviselői általában másodkézből szerzik az ismereteiket, gondoljunk Erdélyi János vagy Ipolyi Arnold gyűjtőhálózatára. Az első népköltési gyűjtemények összeállítói, de beszélhetünk népzenei gyűjteményekről is, nem voltak tisztában azzal, hogy kiktől is gyűjtenek valójában, az adatközlő személye, sőt társadalmi hovatartozása sem volt releváns számukra. (Élég nagy gondot hagytak ezzel a következő évszázadok folklo-

35 A 19. századi folklorisztika alakulástörténetéről legfrissebben lásd GULYÁS Judit, *A magyar folklorisztika előzményei (1782–1848)* = *Magyar néprajz I.1.*, főszerk. PALÁDI-KOVÁCS Attila, Bp., Akadémiai, 2011, 127–142; SZEMERKÉNYI Ágnes, *A magyar folklorisztika tudományos megalapozása (1848–1890)* = *uo.*, 142–158; LANDGRAF Ildikó, *A folklorisztika önálló tudománysszakká válása (1890–1920)* = *uo.*, 158–174.

36 Giuseppe COCCHIARA, *Az európai folklor története*, ford. BALÁZS János, LONTAY László, Bp., Gondolat, 1962 (1954). LISZKA József a folklorizmusról írott kiváló kötetében a *folklorisztika* történeteként értelmezi Cocchiara művét, ami nagyon fontos felismerés. LISZKA József, *Átmenetek: Folklor és nem folklor határán*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2013, 19–20.

ristáira.)³⁷ A folklorizmusban általánosságban a népi kultúra eredeti formája érdekes, az kerül át más társadalmi rétegekbe. Így például a 20. századi folklorizmusban a kialakult néprajzi intézményrendszer egyfajta autoritásként áll a háttérben, információt szolgáltatva a népi kultúra, a folklór működéséről, ugyanakkor a mozgalom képviselői a közvetlen kapcsolatot is keresik a paraszti folklór alkotóival, maguk is végeznek gyűjtéseket. A népiesség számára a népköltészet átalakítása, megújítása, művészi szintre hozása a cél, az eredetiség a művészi alkotásban jelenik meg, amelynek csak ihletője, inspirálója a népművészet. A folklorizmus, a revival mozgalmak számára is az autenticitás jelenti a kulcsfogalmat, az abszolút autentikust ugyanis a folklórban látják, s a folklór megőrzésével ezt az eredetiséget is konzerválhatónak gondolják.

Mindkét jelenség esetében megjelenik a politikai mondanivaló is. De míg a 19. századi népiesség és a 20. századi népi irodalom esetében a folklórhoz nyúló művészi alkotás elsődlegesen társadalmi-politikai állásfoglalás, minden egyéb ez után következik,³⁸ addig a folklorizmusban ez másodlagos, mintegy véletlenszerű. Itt ismét a táncházmozgalom szolgálhat példaként, amely alapvetően nem közéleti mozgalomként indult. Kiváltó okai között az 1970-es évek gyors társadalmi átrendeződései is megemlítendők: azért is lehetett sikeres, mert találkozott a vidékről városba özönlő fiatalok gyökértelenségével, identitáskeresésével, és sok elsőgenerációs értelmiségi számára kínált önkifejezési lehetőséget egy olyan világban, ahol erre kevés alkalom volt.³⁹ Mégis, akaratlanul is ellenkultúráként tételeződött néhány év leforgása alatt mind a résztvevők, mind pedig a hatalom szemében,⁴⁰ nem beszélve arról, hogy a táncdal fesztiválok formájában felülről irányított ízlésalakítással szemben is állást foglalt.⁴¹ Mindezeket túl azáltal, hogy felmutatta a nagypolitika által idejét múltnak minősített paraszti kultúra értékeit, rendszerkritikát is megfogalmazott.

A folklorizmus és a népiesség nem egylényegű, ugyanakkor nem is egymásnak ellentmondó jelenségek, hanem rész-egész viszonyként tételezhetők. A folklorizmus

37 Lásd pl. DOMOKOS, *Mesemondók és mese gyűjtők...*, i. m.

38 MARGÓCSY István, *Nép és irodalom*, *Élet és Irodalom*, 48(2005), jan. 14., 17, 22; Uő, *Nép és irodalom (Tézismondatok és alapkérdések)* = „De mi a népiesség...”: *Tudományos tanácskozás*, szerk. SALLAI Éva, Bp., Kölcsey Intézet, 2005 (Kölcsey Füzetek), 305–318.

39 BÍRÓ Zoltán, GAGYI József, *A folklorizmus háttéréről = Néphagyományok új környezetben*, i. m., 63–81, 64–66.

40 A táncházmozgalom és általában a revival mozgalmak ellenkultúráként, szubkultúráként való meghatározásának a kutatástörténetben komoly hagyományai vannak. Lásd TARJÁN Gábor, *Folklorizmus és ellenkultúra = A folklorizmus fogalma és jelenségei: Előadások II*, szerk. VEREBÉLYI Kincső, Kecskemét, 1981 (*Folklór, Társadalom, Művészet*, 9), 73–78; KLANICZAY Gábor, *Gondolatok a népi kultúra, a szubkultúra és az ellenkultúra viszonyáról* = Uő, *Ellenkultúra a hetvenes–nyolcvanas években*, Bp., Noran, 2003, 17–24.

41 A népzene azért is volt kiemelt jelentőségű az 1960–70-es évek Magyarországon, mert a populáris zene, a beat, majd a rockzenei élet működését erősen korlátozta a hatalom, a külföldi előadók és produkcióik pedig nehezen jutottak el hozzánk. A népzene tehát részben a rock and roll is helyettesítette. A népzene és a néptáncot a 20. század minden hatalmi berendezkedése igyekezett saját céljaira használni, a táncház ezzel is szembe próbált menni, akárcsak a korábbi korszakok színpadra állított, ideológiával terhelt néptánc-adaptációival. Lásd erről bővebben HALMOS Béla, *A táncházmozgalomról = A betonon is...*, i. m., 7–22, különösen: 11–12.

az a folyamat, amelynek során a magasabb társadalmi rétegek az alacsonyabb rétegek variánsokban élő kultúrája felé fordulnak, ám az érdeklődés mértéke, intenzitása történelmi korszakonként változik. *A folklór nem egy olykor megjelenő, majd elhaló jelenség, hanem az emberiséggel egykorú, mindig is létezik, csak az adott társadalom kultúrájában elfoglalt helye, jelentősége változhat.* A folklorizmus azokban a korszakokban élénkül meg, amikor az egyes társadalmi rétegek kultúrája nagyon élesen elkülönül egymástól, olyannyira, hogy azt a felső rétegek szinte már maguk is kínosnak érzik.⁴² A népiesség ugyanakkor időről időre megjelenő divatszerű jelenség, a variánsokban létező kultúrjavarok magasabb szintre emelésére irányuló törekvés, amely többnyire a folklorizmus következménye, így annak keretén belül értelmezhető.

A szövegfolklorisztikai folklorizmus és benne a népiesség működéséhez álljon itt egy egyszerű példa. *A csillagszemű juhász* történetét ma már sokan ismerik, akár városi környezetben nőttek fel, akár falun, s a legtöbben talán nem is tudják, hogy honnan. A szűzsé ismertsége a folklorizmus-folyamat hatása, amelynek következtében az a teljes társadalmi spektrum számára vált hozzáférhetővé. Ebben a folyamatban a népiességnek is kitüntetett szerep jutott. Az AaTh 858/MNK 858⁴³ típuszámú novellamese a műfaj egyik jellegzetes példája.⁴⁴ Mégis az 1980-as évek derekáig, a *Magyar népmesekatalógus* vonatkozó kötetének megjelenéséig mindössze három (!) népköltési variánsát jegyezték le, s még három irodalmi feldolgozása volt ismert.⁴⁵ A 19. században egy változatot örökítettek meg, Arany László és Gyulai Pál tette közzé a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* I. kötetében,⁴⁶ a Bodros Katica néven folklór alkotásokat közlő Dessewffy Virginia után.⁴⁷ Feltehetően az Arany–Gyulai redakció alapján dolgozta fel Benedek Elek, az első irodalmi adaptáció szerzője.⁴⁸ A katalógusban nyilvántartott további két, szájhagyományból gyűjtött változat utóbbi hatására született, hiszen Benedek Elek

42 Ebben a vonatkozásban Peter BURKE nagyhatású művére kell elsőként hivatkozni, *A népi kultúra a kora újkori Európában*, ford. BÉRCZES Tibor, Bp., Századvég–Hajnal István Kör, 1991 (Metamorphosis Historiae, 23). A gondolatmenet azonban nem szűkíthető le a kora újkorra, sem a felvilágosodásra. Feltételezhető, hogy ilyen folyamatok kisebb-nagyobb léptékben, korábbi történelmi korszakokban is lejátszódhattak, s a későbbiekben is lejátszódnak majd.

43 *Magyar népmesekatalógus*, 4, *A magyar novellamesék típusai (AaTh 850–999)*, szerk. Kovács Ágnes, összeáll., bev. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988, 179–180.

44 A szűzsé röviden a következő. Amikor a király tüsszent, mindenkinek azt kell kiáltania: „Adj, Isten, egészségére!”, a juhász csak azzal a feltétellel hajlandó erre, ha a király neki adja a lányát. A király medve, sündisznó tömlőcébe, majd kaszás verembe vetteti. A juhász megmenekül furfangja, csalafintasága által (saját ruháiból összeállított bábut lők a kaszástömlőcébe), ill. mágikus eszköze, egy furulya (varázssíp) segítségével, amely addig táncoltatja a vadállatokat, míg össze nem esnek a fáradságtól. Vö. *uo.*, 179.

45 *Uo.*

46 ARANY László, GYULAI Pál, *Elegyes gyűjtések Magyarország és Erdély különböző részeiből*, Pest, Athenaeum, 1872 (*Magyar Népköltési Gyűjtemény*, 1), 480–487. A teljes szöveget újraközi a *Magyar népmesekatalógus*, 4, i. m., 55–59.

47 Vö. KOVÁCS Ágnes, *A csillagszemű juhász = Magyar néprajzi lexikon*, 1, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1977, 513–514.

48 BENEDEK Elek, *Magyar mese- és mondavilág: Ezer év meseköltése*, 2, Bp., Athenaeum, 1896, 218–223.

meséjét számos tankönyv is népszerűsítette.⁴⁹ A másodlagos folklorizáció eredményeként létrejött szóbeli változatokat Szendrey Zsigmond Nagyszalontán, Belatini Braun Olga Csíkszentdomokoson gyűjtötte. Két feldolgozott irodalmi változata közül az egyik ponyvai.⁵⁰

A mai 30-as, 40-es generációk leginkább játék- és rajzfilmfeldolgozásaiból ismerhetik. Elsősorban a Magyar Diafilmgyártó Vállalat 1965-ös adaptációjából, amelynek szövegét Szilágyi Ferenc (1928–2010) irodalomtörténész dolgozta át az Arany-Gyulai-féle változat alapján.⁵¹ Az ötvenes években keletkezett egy játékfilm-feldolgozás is, *Az eltűszentett birodalom* címmel, amely allegorikusan értelmezte a meseszüzsét, erőteljes áthallásokat hozva a korszak politikai viszonyaira.⁵² Ezért évtizedekre dobozban maradt, s csak 1989-ben került a nyilvánosság elé.⁵³ 1978-ban újabb film készült, *A csillagszemű* címmel, Juraj Ďurdiak főszereplésével. Ez a mű Kolozsvári Grandpierre Emil elbeszélésének feldolgozása, amely már csak a főhős nevében utal a népmesére, szüzséje teljesen eltér attól.⁵⁴ Az igazi áttörést azonban minden bizonnyal a Pannónia Filmstúdió Kecskeméti Rajzfilmstúdiója által 1977-től készített *Magyar népmesék* című rajzfilmsorozat második szériája hozta 1979-ben, amelyet a Magyar Televízió rendszeresen ismételt. A sorozat alapanyagát jelentő szövegeket az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának (később Kutatóintézet) munkatársai válogatták ki. Az első szériák anyagát Kovács Ágnes (1919–1990), aki, akárcsak utódja, Nagy Ilona, ragaszkodott a gyűjtött folklóranyag szövegűhő tolmácsolásához. Kovács Ágnesnek nem kis szerepe volt Benedek Elek tu-

49 A tankönyvi adatokat sem a lexikon, sem a katalógus nem sorolja fel, mindkettő csak utal rájuk, holott a sokkal nehezebben hozzáférhető ponyvai adatokból igen jelentős mennyiséget közölnek az egyes szócikkek.

50 *Magyar népmesekatalógus*, 4, i. m., 179–180.

51 Szilágyi Ferenc az interneten elérhető virtuális diamúzeum nyilvántartása szerint közel száz diafilm szövegének szerkesztésében közreműködött. Ezek legtöbbje irodalmi adaptáció, népmese-feldolgozás, valamint művelődéstörténeti, művészettörténeti ismeretterjesztés: <http://dia.osaarchivum.org/public>. Ebben a korszakban Magyarországon a diafilm mind a tudományos ismeretterjesztés, mind a politikai propaganda számára igen fontos közvetítő eszköz volt. Ezeket a funkcióit az 1960-as évek végétől, a televízió megjelenésének, majd elterjedésének következtében fokozatosan elvesztette.

52 SZILÁGYI GÁBOR, *Életjel: A magyar filmművészet megszületése 1954–1956*, Bp., Magyar Filmintézet, 1994, 498–542. Párhuzama Ránki György meseoperája, a ma is számos hazai színház repertoárján lévő *Pomádé király új ruhája* című dalmű. A szintén az 1950-es években keletkezett alkotás – 1953-ban mutatta be a Magyar Állami Operaház – Andersen *A császár új ruhája* c. satirikus meséjét dolgozza fel, s bemutatása idején erőteljes áthallásokat hozott a korszak viszonyaira. Az alkotóknak, egyebek mellett a librettista Károlyi Amynek sikerült azonban úgy lekerékítenie az éleket, hogy a mű megússza a betiltást. Lásd TALLIÁN Tibor, *A győztes ismeretlen*, Muzsika, 43(2000)/4, 32–33.

53 A filmet Banovich Tamás rendezte Török Tamás forgatókönyve alapján, és Illés György fényképezte; valódi „sztárparádé”, hiszen a fontosabb szerepeket Timár József, Sennyei Vera, Krencsey Marianne, Soós Imre, Csákányi László és Tompa Sándor játszotta. További folklorisztikai érdekessége, hogy a Mátészalkai Cigány Táncegyüttes is szerepel benne, a koreográfiát Rábai Miklós készítette. Ma már internetes videó-megosztón is látható: <https://www.youtube.com/watch?v=g7X6m8Y-drM>.

54 KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE Emil, *A csillagszemű*, Bp., Szépirodalmi, 1953 (további kiadásai: 1954, 1956, 1963, 1977). A filmet Markos Miklós rendezte, a főbb szerepekben Madaras József, Bordán Irén, Oszter Sándor, valamint Szirtes Ági látható.

dományos rehabilitálásában, illetve megszakadt kultuszának újjáépülésében⁵⁵ – talán ennek is tulajdonítható, hogy ez a mese bekerült a kecskeméti rajzfilmsorozatba.⁵⁶

A folklorizmus következménye az, hogy egy korábban a paraszti folklórban létező, de feltehetően ott marginális – elképzelhető, hogy invariáns – szüzsé, amelyet a tudomány képviselői megmentettek, majd nyilvánosságra hoztak, az ő közvetítésükkel került a magas-, illetve a tömegkultúrába, onnan pedig széles körben, változatos társadalmi rétegekben is ismertté vált.⁵⁷ Mindezt úgy, hogy közben a népiesség jelensége sem maradt érintetlenül, hiszen Benedek Elek változata is az irodalmi népiesség kései hatásának tulajdonítható, s a dia- és játékfilm-változatok, valamint a rajzfilmfeldolgozás is művészi alkotásnak tekinthetők, amellyel az egykori folklór szöveg új esztétikai minőséget is nyert, ugyanakkor jelentősen megváltozott, átértelmeződött eredeti kontextusához képest. Ma az internetes keresőprogram a „csillagszemű juhász” kifejezésre 25.000, míg a „csillagszemű”-re kb. 66.000 találatot ad.⁵⁸

A *csillagszemű* kifejezés, amelyről a mesetípus magyar címét is nyerte, a főhős epitheton ornansa, amelyet mágikus képességéről kapott. Emellett más csodás eszközei is vannak, s leleménye, furfangja is segíti a nehéz helyzetek megoldásában, így tehát a csillagszem nem behelyettesíthetetlen motívum. A nemzetközi népmese-katalógus is a tüsszentés motívumát és az arra kötelező választ emeli a mesetípus címévé.⁵⁹ A fiú mágikus tulajdonságai nemcsak szemében rejlenek, hanem hangszerében is, amely más mesetípusokban is elterjedt eszköz, a szaknyelvben varázssíp motívumként tartják számon. Lehetséges, bár nem bizonyítható, hogy a csillagszemű kifejezés az eredeti – ismeretlen – adatközlő, a közvetítő Dessewffy Virginia, de még inkább az írott változatot létrehozó Arany László, illetve Gyulai Pál leleménye.⁶⁰

55 Egyebek mellett a következő tanulmányaival: Kovács Ágnes, *Benedek Elek és a magyar népmese kutatás*, Ethnographia, 72(1961), 430–444; Uő, *A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai 2: Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V*, Népi Kultúra – Népi Társadalom, 9(1977), 139–188. A Benedek-filológia és a szerző kultuszának mai helyzetéről: *A népköltészet terített asztalánál: Benedek Elek emlékülés 2009. december 4–5.*, szerk. BENEDEK Katalin, Bp., MTA Néprajzi Kutatóintézet, 2011.

56 A folklorizmus tudat alatti visszahatásának, esetleg némi személyes elfogultságnak tulajdonítható, hogy a mese igen csekély variantúrája ellenére önálló szócikket kapott a lexikonban, mivel a rendelkezésre álló adatok egy kivételtől eltekintve folklorizmusnak tekinthetők. Annál is valószínűbb ez, hiszen számos olyan típus, amelynek harminc fölötti önálló, illetve kontaminált változata volt ismert, nem kapott önálló szócikket.

57 Az Aarne–Thompson-ként emlegetett nemzetközi népmese-katalógus (AaTh) a két megjelenése idején ismert magyar változat mellett egyetlen orosz variánst ismer: Antti AARNE, Stith THOMPSON, *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*, Antti AARNE's Verzeichnis der Märchentypen, translated and enlarged by Stith THOMPSON, second revision, Helsinki, The Finnish Academy of Science and Letters, 1961 (Folklore Fellows Communications, 184), 289. A legfrissebb nemzetközi népmese-katalógus (ATU) a „nem folytatott típusok” címszó alatt tartja nyilván. Hans-Jörg UThER, *The Types of International Folktales: A Classification and Bibliography*, based on the system of Antti AARNE and Stith THOMPSON, Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia, 2004 (Folklore Fellows Communications, 284–286), III, 8.

58 A történet szálainak kibogozásában nyújtott segítségért Nagy Ilonának tartozom köszönettel.

59 When the King Sneezes the Shepherd Refuses to Cry 'God bless you!'.

60 A korabeli szöveggondozási és szövegátírási gyakorlatról, illetve a gyűjtemények kritikai kiadásainak

Ahhoz, hogy a folklorizmus, valamint a népiesség történetét jobban érthessük, nemcsak a magasművészet felé irányuló mozgásokat szükséges figyelni, hanem a fordítottját, az *alászálló műveltségi javak* történetét is,⁶¹ mind az irodalmi népiesség, mind a folklorizmus problémája e két mozgás együttesében értelmezhető csak. Fontos, hogy míg a magasművészetben nagyfokú specializálódás figyelhető meg (képzőművészet, irodalom, zene stb.), addig a népi kultúrában ezek nagyon szorosan egymás mellett élnek. A verses műfajok egyike sem létezik zene nélkül a paraszti folklórban, még az elvileg dallam nélküli gyermekköltészetet, a mondókák, ringatók szövegeit is kántálva, ritmusra mozogva adják elő. A népi kultúra és az elit kapcsolatainak feltárásához a zene jelenti a vezérfonalat. A magyar népzene jellegzetessége, hogy rajta a hazai és európai műzene stílusrétegei szinte kivétel nélkül nyomot hagytak; gondoljunk a régi stílusú vokális népzene törökös pentaton, gregorián, pszalmódizáló stb. rétegére.⁶² A különböző történeti rétegek egymásra rakódnak, az eltérő korszakokból származó, eltérő korstílusok jegyeit hordozó dallamok egymás mellett élnek, az új irányzatok nem szorítják ki teljesen a régit. A dallamok szerkezete, zenei eszközkészlete valódi nyomolvasást tesz lehetővé az értő kutató számára, a népzene (értsd paraszti szájhangományozó zene), valamint a közköltészet (közdalok dallamai) magukban hordozzák önnön történetiségüket.⁶³ Kis túlzással *A magyar népzene tárát*⁶⁴ fontos társadalomtörténeti forrásnak is tekinthetjük.

A folklorizmus–népiesség problémát lineáris folyamatként lehet elképzelni. A népi folklór társadalmi bázisa időnként összeszűkül, máskor kiszélesedik a történelem folyamán. Vagyis a folklorisztikus, értsd: típusokba rendeződő és variánsokban létező kulturális javak társadalmi státusa olykor megváltozik, a kiszélesedő szakaszban az egész társadalmat vagy annak jelentős részét lefedi, máskor bizonyos rétegek kivonulnak belőle, vagy írott kultúrájuk mellé saját variánsokban létező folklorisztikus kultúrát is kialakíthatnak, erre példa a közköltészet. A folklór ugyanis nemcsak a széles társadalmi rétegek kollektív tudása, hanem minden társadalmi rétegnek van, illetve lehet saját folklórja,⁶⁵ e vonatkozásban a közköltészet is teljes értékű folklórnak tekint-

feladatairól lásd DOMOKOS–GULYÁS, *Az Arany-család...*, i. m. A fenti kérdést is egy alapos filológiai vizsgálat tudná kideríteni, amennyiben minden szükséges forrás rendelkezésre állna. Azt a lehetőséget is elképzelhetőnek tartom, bár egyelőre bizonyítani nem tudom, hogy a csillagszemű juhász története a címadástól az egyes motívumok kialakításáig, illetve a szüzsé összeállításáig Dessewffy Virginia, esetleg Arany László vagy Gyulai Pál, netán egy negyedik polgári vagy nemesi származású személy műve, folklór előzmények alapján – vagyis irodalmi mesével állunk szemben. Ez esetben a történet a nagyon tudatos irodalmi népiesség alkotói mechanizmusainak példája, hiszen a szüzsé kiválóan illeszkedik a novellamesék megszokott műfaji paradigmájába, olyannyira, hogy a mégoly figyelmes folkloristákat is sikerült megtévesztenie.

61 Az alászálló műveltségi javak („gesunkenes Kulturgut”) nagy hatású elméletét Hans NEUMANN dolgozta ki alábbi művében: *Grundzüge der deutschen Volkskunde*, Leipzig, Quelle und Meyer, 1922.

62 KODÁLY Zoltán, *A magyar népzene*, a példatárát szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Zeneműkiadó, 2006⁶ (első kiadás: 1937, példatárral: 1954); VARGYAS Lajos, *A magyarság népzeneje*, Bp., Zeneműkiadó, 1981, 2000².

63 Legfrissebb összefoglalás: PAKSA Katalin, *Magyar népzene-történet*, Bp., Balassi, 1999, 2013⁴.

64 *Corpus Musicae Popularis Hungaricae*, szerk. BARTÓK Béla, KODÁLY Zoltán, Bp., Akadémiai[–Balassi], 1951–.

65 Lásd pl. SZILÁGYI Márton dolgozatát az irodalmi élet folklorisztikus hagyományairól: *Folklor, irodalom*,

hető. A népi folklór megnyilvánulások időnként, a történelem bizonyos korszakaiban szélesebb társadalmi spektrumon jelennek meg, majd ez fokozatosan összeszűkül. Ezeket az összeszűkülési periódusokat mindig a korábban kivonuló, általában felsőbb rétegek rácsodálkozó időszakai követik, amelyek hatására az elit visszakövetel bizonyos részeket a népi kultúrából, s így a sáv újra kiszélesedik. Ugyanakkor a népi kultúra mindenkor erősen kitett az elit hatásának, abból sok mindent befogad, hasznosít, a maga módján átalakítva. E kétirányú mozgások tekintetében a 19. század számos új fejleményt hozott, s ezen a területen napjainkban jelentős kutatási eredmények születnek. Ezek közül a két legfontosabb a már megidézett közköltészet-kutatás, a másik pedig az új stílus történetének feltárása. Ezek fényében más megvilágításba kerül az alászálló műveltségi javak története, valamint a folklorizmus–népiesség problematika is.

Korábban úgy tudtuk, hogy a közköltészet virágkora a 17. század végétől a 19. század első harmadáig tartott, amikor is a kéziratos énekeskönyvek divatjának leáldozott, s megindult a vidéki értelmiség felzárkózása a magasabb irodalmi, művészeti körök ízléséhez. Ezzel párhuzamosan, illetve már ezt megelőzően is, a közköltészet alkotásainak egy része felszívódott a paraszti szájhagyományban, ennek legintenzívebb szakaszát általában a 19. század első felében szokás megjelölni.⁶⁶ Ez azonban mára csak részben tűnik igaznak. Erre három példát tudok szolgáltatni:

1) Az 1840-es években meginduló népköltészeti gyűjtésekből oroszlánrészt vállaltak a vidéki értelmiség tagjai, akik például Erdélyi János számára népköltészeti adatokat küldtek. Ebben az anyagban mind a lírai, mind az epikus költészet vonatkozásában nagy arányban szerepel az alig egy-két évtizede divatját múlt közköltészet.⁶⁷ Az, hogy a közköltészet ebben az időben a vidéki értelmiség tagjainak körében a szájhagyományban élhetett, illetve kéziratos lejegyzései még ismertek voltak, sőt használatban is lehettek, elég valószínű. Az újabb kéziratok hiánya a hagyomány fakulását jelzi, de eltűnését nem bizonyítja.

2) A közköltészet virágkorának elmúltát alig 30–40 évvel követte a népi kéziratos költészet megjelenése, a paraszti írásbeliség egyik első megnyilvánulásaként. Első szárnypróbálgatásait már az 1860–1870-es évek akkor induló lokális sajtója is felkarolta.⁶⁸ Számos műfaja alakult ki, amelyek két nagy csoportba sorolhatók: a magánlira és az alkalmi költészet kategóriájába.⁶⁹ Utóbbiba elsősorban *köszöntő költemények*, példá-

vagy irodalmi folklór? = *Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai, 2005 (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben, 1), 154–161.

66 Ez az új stílus térnyerésének köszönhető elsősorban; lásd alább.

67 KÜLLŐS Imola, *Szikra? Fatörzs? Forrás?: Adatok Erdélyi János néphagyomány-felfogásához és népköltészet-ismeretéhez*, ItK, 118(2014), 595–610; Csörsz Rumen István, *A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai*, ItK, 118(2014), 612–620; SZILÁGYI Márton, *Erdélyi János és az irodalmi népiesség*, ItK, 118(2014), 519–525; ALMÁSI István, *19. századi kottás dalgyűjtemények tartalmi hasonlóságai és különbségei*, ItK, 118(2014), 654–660.

68 *Kicsiny dalaim: Népi költők antológiája*, vál., szerk., előszó KESZEG Vilmos, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 1999; KESZEG Vilmos, *Népi verselők, alkalmi versek: betolakodó írók = Uő, Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság–BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008, 249–282.

69 A néprajztudomány a 20. század közepe óta dokumentálja a folyamatot: TAKÁCS Lajos, *Népi verselők, hírversírók*, Ethnographia, 62(1951), 1–49.

ul névnap, születésnap, később anyák napja, nyugdíjazás stb. alkalmából írott versek, továbbá sírversek, halottbúcsúztatók, emlékversek sorolhatók. Megtalálható közöttük az episztola, a travesztia és a paszkvillus is.⁷⁰ Az azóta is létező jelenség érdekessége, hogy műfajai egykor mind megtalálhatók voltak a közköltészet hagyományában is, s bár a paraszti verselők műfaji repertoárja nem olyan széles, mint volt az az újkori közköltészet alkotói esetében, az analógia kétségekívül kínálja magát. A közköltészetben és a népi verselők repertoárján egyaránt jelentős szerepű vőfélyköltészet útja a közköltészetből a ponyván át a paraszti szájhagyományba és a paraszti írásbeliségbe viszonylag jól ismert.⁷¹ A korábban felsorolt műfajoké azonban kevésbé, így feltételezhető az értelmiségi hatás, a helyi papok, tanítók és kántorok közvetítő szerepe, a mentalitás közvetítésében elsősorban, de adott esetben konkrét szövegek, szövegrészek, dallamok hagyományozásában is. Hogy ez miképp ment végbe, nem világos. Egyelőre nem tudni, hogy a köztes időszakban mi is történt a közköltészeti hagyománnyal, hogy ha írásban nem, szóban tovább éltek-e bizonyos elemei. Azt sem teljesen tisztázta még a kutatás, hogy a parasztság közvetlenül a helyi értelmiségtől tanulta-e el az egyes szövegeket és dallamokat, illetve az alkalmi költészet gyakorlatát, vagy esetleg a korábbi korszakok kéziratos írásbelisége hatott-e az ekkor kialakuló paraszti gyakorlatra, avagy a nyomtatott írásbeliség, a parasztság számára készült ponyvanyomtatványok, kalendáriumok közvetítő szerepét kell hangsúlyozni inkább, esetleg a három hatás együttesével kell-e számolni. Az írásbeliség hatására annál inkább gyanakodhatunk, mert ez az időszak, az 1860-as, 1870-es évtizedek nem csupán a helyi sajtó kialakulása, hanem a kötelező iskoláztatás, és így az alfabetizáció folyamata szempontjából is fordulópontot jelentettek. Ugyanakkor ezek a műfajok a szóbeli népköltészetbe többnyire már nem jutottak el, csak szórványosan jelentek meg, s csak bizonyos típusok. Ilyen például a névnapi köszöntőköltészet, például az István- és János-napi köszöntők,⁷² amelyek ma legközismertebb példája a Kodály Zoltán által a *Nagyszalontai köszöntő* című kórusműben feldolgozott típus.⁷³ Elképzelhető, ha nem is bizonyítható tökéletesen, hogy a

70 *Kicsiny dalaim, i. m.*, 15–46.

71 KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány), 259–278; *Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára: XVIII. század, 8).

72 Pl. a következő: „Ím, eljöttünk ez helyre, / István köszöntésére, / István légy reménységbe, / Köszöntünk egészségbe” stb. István- és János-napi mendikáns, köszöntő szokás részeként ismert a nyelvterület délnyugati feléből. Szövege részben vagy egészben műköltői és/vagy közköltészeti eredetű. Őt, szájhagyományból származó változatát sorolja fel MÓSER Zoltán korábban publikált gyűjtésekből, dallamokkal együtt: *Névviseletek VI: November–december*, Csikszereda, Pro-Print, 2008, 215–219. Ebből három somogyi, a maradék kettő zalai. VEREBÉLYI Kincső publikálatlan adatokból összeállított gyűjteménye további három szövegváltozatát közli, kettő zalai, egy ismeretlen eredetű (http://gepeskonyv.btk.elte.hu/adatok/Neprajz/82Vereb%E9lyi/nepszokas/hivatkozott_szovegek/24_nevnapi_koszontesek.html, 2015.01.17). Közköltészeti eredetét egyelőre csak feltételezzük dallampárhuzamai alapján, valamint a hagyománykörbe illeszthetősége okán. 17–19. századi kéziratos szövegpárhuzama még nem került elő (Csörsz Rumen István szíves szóbeli közlése).

73 „Serkenj fel, kegyes nép, / mosolyog az hajnal, / aranyszál tollakkal, / Repdes, mint egy angyal” stb. E dallam- és szövegcsalád története, előbbivel ellentétben, a 19. század derekától napjainkig jól

közköltészet mentalitásának, magatartásmintájának átmentődéséről van szó e népköltészeti alkotások esetében is.

3) Bartók Béla A, B és C osztályra osztotta az általa gyűjtött magyar népdalokat. Az első kategória a régi, a második az új stílusú, a harmadik pedig a történetileg besorolhatatlan népdalokat fedi.⁷⁴ Ma már tudjuk, amit Bartók még nem tudhatott, hogy utóbbi dallamcsoport nagy része a közköltészet népzeneiben felszívódott dallamkorpuszát takarja.⁷⁵

A zene kultúrák közvetítő szerepe azonban nem áll meg a közköltészetnél. Az 1840-es években színre lépő, a nemzetit a népin keresztül megragadni vágyó népszínmű (Kerényi Ferenc Szigligeti 1843-as *A szökött katona* című művével látja megkezdettnek a folyamatot)⁷⁶ alapvető szerepet játszott az új stílusú népdalok kialakulásában. Bereczky János megállapítja, hogy a korai új stílus három legfőbb zenei jellegzetességét, amelyek közül első és legfontosabb az architektonikus szerkezet (köznyelvben kupolás dallamvonal, AA⁵BA), elsőként Hirschfeld és Láng *Tündérkastély Magyarországon* című zenés vígjátéka hozta.⁷⁷ (A művet Kerényi Ferenc tipológiájában tündérbohózatként tartja nyilván, ami még nem népszínmű, de annak legfontosabb előzménye.)⁷⁸ Ezt követően tömegesen jelentkeztek az ilyen típusú dallamok a kéziratos énekeskönyvekben.⁷⁹ Bereczky János megállapítása szerint az 1830-as évektől jelentkező nemzeti egységesítés igénye hívja tehát életre a magyar népdal új stílusát, amely zenei értelemben is a társadalmi emancipáció vágyának tükörképe. A nemesi, polgári és paraszti ízlésnek egyaránt meg akartak felelni a szerzők, s a hazai népi, valamint népies műzenét a nyugat-európai zenével ötvözték. Az ötvözet olyan jól sikerült, hogy a parasztság azonnal eltanulta, s évtizedekig énekelte, még akkor is, amikor a polgári szalonokból már rég eltűnt.⁸⁰ Az új stílus kifejlett korszakának felépítésében pedig annak a magyarnótának

dokumentált, vö. *Jeles napok*, s. a. r. KERÉNYI György, Bp., Akadémiai, 1953 (A Magyar Népzene Tára, 2), 877–882. sz., 993–996. Már Arany János kéziratos dalgyűjteményében szerepel, *uo.*, 993. Kodály zeneművének alapját (Eöszé László jegyzékében Op. 66a, b; vö. *Kodály Zoltán élete és munkássága*, Bp., Zeneműkiadó, 1956) saját, 1916-os gyűjtése jelentette: *Kodály Zoltán nagyszalontai gyűjtése*, s. a. r. és szerk. SZALAY Olga, RUDASNÉ BAJCSAY Márta, Bp., Magyar Néprajz Társaság–Balassi, 2001 (Magyar Népköltési Gyűjtemény, 15), 18. dallampélda, 91–90; *Kodály népdalfeldolgozásainak dallam- és szövegforrásai*, szerk. BERECKZY János, DOMOKOS Mária, OLSVAI Imre, PAKSA Katalin, SZALAY Olga, Bp., Zeneműkiadó, 1984, 148–150. példa, 95–96. Jellemzően az Alföld keleti peremén, valamint Erdélyben ismert alakulatról van szó. A folklorizmus szép és jellemző példájaként e dallam-, ill. szövegtípus, feltehetően nagyrészt Kodály művének köszönhetően, kissé átigazítva ma az óvodai, iskolai anyák napi ünnepségek első számú előadási darabja, akárcsak az előző lábjegyzetben idézett szöveg és a hozzá kapcsolódó dallam, valamint annak más köszöntőszövegekkel kontaminált változatai.

74 BARTÓK Béla, *A magyar népdal*, Bp., Rózsavölgyi, 1924.

75 Zömmel sláv és német eredetű dallamok, lásd erről KÜLLŐS, *i. m.*, 17.

76 KERÉNYI, *A régi magyar színpadon*, *i. m.*, 434.

77 Erről BERECKZY János elsőként 2004-ben értekezett: *A magyar népzene új stílusa (Fejlődéstörténeti áttekintés)*, Ethnographia, 115(2004), 345–404, itt: 361. Konceptióját sok száz dallampéldával együtt négykötetes monográfiában publikálta: *A magyar népdal új stílusa*, I–IV, Bp., Akadémiai, 2013.

78 KERÉNYI, *A régi magyar színpadon*, *i. m.*, 434–442.

79 BERECKZY, *A magyar népzene...*, *i. m.*, 362.

80 BERECKZY, *A magyar népzene...*, *i. m.*, 362–366.

is jutott szerep, amelynek létrejöttében hasonló megfontolások játszottak szerepet, mint a népszínműében. A népdal és a magyarnóta kölcsönösen inspirálta és népszerűsítette egymást.⁸¹ A fenti áttekintésből az a tanulság is leszűrhető, hogy az új stílusú népdal létrejötte lényegében a népiesség jellegzetes példája, hiszen a műveltségi elit tagjai, európai műzenén képzett szerzők hozták létre a népzene és a középírástok korábbi korszakokra jellemző zenei világának felhasználásával, saját ízlésük szerint. Az így létrejött alakulat gyors folklorizáción esett át, azonnal tömegek ismerték meg és terjesztették.

A népiesség kifejezett korszakának, tehát az 1840-es éveknek és a körülötte kialakuló vitáknak legfontosabb előzménye folklorisztikai szempontból Czuczor Gergely költészeté.⁸² Ő az, aki köztudottan egyszerre volt autentikus költő, népdalgyűjtő (Erdélyi számára), valamint népdalíró. Móser Zoltán kutatásaiból tudható, hogy népdalainak igen jelentős része folklorizálódott, valódi népdal vált belőlük,⁸³ katalizálva az új stílusú népdalok alakulásának történetét. Nyilvánvaló, hogy e sokféle funkciót nehéz lehetett különválasztani. Felmerül a gyanú, hogy nem lehetséges-e, hogy időnként összekeverte egyiket-másikat. Az Erdélyi János számára az Akadémia felhívására beküldött népköltészetinek vélt szövegadatok igen jelentős része közköltészet, mint ezt a közelmúltban rendezett Erdélyi-émlékezés több előadása is tisztázta.⁸⁴ A Czuczor által beküldöttek között is szerepelhetett néhány. Az viszont szűrőpróbaszerű ellenőrzéssel is könnyedén kideríthető, hogy saját költeményeinek, valamint később folklorizálódott, népdallá vált dalainak számos esetben léteztek közköltészeti párhuzamai. Erre egyetlen példa, Móser Zoltán gyűjteményéből. A *Csárdás* című költeménybe valószínűleg hangulatfestésként került az a két strófa, amely már ebben a korban is táncszóként élhetett, s amit az eredeti kiadás is idézőjelek között közöl. „Három a tánc! meddig addig, / Kivilágos, kivraddtig. etc.”⁸⁵ Nem bizonyítható, hogy ezeket a táncszókat közköltészeti hagyományból, kéziratok írásbeliségéből kölcsönözte a szerző, az is elképzelhető, hogy már ekkor is paraszti szózhagyományként élhettek.⁸⁶ A műfaj feltehetőleg egykor a közköltészetben is virágzott,⁸⁷ hiszen az első népköltési gyűjtemények igen szép számmal

81 KERÉNYI György, *Népies dalok*, Bp., Akadémiai, 1961 (Népzenei Könyvtár, 3).

82 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfőig*, Bp., Akadémiai, 1978² (1927¹), 293–307.

83 MÓSER Zoltán, „Körülvesznek engem a dalok”: *A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely*, Zsámbék–Dunaszerdahely, Gyurcsó István Alapítvány, 2000 (A Hét Szabad Művészet Könyvtára); LISZKA, *Átmenetek...*, i. m., 34–35.

84 KÜLLÖS Imola 40%-ra teszi az arányt. Lásd *Szakra? Fatörzs? Forrás?*, i. m., 597.

85 Idézi MÓSER, *Körülvesznek...*, i. m., 192.

86 A 20. századi paraszti szózhagyományból is előkerült egy változata az MTA Zenetudományi Intézete digitális táncszóarchívumának tanúsága szerint: http://db.zti.hu/neptanc_tudastar/tancszok.asp?VBSdbClickClass_1=VBSdbGoToGridRow&VBSdbIndex_1=2 (2015.01.19). A Czuczor-vers további táncszóidézetei, ill. azok bizonyos elemei szintén variálódtak a népköltészetben a fenti adatbázis szerint is.

87 A 17–18. században már bizonyosan volt ilyen táncszó (ha nem is verses formában), feltehetőleg a táncrendre figyelmeztetett, vö. „Erre is, gazda, rávigyázz, [...] / vígan azt kiáltsd: / »Hegedős, három most az tánc!«”. *Szerelmi és lakodalmi versek*, s. a. r. STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1961 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 3), 127. sz., 4. versszak. Apor Péter a *Metamorphosis Transylvaniae* prózai és verses változatában ugyancsak említi: „szép halkal [lassan] járták, gyakorta kiáltván: három az tánc”. APOR Péter, *Metamorphosis Transylvaniae*, előszó, jegyz. KÓCZIÁNY László, szöveg. gond. LŐRINCZY Réka,

hozzák darabjait, amelyek ekkor, mint fent láthattuk, nagy arányban merítettek a közköltészetből. Akkor tehát Czuczor népdalköltő, a közköltészet költője, esetleg zseniális plagizátor? Talán egyik sem, csupán korának gyermeke, aki egy forrongó társadalmi átalakulásokkal terhelt korszak művelődésének volt tevékeny részese.

A folklorizmus és benne a népiesség tehát olyan folklórtörténeti korszak, sőt korszakok jellemzői, amelyek során a folklór helyzete megváltozik: egy korábban a széles, alsó társadalmi réteg által birtokolt tudás egy része a magasabb társadalmi rétegekben is megjelenik, jellemzően a középső rétegben. A társadalmi közegváltás egyúttal – részben – a közvetítő közeg megváltozásával is jár. Az eddig főként szájhagyományban, illetve a szájhagyomány és a kéziratos írásbeliség kettősségében élő folklór más médiumok, így a nyomtatott írásbeliség segítségével is terjed. A népiességnek köszönhetően műalkotások részévé válik, s amennyiben kanonizálódik az alkotás, egy nagyobb közösség kollektív tudásává. A tudományos feldolgozásnak köszönhetően archívumokba kerül, onnan, valamint a műalkotásokból a folklorizmus közvetítésével – szerencsés esetben – újra ki a társadalom szélesebb nyilvánossága elé. Mind a folklorizmusban, mind a népiesség hatására sztenderdizálódik, illetve kanonizálódik, további változatokat nem képez, s egy szigorú grémium ügyeli tisztaságát.⁸⁸ Lényegét, a variabilitását elveszíti, hogy aztán átadja helyét más, immár a sajtóban, rádióban, televízióban, az interneten terjedő variánsokban létező formáknak.

A 19. századi magyar irodalmi népiesség indikátorai között a nyugat-európai eszmetörténet vonatkozó nézeteinek beszivárgása mellett belső igény is tetten érhető. Az irodalmi irányzat létrejöttében a korabeli középső társadalmi rétegek felől érkező érdeklődés is szerepet játszhatott, amely a folklorizmus jelenségének következménye volt, hiszen a vidéki értelmiség rácsodálkozott saját korábbi folklorisztikus műveltségére, s azt a magaskultúra részévé kívánta tenni. A helyzet paradoxona, hogy mindezt egy olyan eszmerendszer keretei közé ágyazva tette, amely éppenséggel a provincializmus, az elmaradottság ellen igyekezett felvenni a harcot.

A fenti folyamatokat kiválóan példázza Petőfi Sándor pályájának indulása, s különösen költői működésének 1844-ig, a pesti irodalmi életbe való bekerüléséig, illetve meggyökeresedéséig tartó időszaka. Mindez kiolvasható Kerényi Ferenc monográfiájából, ahol a szerző úgy ábrázolja Petőfit, mint aki a közköltészet tengeréből emelkedik ki, teszi mindezt úgy, hogy sosem tagadja meg származását.⁸⁹ Vagyis a költő tisztában volt a közköltészet elvárási rendszerével és gyakorlatával, mind gyermekkora helyszínein, az alföldi mezővárosok iparos elitjéhez tartozva, mint pedig az aszódi,

Bukarest, Kriterion, 1978 (Téka), 43. Erdélyi János *Magyar leány az én rózsám* kezdetű, közköltészetiesen terjedő népies műdalában is idézetként szerepel: „Három a' táncz mind halálig, / Ki világos ki virradtig. / Háromszor iszik a' magyar, / Mindannyiszor jót is akar.” *Dalfűzérke válogatott népszerű dalokból*, fűzve KECSKEMÉTHY CSAPÓ Dániel által, 2, Pest, Emich Gusztáv, 1844, 68. (Szerk. megj.)

88 A folyamat végpontjának tekinthető a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola (Zeneakadémia) Népzenei Tanszékének megalakulása, ahol népzenei előadóművészeket képeznek. Kicsit korábban alakult a Magyar Táncművészeti Főiskola néptánc tagozata, ahol néptáncoktatók kaphatnak diplomát. Mindkettőhöz a hagyomány sztenderdizálása szükséges.

89 KERÉNYI, *Petőfi Sándor...*, i. m., 11–80, különösen 21–22.

pápai stb. kollégiumok diáktársaságaiban nevelkedve volt alkalma, módja elsajátítani annak gyakorlatát.⁹⁰ *Népiessége* éppen abban rejlett Kerényi megfogalmazása szerint, hogy mindezt kevésnek tartotta, minden úton igyekezett túlszárnyalni azt. Petőfi így egyszerre folytatója és lezárója is egy korszaknak, egy hagyománynak. A közköltészet be- és felemelésével, magas irodalomká tételével, megnevelésével valamit át is mentett belőle az utókornak. A Petőfi-féle *népdalok* egy része már létező népi dallamokhoz kapcsolódva népköltészetként élt tovább, s egy másik, kisebb része magyarnóta formájában folklorizálódott.⁹¹ A kanonizációs folyamatok pedig széles nyilvánosság számára is megnyitották a költemények útját, amelyek fél évszázad alatt a nemzeti költészeti kánon magasságaiba emelték Petőfi művét.

90 Lásd erről bővebben Csörsz Rumen István, *Pönögei Kis Pál, avagy Petőfi és a közköltészet = Ki vagyok én? Nem mondom meg...: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 203–226.

91 Utóbbiról lásd SÁROSI Bálint, *Magyar nóta és néphagyomány*, *Nyelvünk és Kultúránk*, 75(1989), 49–63, itt: 55; Uő, *Cigányzene...!*, Bp., Gondolat, 1971, 137.

PARAIZS JÚLIA

„Táblabírói jellemű leczkék”

Egressy Gábor és Kossuth Lajos vitája az 1842-es *Coriolanus*-bemutató tükrében*

Shakespeare *Coriolanus*ának egy-egy előadása már jó ideje az újrafelfedezés erejével hat, hiszen a 20. század eleje óta ritka vendég a magyar színpadon. Ez nem mindig volt így: a korai köztársaság idején játszódó tragédia repertoárdarabnak számított a 19. századi Nemzeti Színház műsorán. Az 1837/1840-ben alapított színházban ez volt az ötödik új Shakespeare-bemutató (1842. január 25.),¹ amely hat további reformkori premiert előzött meg a műsorban.² A darab jelentőségét Rakodczay Pál úgy fogalmazta meg, hogy ez volt „az első önálló shakespeare-i tett nálunk”,³ miután a pesti Nemzeti Színház előbb vitte színre a *Coriolanust*, mint a nagy rivális, a bécsi Burgtheater.⁴ Ez a Shakespeare-dráma is „Magyarország Garrickjé”-nek,⁵ Egressy Gábor jutalomjátékának köszönhetően került először bemutatásra a pesti Nemzeti Színházban, a színesz tervszerű Shakespeare-programjának részeként.⁶ A darabot először Egressy és Dobrossy István fordították németből és prózában,⁷ de pár év múlva megszületett a teljes, verses, angolból készült fordítása is a Vörösmarty–Petőfi–Arany által fémjelzett új Shakespeare-összkiadás (1848) első kötetében.⁸ A 19. század utolsó negyedétől fog-

* A tanulmány az OTKA *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (K 108670) c. pályázat támogatásával készült. Köszönöm a munkacsoport tagjainak a téma korábbi változatához tett javaslataikat. Köszönettel tartozom az OSZK Színház-történeti Tár munkatársainak szíves segítségükért. – A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

1 Az első pesti magyar színházi Shakespeare-bemutató (Holbein-féle átdolgozásban): *The Taming of the Shrew* (Szerelem mindent tehet, 1837). BAYER József, *Shakespeare drámái hazánkban*, I–II, Bp., Franklin-Társulat, 1909, I, 460. Ezt követte: *Lear* (1838), *Hamlet* (1839) és *Merchant of Venice* (A velencei kalmár, 1840). Mindnek volt már magyar nyelvű előadása a Pesti Magyar Színház megnyitását megelőzően. RAKODCZAY Pál, *Egressy Gábor és kora*, I–II, Bp., Singer és Wolfner, 1911, II, 56–58.

2 *Julius Caesar* (1842), *Othello* (1842), III. *Richárd* (1843), *Macbeth* (1843), *Rómeó és Júlia* (1844), IV. *Henrik* (1845). Vö. BAYER, *i. m.*, II, 348.

3 RAKODCZAY, *i. m.*, II, 58. Amint azt Kerényi Ferenc megállapította, a pesti Német Színház sem játszotta a darabot. *Egressy Gábor válogatott cikkei 1838–1848*, kiad., utószó KERÉNYI Ferenc, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1980 (Színház-történeti Könyvtár, 11), 189.

4 A Burgtheater 1851. jún. 10-én mutatta be Shakespeare *Coriolanus*át. BAYER, *i. m.*, II, 259.

5 Az elnevezés Greguss Ágosttól származik. GREGUSS Ágost, *Shakspere pályája*, Bp., Ráth Mór, 1880, 391. Dávidházi Péter az Egressy–Garrick párhuzamban a papi (kultikus) szerepkörre hívja fel a figyelmet. DÁVIDHÁZI Péter, „Isten másodszüllöttje”: *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*, Bp., Gondolat, 1989, 142.

6 RAKODCZAY, *i. m.*, I, 145.

7 *Coriolan*. Szomorújáték 5 felvon. *Shakespeare után németből fordították Egressy Gábor és Dobrossy*, OSZK Színház-történeti Tár, N. Sz. C 41/1 (eredetileg cenzúrapéldány, később sűgópéldány).

8 *Coriolanus*. *Shakespeare után angolból* PETŐFI Sándor, Pest, 1848. Belső címlap: *Shakespeare összes színművei*, angolból fordítják ARANY, PETŐFI, VÖRÖSMARTY, I, *Coriolanus*, Pest, Beimel, 1848.

va nemzedékek nőttek fel Petőfi Sándor fordításán: gimnáziumi diákok ebből tanultak drámaesztétikát és retorikát; e darab kapcsán vitatkoztak hazafiságról és osztálykülönbségekről.⁹ Greguss Ágost szerint Egressy legjobb szerepe Coriolanus volt.¹⁰ A darab 1842-es bemutatója azonban nem csak Egressynek, hanem Jókainé Laborfalvi Rózának is pályafutása egyik kiemelkedő repertoárszerepét hozta meg: a kor drámai hősnője Shakespeare nagy anyaszerepében (Volumnia) ünnepelte félszázados pályafutásának jubileumát (1883) mind a pesti Nemzeti Színházban,¹¹ mind szülővárosában.¹² Törs Kálmán szerint Egressyvel Coriolanus, Jókainéval Volumnia szerepe forrt egybe – hétköznapi életükben is.¹³

A magyar nyelvű *Coriolanus* színház-, irodalom- és kultúrtörténeti jelentősége ellenére kevés kontextuális megközelítéssel bírunk arra nézve, hogy a 19. századi közönség mit tartott fontosnak Shakespeare e darabjában.¹⁴ A legnagyobb hagyománnyal bíró értelmezés lélektani indíttatású, amely Petőfi és Coriolanus göggyének, önérzetének magatartásbeli párhuzamaira épít.¹⁵ A *Coriolanus* eszmetörténeti jelentőségének megfogalmazása Kerényi Ferenctől ered, aki Egressy Gábor irányzatos, mozgalomliteratúrai eredetű színházprogramjának keretében találta meg a darabválasztás magyarázatát:

Egressy számára a Shakespeare-műsor a radikális színházprogram része. Amíg a *Hamlet* [...] és a *III. Richard* koronásan is szörnyeteg királya közvetetten politikus mondandójú, addig a *Coriolanus* esetében a közvetlen politizálás kerülhet előtérbe. 1842 januárjában (a *Hamlet* cikkhez hasonlóan) szerepértelmező tanulmányt bocsátott az *Athenaeum* hasábjain a jutalomjátékára választott *Coriolanus* elé. Ebben – mint a dráma németből fordítója is – politikai darabként méltatja. Társa a fordításban (szintén beszédes adalék) a fiatal radikálisok köréhez tartozó Dobrossy István. Egressy a Coriolanus-t így is játszotta. Arisztokrata göggy, népellenesség, a nagy egyéniség és a tömeg viszonya – a reformkor

9 *Coriolanus*, írta William SHAKESPEARE, fordította PETŐFI Sándor, bev., jegyz. NÉVY László, Bp., Franklin, 1877 (Jeles Írók Iskolai Tára, 2). Az első kiadást még négy újabb követte 1909-ig. Szigetvári Iván is megjelentette saját kiadását a sorozatban (Jeles Írók Iskolai Tára, 54) 1897 és 1912 között. Még 1931-ből is találunk olyan iskolai segédkönyvet, melyben a „Drámai olvasmányok”-at Szophoklész *Antigonéja*, Shakespeare *Coriolanusa* és Kisfaludy Károly *A kérékije* képviselik.

10 GREGUSS, *i. m.*, 392.

11 Törs Kálmán, *Jókainé Laborfalvi Róza*, Vasárnapi Újság, 30(1883)/48 (dec. 2.), 769–771, itt: 769.

12 KILIÁN István, *Jókai Mór és Laborfalvi Róza Borsodban és Miskolcon = Szövegkönyv: Tanulmányok Kerényi Ferenc hatvanadik születésnapjára*, szerk. SZILÁGYI Márton, VÖLGYESI Orsolya, Bp., Ráció, 2005, 211–218, itt: 214–218.

13 „Jókainé az életben is az volt, a ki a színpadon. Csodálatosan egyezett Egressyvel, a ki az utczán is valóságos Coriolán vala [...]. A ki Jókainét ismerte, Coriolán anyját látta benne, akarattal, mint kevés férfit, szeretettel, mint kevés nőé [...]” Törs Kálmán, *Jókainé*, Vasárnapi Újság, 33(1886)/48 (nov. 28.), 765–767, itt: 767.

14 RUTTKAY Kálmán, *Klasszikus Shakespeare-fordításaink = Shakespeare-tanulmányok*, szerk. KÉRY László, ORSZÁGH László, SZENCZI Miklós, Bp., Akadémiai, 1965, 26–55; SZIGETHY Gábor, *Shakespeare-t olvasó Petőfi*, Bp., Magvető, 1979; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Az apostol körül*, Tiszatáj, 52(1998)/3 (diákmelléklet), 1–19; PARAIZS Júlia, *A többes szerzőség poétikája: Petőfi Coriolanus-fordítása = Ki vagyok én? Nem mondom meg: Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 58–102.

15 Erről RUTTKAY Kálmán ad áttekintést: *i. m.*, 41.

közéletének és közéleti művészetének ismétlődő témái ezek. Bajza újra rosszallóan szól – a Henszlmann-vita hevében elfogultan – a politikus színház ünnepéről: „tetszéssel fogadtattott [...], ha bár a tetszésnek egy részét azon politicalai szellemnek kell is tulajdonítani, melly e drámát keresztül lengi.” Egressy valóban az elkényeztetett arisztokratát, a népellenség szükségyszerű tragédiáját játszotta el, nem eszményített, sőt „valóságos kis városi Coriolanus volt, tele hegykeséggel és izetlen hetvenkedéseivel egy izmos pergő nyelvű suhancznak [...] hányta, vetette magát, szökdelt előre és hátra, palástját vállaira kapkodá és rángatta...”. Szerepfelfogását hiánytalanul átvitte Kolozsvár színpadára is, ahol 1842. márc. 12-i vendégjátékán nézőtéri tüntetés robbant ki, amint arról a *Regélő Pesti Divatlap* tudósított: „Coriolanus e szavára: sepredék nép, csöcselék nép sat. – páholylaink némellyike tapsra méltóztatá tenyerét, a parterre hatalmasan pissegetett”. Arról a drámáról van szó, amelyet Petőfi 1847–48 fordulóján érez sürgősen lefordítandónak...¹⁶

Jelen tanulmányban arra vállalkozunk, hogy – elfogadva Kerényi Ferencnek a politikus színésztől, Egressy politikai színházáról szóló kiindulópontját – átgondoljuk a kérdést: mi lehetett a színész-szakíró 1842-es jutalomjátékának korabeli kerete, milyen közéleti témákhoz kapcsolódott a darab egy új művelődés- és politikatörténeti korszak küszöbén. Egressy Gábor és Dobrossy István¹⁷ a Kazinczy Gáborhoz köthető Ifjú Magyarország köréhez tartoztak az 1830-as évek végén,¹⁸ s a mozgalom tagjai fordítói, drámairói és műsoralakítói tevékenységüket az új pesti színház gyakorlatában kívánták megvalósítani.¹⁹ S bár a fiatal radikálisok írócsoportja fokozatosan széthullott 1840 után,²⁰ Kerényi Ferenc Egressy Gábor reformkori életművét az Ifjú Magyarország köréből eredeztethető radikális színházprogram keretei között értelmezi. De míg az 1844 és 1848 közötti négy év a liberálisok és radikálisok eredményes együttműködés-ként értékelhető,²¹ a két színházprogram nézetkülönbségei megosztottsággá mélyültek a színházügy csődjének (1841–1842) idején.²² Kerényi e konfliktusok dokumentumai közé sorolja „Kossuth és Egressy vitáját 1841-ben a színészi javadalmasítás és közvetve a színészmesterség megbecsülésének kérdéséről, majd Bajza és Egressy szépészeti szem-

16 KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon 1790–1849*, Bp., Magvető, 1981 (Elvek és Utak), 383.

17 Dobrossy István Sárospatakon együtt diákoskodott Kazinczy Gáborral és Erdélyi Jánossal. Ügyvéd, több folyóirat munkatársa. Az 1840-es évek első felében szoros barátságban állt Erdélyivel, az 1843–44-es országgyűlésen Kossuth Pesti Hírlapjának egyik pozsonyi tudósítója volt. Kölcsey *Országgyűlési naplójának* első kiadása is nevéhez fűződik (1848). Vö. KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési napló* = K. F., *Országgyűlési íráskönyvek*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 248. Dobrossyról, a radikális, társadalmi-politikai küldetést vállaló Ifjú Magyarország tagjáról bővebben lásd T. ERDÉLYI Ilona, *Az ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, Bp., Akadémiai, 1965 (Irodalomtörténeti Füzetek, 48); FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830–1842*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika), 208–212.

18 *Egressy Gábor válogatott...*, i. m., 121–124.

19 Erről bővebben: KERÉNYI Ferenc, *A radikális színházprogram és a közönség a Pesti Magyar Színházban (1838–1840)*, It, 58[8](1976), 165–181.

20 *Uo.*, 180.

21 *Egressy Gábor válogatott...*, i. m., 152.

22 *Uo.*, 138.

bekerülését 1842-ben, Teleki *Kegyence*, illetve Egressy újszerű alakításai kapcsán”.²³ Meglátásunk szerint – a szakpolitikai kérdéseken túl – e viták a reformkori politika egyik lényeges aspektusához, a politika nyelvi közegének átrendeződéséhez, a rendiség és a liberális nyilvánosság elemeinek együttéléséhez, ellentmondásaihoz és konfliktusaihoz kapcsolódtak.²⁴ Egressy e polémiákban az alapvetően liberális alapozású és irányítású színházprogram rendi jellegű túlkapásait ostorozza, és helyzetértékeléséhez két shakespeare-i figura, Antonius és Coriolanus szolgáltatott modellt. A pesti Nemzeti Színház mindkét politikai darabot 1842 elején mutatta be. A *Julius Caesar* Vörösmarty Mihály fordításában 1842. február 26-án, vagyis egy hónappal a *Coriolanus*-bemutató után került színre, Egressy riválisa, Lendvay Márton jutalomjátékául.²⁵ S mire Egressy fellépett Coriolanus, illetve Antonius szerepében 1842 első hónapjaiban, alakításai már a század új politikai vezéregyéniségének vonásaival gazdagodtak.

A keletkezés nyomában: Coriolanus és Julius Caesar

A két politikai dráma szoros összekapcsolódása egyedülálló jelenség a reformkori Nemzeti Színház Shakespeare-műsorának történetében, ugyanis a darabok mind 1842 előtt, mind 1842 után más-más sorsra jutottak. 1831-ben az Akadémia játékszíni ügyekkel megbízott „választottsága” hetvenhét drámát²⁶ – köztük huszonnégy Shakespeare-darabot²⁷ – jelölt ki fordításra; a bizottságnak Vörösmarty is tagja volt.²⁸ S míg a *Julius Caesart* ott találjuk a kiválasztottak között, a *Coriolanus* kimaradt az első intézményes Shakespeare-kánonból.²⁹ Hogy a darab miért nem szerepelt az akadémiai listán, azt mind Bayer József, mind Ferenczi Zoltán megválaszolatlan kérdésnek tartja.³⁰ Némi kapaszkodót az *Elméleti töredékekben* (1837) találunk. Vörösmarty már bizonyosan dolgozott a *Julius Caesar* fordításán a Pesti Magyar Színház megnyitásának küszöbén,³¹

23 Uo.

24 A reformkori nyelvi közeg átrendeződésének főbb sajátosságairól vö. DOBSZAY Tamás, „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához”: A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban, *Századvég*, 13(2008)/47, 113–150.

25 A jutalomjátékok műsorban betöltött honosító, népszerűsítő szerepéről vö. KERÉNYI Ferenc, *A Nemzeti Színház és közönsége (1845–1848)*, ItK, 84(1980), 428–444, itt: 440–441. A Shakespeare-jutalomjátékok az 1840-es évek elején tetőznek; uo., 441.

26 GERGELY Pál, *Az Akadémia szerepe a Nemzeti Színház létrehozásában*, Bp., MTAK, 1963 (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 37), 3.

27 A huszonnégy dráma felsorolását lásd: FERENCZI Zoltán, *Náray Antal Romeo és Julia fordítása*, Magyar Shakespeare-Tár, 11(1919), 305–312, itt: 309.

28 Vörösmartyn kívül Toldy Ferenc és Döbrentei Gábor vettek részt aktívan a bizottsági munkában. VÖRÖSMARTY Mihály, *Dramaturgiai lapok*, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1969 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 14; a továbbiakban: VMÖM 14), 291.

29 FERENCZI, i. m., 309.

30 BAYER, i. m., I, 43; FERENCZI, i. m., 309.

31 A Regélő 1836. márc. 6-án jelentette a fordítás hírét. Stettner Györgynek 1836. dec. 8-án pedig már a fordítás tisztázásának tervbe vételét említi. VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámafordítások*, s. a. r. RUTTKAY Kálmán, Bp., Akadémiai, 1983 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 12; a továbbiakban: VMÖM 12), 350.

és ezt az általa alaposan ismert darabot hozza fel a drámai jellem alapján kifejtett bonyodalom és megoldás,³² illetve az egyénített drámai beszéd mintájaként.³³ A *Julius Caesar* és a *Coriolanus* először Vörösmarty írásában tűnnek fel párban,³⁴ előbbi azonban jobban illeszkedik jellemközpontú drámaelméletéhez,³⁵ mint az utóbbi, amelyben az ókori görög drámák felfogásának korszerű változatát látja. Vörösmarty legfontosabb tétele³⁶ szerint „Legjobb, ha a' drámában bonyolódás és kifejlés, a' személyek' caractereiből ered, azaz ha tévedés, vagy büntét a' dráma' hőseinek characterében fekszenek, ha maga a' kifejlés, a' bűnhődés és bal vég ezen characternek egyéb drámai caracterekkeli összeütközéséből foly”.³⁷ S bár az *Elméleti töredékek* szerint Coriolanus jelleme sem nélkülözi a tragédiához szükséges tévedést (vakmerőség, macacsság), Vörösmarty az összeütközést elsősorban nem a drámai hős jellemén belül, hanem a görög drámaesztétikát, a fátum társadalmasított változatával³⁸ való konfliktusban látja:

A' sorstól elsodort 's megbuktatott ember is igen érdekes lehet az által, ha ezen külső óriási hatalom ellen nemesen 's állhatatossággal nagy czélokért küzd [...]. Sorshatalom gyanánt vehetni színműben minden meggyőzhetlen külső erőt, p. o. a' nép' akarattját köztársaságokban (így küzd daczczal és fenséggel Coriolan a' nép' haragjával), a' zsarnok' parancsát, vagy egy mindenható testület' határozását. 'S ha ezen hatalmak előtt a' jó ember elesik, nem lehet azt minden hibától mentnek tartani; mert abban minden esetre egy kis vakmerőség vagy macacsság van, ha egyes ember nagyobb, óriásibb hatalommal szembe száll.³⁹

A költő *Julius Caesar*-fordítását saját munkáinak kiadásában adta közre 1840-ben,⁴⁰ azonban a klasszikussá vált verses fordítás színházi bemutatóját megelőzte egy másik római tárgyú Shakespeare-darab. S míg a *Julius Caesar* mindösszesen egyszer került előadásra a reformkori színpadon,⁴¹ Egressy Gábor *Coriolanusa* ugyanezen időszak repertoárdarabjává vált. A bemutató sikerét mutatja, hogy két héten belül ismét színre került: Bartháné választotta jutalomjátékul 1842. február 4-én,⁴² és 1842 és 1848 között minden évben legalább egyszer műsorra tűzték.⁴³ Mai szemmel az évi egy-két előadás

32 *Elméleti töredékek* = VMÖM 14, 25–26.

33 *Uo.*, 37.

34 Azon a ponton szól a két darabról, amikor, a tárgyválasztásról szólva, az ismert forrásokat ajánlja a költői invenció ellenében. *Uo.*, 14–15.

35 *Uo.*, 327.

36 *Uo.*

37 *Uo.*, 50.

38 *Uo.*, 328–329.

39 *Uo.*, 51.

40 VÖRÖSMARTY Mihál *Újabb munkái*, 3, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1840. A harmadik kötet tartalma: Színművek: *Julius Caesar*, *Árpád ébredése*, *Kincskeresők*.

41 Legközelebbi felújítása: 1852. okt. 1.; BAYER, *i. m.*, II, 16.

42 *Coriolan. 1842. február 4.* Bartháné Valeria szerepét játszotta. OSZK Színháztörténeti Tár, Nemzeti Színház, Színlapgyűjtemény.

43 1842. jan. 25., febr. 4., 1843. jan. 19., 1844. nov. 8., 1845. ápr. 1., szept. 9., 1846. jún. 22., dec. 3., 1847. jún. 24.,

kevésnek tűnhet, de az éves rendszerességgel színre kerülő színjátékok már repertoárdarabnak számítottak a korban.⁴⁴ Vagyis a *Coriolanus* – a *Julius Caesarral* ellentétben – gyökeret tudott verni egy újdonságokra éhes, számában és összetételében bizonyos állandósággal bíró reformkori törzsközönség előtt,⁴⁵ amelynek kegyeiért operák, balettek és drámai előadások versengtek a pesti Nemzeti Színház színpadán. A reformkori *Julius Caesar* sikertelenségét és a *Coriolanus* sikerét a 20. század első felének színháztörténetírói értetlenül szemlélték, Vörösmarty fordításának irodalmi értékeiből kiindulva.⁴⁶

A két Shakespeare-bemutató időbeli közelsége – éppen szokatlansága miatt – a korabeli kritikának is feltűnt.⁴⁷ Egressy monográfiusa szerint a két egymást követő premier közös szellemi forrásra, vagyis Egressy Gáborra vezethető vissza: Rakodczay Pál szerint Lendvay Márton színésztársa példájára döntött a *Julius Caesar* bemutatója mellett,⁴⁸ sőt azt sem zárja ki, hogy Egressy hívta fel Lendvay figyelmét Vörösmarty fordítására.⁴⁹ Rakodczay ezt részben a bemutatók sorrendje,⁵⁰ részben Egressynek a Shakespeare-műsor kialakításában betöltött kulcsszerepe miatt állítja.⁵¹ Csakhogy Rakodczay következtetése, miszerint Lendvay „fellelkesülve E. Coriolanusán, mely 1842. jan. 25-ére esett, febr. 26-án Brutust adta”, a cenzúrapéldányok ismeretében nem tartható.⁵² A *Julius Caesar* szöveggönyve ugyanis előbb került engedélyezésre, mint *Coriolanusé*. A Vörösmarty-szöveggönyv címlapjára tett bejegyzés szerint Fánicsy Lajos mint a drámai tagozat rendezője 1841. október 13-án küldte a példányt vizsgálatra, és Szobovits János helytartótanácsos 1841. október 21-én adott engedélyt *Julius Caesar* előadására.⁵³ A *Coriolanus* szövege ellenben csak pár hónappal később, 1842. január

1848. júl. 18. HAJDÚ (ALGERNON) László, *A Nemzeti Színház műsora 1837. VIII. 22-től 1941. VI. 21-ig*, OSZK Színháztörténeti Tár, MS 192/1–5. *Coriolán (Coriolanus)*, MS 192/2, 47.

44 Összehasonlításképpen: a sikerdarabok legalább egyszer, de népszerűségük csúcán akár hétszer-kilencszer is műsorra kerültek egy évben. A *Peleskei nótárius* a bemutató évében, 1838-ban ötször, 1839-ben kilencszer, 1840-ben kilencszer, 1841-ben ötször, 1842-ben háromszor, 1843-ban ötször, 1844-ben kétszer, 1845-ben háromszor, 1846 és 1848 között egyszer-ször került színre. HAJDÚ, *i. m.*, 2, 23. A *Bánk bán* sikerszériája pedig – az 1839-ben egy előadást megért bemutatót követően – 1845 és 1849 között a következőképpen alakult: 1845 novemberében ötször, 1846-ban hétszer, 1847 és 1848-ban öt-öt alkalommal, 1849-ben egyszer került színre. *Uo.*, 2, 27.

45 A közönség szociológiai megoszlásáról, műsor és helyárok szerint lásd KERÉNYI Ferenc, *A radikális színházprogram...*, *i. m.*; UÓ, *A Nemzeti Színház...*, *i. m.*, 428–444.

46 BAYER, *i. m.*, II, 11; RÉDEY Tivadar, *A Nemzeti Színház története*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1937, 167.

47 „Ez már derék! januárban Coriolán, februárban Julius Caesar: ohajtjuk, hogy martiusban Machbet [sic], vagy Othello, vagy Romeo és Juliával ülhethének színészeink ünnepet. De ki fordítja le? s ha lefordítja valaki, ki fizeti meg?” *Színészet, Nemzeti színház, Regélő Pesti Divatlap*, 1842. febr. 2. (A Regélő Tárczája), 75.

48 RAKODCZAY, *i. m.*, II, 97.

49 *Uo.*, II, 59.

50 *Uo.*, I, 168.

51 *Uo.*, II, 61.

52 Kerényi Ferenc nem ismerte a *Coriolanus* cenzúrapéldányát (N. Sz. C 41/1), csak egy az 1850-es évekből való sűgőpéldányt (N. Sz. C 41). Egressy Gábor *válogatott...*, *i. m.*, 189. Ruttkay az egykori cenzúrapéldányt sűgőpéldányként ismerteti. VMÖM 12, 373–374.

53 „Ki hagyván a töröltöket, – ezen színjátéknak előadása meg-engedtetik. Budán 21 sberban 841.

7-én került Szobovitshoz, aki 1842. január 9-én engedélyezte az előadását.⁵⁴ Vagyis míg a *Julius Caesar* engedélyezése és bemutatója között hónapok teltek el (1841. október 21.–1842. február 26.), a *Coriolanus* esetében ez a folyamat a betanuláshoz szükséges pár hétre rövidült (1842. január 7.–1842. január 25.). Ha a *Julius Caesar* előbb állt a színház rendelkezésére, mint a *Coriolanus*, milyen okok játszhattak közre későbbi bemutatójában? S van-e összefüggés a két darab bemutatója között, mint ahogyan azt Egressy Vörösmarty-recepciója alapján gondoljuk?

Vörösmarty 1839 őszén már készen volt fordításával.⁵⁵ Az Athenaeumban mutatványokat közölt minden egyes felvonásból 1839. október 31. és november 14. között.⁵⁶ Bártfay László naplóbejegyzése szerint 1840. július 8-ára fejezte be a *Julius Caesart* is tartalmazó harmadik kötet korrektúráját.⁵⁷ A kötet megjelenését a Jelenkor 1840. augusztus elsejei száma jelentette.⁵⁸ A bemutató előadás egykori cenzúrapéldánya is fennmaradt, 1840. évi keltezéssel.⁵⁹ A színházi szöveget Ruttkay Kálmán sűgópéldányként ismerteti, a cenzúrára vonatkozó adatok nélkül.⁶⁰ Szövegkritikai vizsgálatai kimutatták, hogy a nem autográf (másolt) sűgópéldány egy elveszett vagy lappangó tisztázati kéziratról készült, és hogy a színházi példány Vörösmarty saját kezű javításait tartalmazza.⁶¹ Amint azt Ruttkay Kálmán megállapította, a színházi szöveggönyvön dolgozó fordító olyan szerzői változatokat is létrehozott, amelyek eltérnek mind a szöveggönyv alapján kikövetkeztethető kézirattól, mind az 1840-es első kiadástól.⁶² A kritikai kiadás sajtó alá rendezője úgy véli, hogy a sűgópéldány javítása az első kiadást követő időszakra tehető: Vörösmarty „e javításokhoz nemigen használta a kéziratot, s az UM 1840. szövegét sem nézte meg”.⁶³ Kérdés azonban, hogy a színházi példány valóban az első kiadást követően készült-e el. Az időrendet illetően annyit megállapíthatunk, hogy a sűgópéldány a mutatványok közlését (1839. november 14-ét) követően készült el, hiszen az Athenaeumban közölt részletek változatai közül számos már sem a sűgópéldányba nem került át, sem az első kiadásba.⁶⁴

Szobovits K. Helytartósági Tanácsos”. *Julius Caesar 6 felvonásban. Irta Shakspeare, fordította Vörösmarty Mihál. 1840, OSZK Színháztörténeti Tár, N. Sz. I. 51, 1.*

54 *Coriolan, Szomorújáték...*, i. m.

55 VMÖM 12, 373.

56 A részletek az Athenaeum 1839. II. félévi 35, 36, 38. és 39. számában jelentek meg. VMÖM 12, 351, 374.

57 VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények 1 (1826-ig)*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 1; a továbbiakban: VMÖM 1), 324.

58 *Uo.*

59 *Julius Caesar...*, i. m.

60 VMÖM 12, 373–374.

61 *Uo.*, 373.

62 Az életében megjelent többi kiadásban sincsenek meg. *Uo.*, 373.

63 *Uo.*

64 Például 1.2.113. Ath.: Brutus, hogy figyelmezek rád. Sp., UM 1840: Brutus, szemmel tartalak; 1.2.145. Ath.: Azért, jó Brutus, készülj hallani. Sp.: Készülj azért, jó Brutus, hallani, UM 1840: Készülj azért, jó Brutus, hallani; 1.2.157. Ath.: Egész sereggel megarátkozám, Sp., UM 1840: Az egész csoportnak megnyilatkozom; 1.2.183. Ath.: Partjaival küzdvén a zajos Tiber, Sp., UM 1840: Tiber' hulláma küzdvén partival; 2.1.302–304. Ath.: Cató' leánya. Véled, nem vagyok / Erősb' nememnél, illy tőből erede / 'S illy férjhez adva? Közöld szándéodat Sp.: Cató leánya. Véled, illy atyától / Származva, s illy férj

Vagyis a színházi szöveg 1839 novemberét követően készülhetett el, és úgy látszik, hogy legkésőbb 1840 júliusában már engedélyezésre kész állapotban volt. A cenzúrapéldány címlapjára tett bejegyzésen – „Királyi Censurára küldetett October 13-án 1841 Fánccy Rendező” – ugyanis javítás nyomait vehetjük észre: az eredeti dátum olvasatunk szerint „Julius 23án 1840”.⁶⁵ Vagyis a színházi példány 1839 novemberét követően, de még az első kiadás 1840. augusztusi megjelenését megelőzően került kialakításra Vörösmarty közreműködésével.

Ez a sorrend állt a fordító érdekében is, hiszen csak akkor juthatott a bemutató után járó bevételhez a korabeli szabályozás értelmében, ha művét még nem nyomtatta ki.⁶⁶ A drámaírók tiszteletdíjának rendezése a Pesti Magyar Színház megnyitásával egykorú ügy, s Vörösmarty kezdeményező szerepet vitt abban, hogy a kérdés mielőbb rendeződjön.⁶⁷ Az érvényben levő szabályozás szerint a szerző vagy a fordító részese-dést kap az új eredeti színdarabok és a „világszerte elismert remek művek (millyen pld. Lear, Romeo)” bemutatásából.⁶⁸ Eredeti mű esetén a szerző egy bevételre volt jogosult a következő megoszlásban: az első előadás bevételének egyötöd részét, a második és a harmadik előadásnak pedig a kétötöd részét kapta meg.⁶⁹ Vörösmarty e szabályozás alapján jutott a *Marót bán* bemutatójának köszönhetően két előadás után járó bevételhez.⁷⁰ S miután „Világszerte elismert remek mű”-vet fordított, így az előadás tiszta hasznából fél bevételre lett volna jogosult a szabályozás alapján, a következő felosztásban: egyötöd részt az első, kétötöd részt a második és a harmadik előadás után.⁷¹ Azonban Vörösmarty valamilyen okból mégsem várta meg a *Julius Caesar* bemutatóját. S miután megjelentette fordítását *Ujabb munkáiban*, a szabály szerint elesett a három jutalom-előadás után járó bevételtől.

mellett nem vagyok, / Erősb nememnél? Mondd szándékat UM 1840: Cató' leánya. Véled, illy atyától / Származva 's illy férj mellett nem vagyok / Erősb nememnél? Mondd szándékat; 3.1.167. Ath. Teljék be a kék Sp., UM 1840: Töltsétek kedveteket; 5.1.85–86. Ath. Két nagy sas szállott első zászlainkra, / 'S ott ültenek, vitézeink kezéből Sp.: Zászlóink elsejére két hatalmas / Sas szállt le, s ott ült, harcosink kezéből UM 1840: Zászlóink' elsejére két hatalmas / Sas szállt le 's ott ült, harcosink' kezéből.

65 A szókezdő *Ń*, a szóközepi *l* és *i* betűk nyomai miatt véljük, hogy a hónap „Julius”. Az évszám 1-es számát pedig egyértelműen 0-ból javította valaki (véltetően Fánccy). *Iulius Caesar...*, i. m., 1.

66 Bajza József 1837. dec. 28-ai keltezésű hivatalos közleménye a Honművész 1838. jan. 11-ei számában jelent meg. A kérdést a 7. pont szabályozta: „Az eljátszott színművek' tulajdoni joga minden esetre az íróé marad, azaz: az író kinyomtathatja, vagy eladatja szabadon, mint neki tetszik: de csak miután a' jutalom-előadások' ideje eltelt. Ha előbb nyomtatja ki, elveszíti a' fennnt kijelet díjat; de más részről az igazgatóság is kötelezi magát, hogy a' három előadást egy éven túl nem fogja halasztani”. VMÖM 14, 512.

67 VMÖM 14, 512. Újabban Szalisznyó Lilla foglalta össze Vörösmarty színházi bevételeinek alakulását: SZALISZNYÓ Lilla, *Pennával teremtett egzisztencia (Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között)*, ItK, 116(2012), 189–209, itt: 196.

68 VMÖM 14, 512.

69 *Uo.*

70 Az első előadás bevétele 479 forint volt, ennek egyötöde 95.8 ft, a második 100 ft körül lehetett. VÖRÖSMARTY Mihály, *Drámák V.*, s. a. r. FEHÉR Géza, Bp., Akadémiai, 1971 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 10; a továbbiakban: VMÖM 10), 625. A pengő- és váltóforintok váltakozó adatait a kritikai kiadásban Szalisznyó Lilla igazította ki. SZALISZNYÓ, *Pennával teremtett...*, i. m., 197.

71 VMÖM 14, 512.

A *Marót bán* esetében, amely a szerző javára került bemutatásra 1838. május 19-én, tudjuk, hogy Vörösmarty azért nem jutott a harmadik ún. jutalom-előadás bevételéhez, mert közben kinyomtatta a darabot.⁷² A harmadik előadás után járó részesedést azonban kárpótolta a darab megjelenése: míg az első és a második előadás után 38, illetve kb. 40 pengőforintot kapott, a könyv (750 példány eladása után) 400–500 pengőforintos hasznot hozott.⁷³ A szerző a kiadás teljes bevételére számot tarthatott, hiszen baráti adományoknak köszönhetően került nyomtatásra,⁷⁴ s kelendőségét – a darab körül kialakult polémiák (plágiumvád, szerzői jutalom-előadás ügye) mellett – az előadások is biztosították.⁷⁵ Vörösmarty vélhetően a szabályzatban rögzített bevételhez kívánt jutni *Az áldozat* és a *Julius Caesar* színházi bemutatóiból is, még a darabok megjelenése előtt.⁷⁶ Szerzőjük a bemutatókra készülve végezhetett dramaturgiai, javítási munkálatait, hiszen ahogyan a *Julius Caesar*, úgy *Az áldozat* esetében is előbb került a szöveg a színházba, mint a nyomdába. *Az áldozat* korabeli rendezőpéldányának szövege korábbi eredetű, mint az 1840. november végén megjelent szöveg, és a színházi példány jelentős eltéréseket tartalmaz az első kiadás szövegéhez képest.⁷⁷ Hogy a Vörösmarty közreműködésével kialakított szöveggönyvek már a színháznál voltak a nyomtatást megelőzően, abból is látszik, hogy a bemutatók végül nem Vörösmarty javára (mint a *Marót bán* esetében), hanem Fánchy Lajos (*Az áldozat*)⁷⁸ és Lendvay Márton (*Julius Caesar*) jutalomjátékául kerülhettek színre. A megjelenést⁷⁹ követően a színház ugyanis szabadon rendelkezett a színpadra alkalmazott szövegekkel.⁸⁰

Dénes Tibor értékelése szerint a *Marót bán* színházi fogadtatása körül kialakult polémia okozta *Az áldozat* bemutatójának késlekedését, pedig – amint írja – a színház fojtogató darabhiánnyal küzdött.⁸¹ Valószínű azonban, hogy a késlekedés a me-

72 Az 1838-as kiadás baráti adományokból készült. Kelendő lehetett az előadások és a támadások miatt is. VMÖM 10, 625. A *Marót bán* háromszoros hasznot hozott. Vö. SZALISZNYÓ, *Pennával teremtett...*, i. m., 197.

73 VMÖM 10, 625, 590, 593. A kritikai kiadás összegeinek korrekciója: SZALISZNYÓ, *Pennával teremtett...*, i. m., 197.

74 VMÖM 10, 625.

75 Uo.

76 Vörösmarty a következőket írja a szerzői honorárium ügyéről 1842 júliusában: „Ha tudjuk, hogy a’ kitett feltételek mellett [...] a’ jutalom bizonyosan ’s elmaradhatatlanul kiadatik: örömet fáradunk érette, bármi mérsékelt legyen is az”. VMÖM 14, 265.

77 „A K1 töredékeinek és az Rp megfelelő részeinek közös eltérése a kiadott szövegtől arra enged következtetni, hogy a kiadás egy ismeretlen további kéziratról készült, az Rp viszont még a K1 másolata”. VMÖM 10, 703, 704–705. A kritikai kiadás 1839–1840 közé datálja a rendezőpéldányt. Uo., 705.

78 Bemutató: 1841. ápr. 26. Fánchy még a budai társulat tagjaként fontos szerepet vitt Vörösmarty drámáinak népszerűsítésében. DÉNES Tibor, *Vörösmarty drámái a színpadon*, It, 38(1950), 88–103, itt: 92, 94.

79 *Az áldozat* végül – a színházi bemutatókat nem bevárva – *Ujabb munkáinak* negyedik kötetében jelent meg. VMÖM 1, 324. A Jelenkor nov. 28-ai száma értesít a megjelenésről. Vörösmarty 1839. július első felében közölt mutatóanyagokat az I–IV. felvonásokból, vö. VMÖM 10, 705.

80 Vörösmarty 1842. júliusi cikke (*A színházi drámajutalomról*) is ezt támasztja alá: „Az író semmit sem követel; megköszöni (egy kis dicsvágy mellett), ha munkája előadatik, vagy törvények’ hiányában eltűri, mit vele tenni akárkinek tetszik”. VMÖM 14, 269, 647.

81 DÉNES, i. m., 101. Vö. VMÖM 10, 724.

gyei részvényes választmányi igazgatás és az Athenaeum szerkesztői közötti rossz kapcsolat következményeiből fakadt. A pesti színház ügymenetének elégtelenségeiről Vörösmarty is megemlékezik *Visszapillantás bevezetésül* című írásában.⁸² Cikke azt a bő másfél évet veszi számba (1839. április 28-tól 1841. január 5-ig), amikor az Athenaeum szerkesztői úgy döntöttek, hogy a *Játékszíni krónikában* szüneteltetik bírálati tevékenységüket. Valószínű, hogy *Az áldozat* és a *Julius Caesar* bemutatóinak késlekedése is e vizálynak köszönhető. A *Játékszíni krónika* szüneteltetésének háttérben a Pesti Magyar Színházat bíró Részvénytársaság Igazgató Választmány és az Athenaeum szerkesztőségének sajtópere állt.⁸³ Az első két igazgató, Bajza József, majd Szentkirályi Móric lemondását követően a színházat fenntartó részvénytársaság tagjaiból alakult választmány végezte az igazgatást,⁸⁴ s „többfejű vezetés” alakult ki.⁸⁵ 1839. január végén az Athenaeumban egy aláírás nélküli közlemény adta hírül Nyáry Pál Pest megyei főjegyző teljhatalmú igazgatói kinevezését, sajnálkozva Ráday Gedeon lemondásán, a gyakori igazgatóváltásokon, a színészek eltávozásán.⁸⁶ Nyáry Pál, a választmány elnökével, Földváry Gáborral vallató parancsot adott ki a közlemény szerzőjének ki-puhatolására,⁸⁷ majd a vallatási parancs megtagadása miatt beperelték az Athenaeum szerkesztőségét a megyei bíróságnál.⁸⁸ A bíróság 1839. március 15-én a perben elmarasztalta és pénzbírságra ítélte Bajza Józsefet,⁸⁹ majd a királyi tábla megsemmisítette a bírói tanács, köztük Simontsits János elfogult ítéletét, aki maga is a színházi választmány tagja volt.⁹⁰ S bár a választmány elvesztette a pert, a helytartótanács az Athenaeum szerkesztőségét is „kíméletre utasította”, „ami lényegében azt jelentette, hogy szólásszabadságukat továbbra is korlátozták”.⁹¹ A Megyei Tábla folytatta a pert,⁹² és a triász 1839. április 28-ától szüntette be a „Magyar Játékszíni Krónika” kritikáit, egészen az új országos igazgatás felállításáig, 1841 elejéig.⁹³

82 *Visszapillantás bevezetésül* = VMÖM 14, 206–219.

83 A perről lásd BAJZA Kálmán, *Az Athenaeum-per: Az első magyar sajtóper története*, Bp., Argumentum, 1997 (Irodalomtörténeti Füzetek, 142). A pert a választmány elnöke, Földváry Gábor indította Bajza József ellen. A per azonban lehetőséget adott a korábbi igazgató, Bajza megleckéztetésén túl az Athenaeum triászával való leszámolásra, miután a szerkesztőség a megyei urak elképzeléseinek legkevésbé megfelelően foglalkozott a színházi kérdésekkel. *Uo.*, 13, 21–23. Az ügy irodalmi-színházi vonatkozásairól vö. VMÖM 14, 574–610.

84 VMÖM 14, 607.

85 RÉDEY, *i. m.*, 142.

86 VMÖM 14, 579, 586.

87 *Uo.*, 586–591.

88 *Uo.*, 591.

89 Bajza megbüntetéséhez kedvező körülmény volt Wesselényi és Kossuth elítélése is 1839 első hónapjaiban. BAJZA, *Az Athenaeum-per...*, *i. m.*, 33.

90 *Uo.*, 31, 51; VMÖM 14, 598.

91 *Uo.*, 606.

92 A per 1839. ápr. 17-től 1841. márc. 23-ig tartó második (záró) szakaszáról lásd BAJZA, *Az Athenaeum-per...*, *i. m.*, 55–84.

93 Szűcs József, *Bajza József*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1914, 255. Amint rámutatott, Bajza József 1839. októberi röpirata (*Szózat a pesti Magyar Színház ügyében*) már az országos színház felállítása mellett érvelt, s az országgyűlés lényegében Bajza röpiratát követve szervezte az országos színházat.

Vörösmarty – az új országos választmányi korszak küszöbén – az elmúlt másfél év eseményeire reflektáló *Visszapillantás bevezetésül* című írásában megemlíti Wurda József operaénekes ügyét,⁹⁴ amely fényt vet az 1840-es év zavaros működésére: „Mint halljuk, Wurda több hónap előtt kérte, sőt sürgette némely szerepek’ megküldését, ’s igen sokáig válasz nélkül hagyatott, míg végre a’ dolog tudtára esett gróf Ráday Gedeonnak, ’s indítványára a’ szerepek’ leiratása s elküldése meghatározottat. Igen méltó volna a’ késedelmezés’ valódi okát tudni”.⁹⁵ Az ügy rendezéséhez nem csak Ráday, hanem Nyáry személyes beavatkozására is szükség volt, akik végül csak a jövő igazgatóság jóváhagyásának reményében és nem választmányi határozat formájában rendezték a helyzetet.⁹⁶ A *Julius Caesar*-bemutató ügye azonban megrekedt a részvényes választmány működésének utolsó évében (1840), hasonlóan *Az áldozat*hoz, amelynek szövegkönyve 1839/40-ben már ugyancsak készen állt a színház számára. Ha a Vörösmarty-bemutatókhoz hasonló jóindulat volt szükséges, mint Wurda ügyének rendezéséhez, az Athenaeum-pártiak aligha számíthattak erre a megyei választmány részéről. A pesti magyar színházról szóló 1840. márciusi országgyűlési vitát megelőzően, Nyáry álnéven felszólította a választmánnyal Bajzát, hogy adjon számot a színház gazdálkodásáról, majd hírlapi vádaskodásokat követően Nyáry nyílt támadást intézett Bajza ellen; Bajza cáfolatai végül Nyáryt kényszerítették mentegetőzésre.⁹⁷ S bár Nyáry lemondott az igazgatóságról 1840. május 5-én, de év végéig – újra a régi együttes „ügyvitel” formájában – a választmány tagja maradt.⁹⁸ Csak az országos igazgatás⁹⁹ hozott kedvező fordulatot az Athenaeum *Játékszíni krónikája*, és valószínűleg *Az áldozat* és a *Julius Caesar* sorsában is.

Nem tudjuk, hogy Lendvay mikor és hogyan jutott arra a gondolatra, hogy – Egressy Gábor és Megyeri Károly nyomában – egy új Shakespeare-darabbal gazdagítsa a pesti színház műsorát, s későbbi nagy szerepét, az *Othello* bemutatóját megelőzve, a *Julius Caesart* vegye elő.¹⁰⁰ Lendvay 1840-ben engedéllyel ugyan, de távol volt a Nem-

Uo., 263. A Szózat cáfolatára Nyáry Pált kérte fel a választmány, de ilyen ellentmondás összeállítására végül nem került sor. BAJZA, *Az Athenaeum-per...*, i. m., 67.

94 VMÖM 14, 215. Állandó tagként való szerződtetése a színházi intrikák miatt hiúsult meg. Uo., 404.

95 Uo., 215. Vörösmarty cikkére a volt részvényes választmány több tagja nyilatkozatot tett közzé. A választmány azzal tért ki a kérés elől, hogy nem áll módjában Wurdával 1841-re rendelkezni, mert addigra a színházat az országos választmány veszi kezelésbe. Uo., 610.

96 Uo.

97 Vitájuk áttekintése és kronológiája: BAJZA, *Az Athenaeum-per...*, i. m., 67–69, 113–114.

98 RÉDEY, i. m., 158–159.

99 A kormányzó választmány (br. Orczy György, Simontsits János, Patisz Károly, gr. Ráday Gedeon) első ülését 1840. dec. 30-án tartotta, s működése az 1843. ápr. 23-án aláírt átvételi jegyzőkönyvvel ért véget. A vezérvármegye befolyása a részvénytársaságot képviselő Ráday révén továbbra is érvényesült, sőt 1841 húsvétjág ő látta el a konkrét igazgatási feladatokat is. (1841 húsvétjától 1842 végéig Simontsits János igazgatott.) Az első és egyetlen színházi ember, Szigligeti Ede 1841 októberében veszi át a titkári teendőket. *Magyar színház történet 1790–1873*, szerk. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 285.

100 SALLAY Imre szerint Vörösmarty Lendvayval és Egressyvel volt a legbizalmasabb kapcsolatban a Nemzeti Színház színészei közül: „Lendvayn és Egressyvel (ezt gyakrabban) kívül saját lakásában megjelenni mást közülök nem tapasztaltam”. *Vörösmarty Mihály...*, i. m., 278.

zeti Színházról,¹⁰¹ főként vidéki városokban játszott,¹⁰² és külföldi tanulmányutakon képezte magát.¹⁰³ 1841 augusztusától lépett fel újra rendszeresen a Nemzeti Színházban¹⁰⁴ mint a társulat tagja.¹⁰⁵ Vagyis csak 1841 augusztusát követően vált realitássá a shakespeare-i jutalomjáték gondolata. Egressy Gábor korábban, már 1841 januárjában visszatért az új jogállású intézményhez, immár a Nemzeti Színházhoz,¹⁰⁶ ugyancsak hosszas vendégszerepléseket követően.¹⁰⁷ Kerényi Ferenc szerint a távollét nem kedvelt Egressy kísérletező törekvéseinek. Ahogyan Krizsbai Miklós barátjának írja 1841. március 29-én: „Husvét után minden studiumaimat elől akarom kezdeni, s olly hosszú mint veszedelmes recreatiot nem engedek magamnak többé, mint az utóbbi másfél év volt”.¹⁰⁸ Kerényi Egressy naplóbejegyzésére hivatkozva azt írja, hogy az említett stúdiók egyrészt szerepálmokra vonatkoznak, a shakespeare-i szerepek közül Othellóra.¹⁰⁹ Másrészt az említett stúdiók a színügyi szakírói tevékenységének fellendítését is magukba foglalták;¹¹⁰ többek között Kossuth Lajossal folytatott vitája is alkalmat adott Egressynek színügyi nézetei kifejtésére.¹¹¹ A színész-szakíró ebben az 1841. április 4-én megjelent írásában már élénken foglalkoztatta Antonius figurája: Kossuthnak írt válaszából látható, hogy behatóan tanulmányozta Antonius gyászbeszédét, és a *Julius Caesarból* választott írásához mottót.¹¹² Valószínűnek tartjuk, hogy Egressy pesti visszatérését követően, az új „nemzetis” korszak kezdetén figyelt fel a színházban található, színre alkalmazott Vörösmarty-fordításra, valamikor 1841. január eleje és március vége között.

Arra is találunk nyomot, hogy Egressy 1841 májusában maga is részt vett a műsor kialakításában, amint arról egy 1841. május 3-ai levele tanúskodik.¹¹³ Ez abból a helyzetből következett, hogy a műsor kialakítása – köztük a drámabírálás feladata is – a kormányzó választmányra (Orczy, Simontsits, Patisz, Ráday), vagyis politikusokra és

101 Lendvay nincs felsorolva a férfi „játszó személyek” között. *Nemzeti színházi Zsebkönyv 1841-ik évre*, Pest, Landerer, 1841, 2. Földváry Gábor választmányi elnöknek kellett felszólítania a visszatérésre Lendvayt, aki időn túl maradt vidéken, hogy teljesítse szerződéses kötelezettségét. A levélrészletet közli: SZÉKELY József, *Magyar játékszín: A Nemzeti Színház félézázados ünnepélye alkalmából*, Bp., Légrády, 1887, 154–155.

102 ZSOLDOS Ernő, *Id. Lendvay Márton*, Bp., Színháztudományi és Filmtudományi Intézet–Országos Színház-történeti Múzeum, 1958 (Színház-történeti Füzetek, 19), 15–18.

103 HEGEDŰS Géza, *Id. Lendvay Márton = Nagy magyar színészek*, szerk. GYÁRFÁS Miklós, HONT Ferenc, Bp., Bibliotheca, 1957, 76–89, 85.

104 ZSOLDOS, *i. m.*, 32.

105 *Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1842-ik évre*, Pest, Trattner Károly, 1842, 9.

106 *Egressy Gábor válogatott...*, *i. m.*, 180.

107 *Uo.*, 128.

108 *Uo.*, 130. Kerényi Ferencnél rosszul szerepel a dátum (1841. február 29.). A levélben *tavaszelő* áll.

109 *Uo.* Egressy bejegyzése 1840-ből (valószínűleg december elejéről) való. *Egressy Gábor naplójegyzetei 1840–1844*, OSZK Kézirattár, Oct. Hung. 611, I, 5–6.

110 *Egressy Gábor válogatott...*, *i. m.*, 130.

111 *Uo.*

112 *Utóhangok a színészek évdíja fölötti zajokra = uo.*, 26–27.

113 PITROFF Pál, *Kovács Pál irodalmi levelezése*, It, 3(1914), 180–187, itt: 181.

közigazgatási emberekre hárult, szinte teljesíthetetlen feladatként.¹¹⁴ Egressy ezt írja Kovács Pálnak a pesti állapotokról:

Nekünk még sem directorunk, sem határozott rendszerünk és állapotunk, minden a legnagyobb zavarban 's az egész ügyünk, ide értve a' művészetet is, olly hanyatlásban van, hogy a' legbuzgóbbak is idegenülnek a' színháztól, mi csak természetes eredménye a' kormánytalanságnak. A' Schodelné operapárt, mely nagy kiterjedésű, romlásunkra esküve nem járja a Színházat. Orczy, az igazgatósági elnök falun lakik, a' legsürgetősb ügyekben nincs ki végezzen. – A repoertoirt néhányan szerkesztjük és Simontsits meg-erősíti, minthogy egyéb hatalma alig van.¹¹⁵

A májusi állapot alapján nem zárhatjuk ki, hogy a műsorszerkesztés már 1841 elejétől, az első országos választmányi ideiglenes igazgató, Ráday Gedeon alatt a drámai és operai tagozat rendezőinek, vezető művészeinek¹¹⁶ kezébe került, hiszen nem volt más, aki ellássa a feladatot. Egressyt Ráday hozta vissza a színházhoz,¹¹⁷ és valószínű, hogy 1841 áprilisában és májusában, amikor már Simontsits János volt az ideiglenes igazgató, a Ráday alatt kialakult szokás folytatódott.¹¹⁸ A műsorpolitikát érintő lényeges változás 1841 nyarán áll be: a választmány június 9-ei ülésén jelenti, hogy a Magyar Tudós Társaság négy tagot küld ki, a színház pedig három színész taggal egészíti ki a drámabíráló bizottságot.¹¹⁹

1841 első felében azonban még mindig nem mutatják be a *Julius Caesart* a Nemzeti Színházban, az idő táján sem, amikor *Az áldozat* már színre kerül Fánccsy jutalomjátékául (1841. április 26.), az Egressy-levélből kibontakozó színészi műsorpolitikai tevékenységének köszönhetően. Egressy, miután ismertette Kovács Pállal a műsortervet, amely május elején a hónap felére állt össze, Scribe *Egy pohár víz* című vígjátékáról írja, hogy május 10-én „Ez talán az én jutalomjátékom lesz, de csak talán, mert Orczy nem lévén itt, nincs kivel végezniem”¹²⁰ Orczy György jóváhagyhatta Egressy jutalomjáté-

114 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR Jolán, *A drámabíráló bizottság*, ItK, 49(1939), 6–16, itt: 10.

115 PITROFF, *i. m.*, 181.

116 1841 első felében Fánccsy Lajos és Komlóssy Ferenc feleltek a drámai, Udvarhelyi Miklós az operai rendezésért. HOFER Miklós, KERÉNYI Ferenc, MAGYAR Bálint, MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, SZÉKELY György, VAMOS László, *A Nemzeti Színház 150 éve*, Bp., Gondolat, 1987, 222. Szücsi József szerint Simontsits jobb keze Fánccsy Lajos volt. SZÜCSI, *i. m.*, 264.

117 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, *i. m.*, II, 154.

118 Egressynek 1841 májusának végén újra csalódnia kellett. Már 1839 februárjában jelentkezett rendezőnek, de nem kapta meg a pozíciót. *Uo.*, II, 96–98. Szilágyi Pál színésztársának rendezői kinevezése hírére a következőket írja Krizbai Miklósnak 1841. máj. 25-én: „az igazgatóság az opera dühös ellenségének tartja az egész drámai személyzetet, és e' hite kigyógyíthatlan. E' hitében remeg legkisebb befolyást is engedni erősbjeinknek az intézet belső kezelésére”. SZENTIMREI Jenő, *Egressy Gábor ismeretlen levelei*, Igaz Szó, 4(1956), 1871–1884, itt: 1882.

119 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A drámabíráló bizottság*, *i. m.*, 10. Bartay Endre kérésére Vörösmarty Mihály szervezi meg a bizottságot 1843-ban, később is bevált formájában. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, *i. m.*, I, 156.

120 PITROFF, *i. m.*, 181.

kát, ugyanis 1841. május 10-én a színház ezt tűzi műsorra.¹²¹ A színház művészei 1841 első hónapjaiban már a bemutatók reális lehetőségének tudatában foglalkozhattak Vörösmarty színpadra alkalmazott szövegeivel az új országos igazgatás és az Athenaeum szerkesztői közötti rendezettebb kapcsolat idején. Abban az időben, amikor Fánccsy *Az áldozat* bemutatójára készült, Egressy behatóan foglalkozott Vörösmarty fordításával: erre vallanak a Kossuthnak írt cikket (1841. április 4.) átszövő *Julius Caesar*-utalások. S ha előbb nem, a *Julius Caesarral* való foglalkozás közben fel kellett figyelnie a *Coriolanusra* is, Vörösmarty hatására.

Az *Elméleti töredékek* óta a *Julius Caesar* összekapcsolódott a *Coriolanusszal*. Egressy, amikor pár héttel a bemutató előtt tanulmányban készíti elő közönségét a darab befogadására, Vörösmartyhoz hasonlóan maga is párban gondolkodik a két római darabról. De míg Vörösmarty a történeti forrásokon alapuló drámák előnyeit méltatja Shakespeare két darabjában,¹²² Egressy a politikai művészet védelmében hivatkozik a szerzőre. Számára ugyanis Shakespeare nemcsak mintát adott egy új műfajra, a politikai drámára, hanem legitimálta a korban alulértékelt politikai művészetet:

közvetlenül e' kettőnek egymással semmi dolga. De előállott a' nagy mester és megjárta a' lehetőségnek legvégső határait. Shakspear' hatalmas szellemének sikerült e' két heterogén elemet, a' politikát és művészetet, egymással eljegyezni, hihetlen közelbe hozni, sőt bizonyos pontokban egybeolvasztani. E' politikai műpéldányok két legjelesbike: Coriolan és Julius Caesar.¹²³

Vörösmarty szerepe Egressy „római” recepciójában jól kitapintható, hiszen a színészszakíró a politikai és nem politikai művészet megkülönböztetésében egyszerre hivatkozik Shakespeare- és Vörösmarty-példákra:

Miután az illy nemű drámák' fő iránya a' poesis' minden igyekezete mellett is csakugyan politico didacticai marad, 's bennök a' nyilvános életnek túlnyomósága van a' családi fölött; értékök könnyen meghatározható. Végcél' tekintetében egy rangban állanak más drámanemekkel; hatás' tekintetében nem. [...] míg egy Brutus, egy Coriolan' sorsa megrendíti lelkünket, 's bámulattal tölti el: addig egy Lear, egy Cordelia' sorsán a' fájdalmas részvét könnyei tolulnak szemünkbe. Azok országfiak, ezek atya és gyermek. Így a' Szózat és Liszt Ferenchez a' velökig megrázzák lelkünket, elragadnak: Szép Ilonka pedig szívünket indítja meg.¹²⁴

121 Bolingbroke Egressy egyik nagy, élete végéig adott szerepévé vált. RAKODCZAY, *i. m.*, I, 160.

122 VMÖM 14, 15.

123 *Coriolan Shakspear-től = Egressy Gábor válogatott...*, *i. m.*, 35.

124 *Uo.*, 39.

Egressy választása versengés is Vörösmartyéval, legalábbis a színházesztétika terén.¹²⁵ A *Coriolanus* bemutatójáig lényegében a nemzet első költője által kiemelt darabok mentén alakult a pesti Magyar Színház Shakespeare-műsorának reformkori története. Egressy Shakespeare-programját a korabeli esztétikai kánon két vitán felül álló csúcsharangjával, a *Learrel* és a *Hamlettel* indította a pesti Magyar Színházban. Választásai összhangban álltak az akadémiai listával és Vörösmarty-nak egy 1837. októberi színikritikájában mondottakkal is, aki Shakespeare, Schiller és Victor Hugo darabjait ajánlja bemutatásra azzal a céllal, hogy a Budai Színtársulathoz megörökölt drámai repertoár korszerű módon bővülhessen.¹²⁶ Vörösmarty Shakespeare-től négy drámát tartott különösen fontosnak a pesti színház számára:

Azon darabok közül, mellyek más nemzeteknél a' színház' örökös díszei, melyekben magokat jeles színészek vetekedve gyakorolják 's a' közönség' csüggedetlen részvétele mellett kitüntetik, alig birunk egyet kettőt jó fordításban. Nincs Learunk, nincs Romeónk; nem láthatjuk a' Velencei Kalmárt, Hamletnek csak árnyékát birjuk [...].¹²⁷

Egressyhez hasonlóan a kor sokoldalú vezető színésze, Megyeri Károly is egy, az akadémiai kánon listáján szereplő és a színikritikában megemlített darabot, *A velencei kalmárt* választotta jutalomjátékul.¹²⁸

Lendvay a Vörösmarty által említett negyedik Shakespeare-darabot (*Romeó és Júlia*) 1844-ben mutatta be jutalomjátékul. 1842-ben azonban három olyan újdonság került színre, amelyek közül kettő (*Coriolanus*, *Othello*) nem szerepelt sem az akadémiai listán, sem a Vörösmarty által említett négy Shakespeare-alapmű között. S amint az Henszlmann Imre kritikájából kiderül, ő az akadémiai listán szereplő *Julius Caesart* nem számította a sürgősen bemutatásra váró elsőrendű darabok közé. Hiszen bár Henszlmann többször nyilatkozik elismerően Vörösmarty fordításáról,¹²⁹ a költő vá-

125 Egressy Ludwig Tieck *Dramaturgiai lapjaiból* (1826) is ismerhette John Kemble híres *Coriolanus*-alakítását. Tieck tanúja volt Kemble utolsó fellépésének a szerepben 1817-ben. PETŐFI Sándor *Összes művei: Vegyes művei 1, Drámák*, szerk. HAVAS Adolf, Bp., Athenaeum, 1895, 363. Amint arra Kerényi Ferenc rámutat, Tieck munkája hatással volt Egressy 1839-es *Hamlet*-tanulmányára. Egressy Gábor *válogatott...*, i. m., 177. Kerényi ellenben nem találja nyomát Tieck hatásának a *Coriolanus*-tanulmányban. Uo., 190. A szellemi forrás a *Coriolanus* esetében Vörösmarty.

126 Szemben a Pesti Magyar Színház fenntartó részvénytársaság tagjaiból alakult választmány műsorpolitikájával, amely kezdetektől az operákra és a zenés-látványos darabokra akarta helyezni a fő súlyt. VMÖM 14, 412. A jelen tanulmány időtartamát is magába foglaló ún. operaháborúról, kronológiával együtt: KERÉNYI Ferenc, *Az operaháború, egy színház-történeti jelenség komplex leírása*, Színház-tudományi Szemle, 1(1977), 109–142.

127 VMÖM 14, 82.

128 *A velencei kalmár*. Bemutató: 1840. ápr. 27.

129 „A fordítást illetően arról minden joggal nemcsak azt állíthatni, hogy maga nemében a legjobb magyar fordítás: hanem, hogy az amellett valódi költő munkája is, minek legnagyobb dísz a szabadság, mellyel a tökéletes angolon sokszor a legjelesebb tapintattal változtatván, ez tökéletes magyarrá tette, anélkül, hogy jellemző komoly méltó hangjából vesztett volna.” HENSZLMANN Imre, *Julius Caesar = Magyar Shakespeare-tükör: Esszék, tanulmányok, kritikák*, szerk. MALLER Sándor, RUTTKAY Kálmán, Bp., Gondolat, 1984, 122. „Valamint Egressy, úgy a derék Lendvay is átlátván, mennyire szükséges a

lasztását a kánoni rangsor felől kérdőjelezi meg: „Vajha a közönség ezen fordítása által szerzett érdemét elismervén, részvételével Vörösmartynt arra bírná, hogy nemsokára Shakespeare-nek valamely elsőrendű munkája fordítására magát eltökélné.”¹³⁰ Ahogy arra Korompay H. János felhívta a figyelmet, Henszlmann *Julius Caesart* Shakespeare harmadrendű darabjai közé sorolta, miután egyénítő drámaeszményének „nem felel meg ez a Shakespeare-mű: az antik tárggyal összefüggő külső motiváció így lényegesen hozzájárulhatott ahhoz, hogy e darab a költő legjobb drámáihoz képest csak harmadrendűnek bizonyult”.¹³¹ Egy hónappal korábban Henszlmann Egressy választásával kapcsolatban nem bocsátkozik a Shakespeare-kánonon belüli vitakérdésekbe:¹³² mind Egressy választását, mind játékát az egyénítés jegyében dicséri meg,¹³³ s *Coriolanust* később is kiemeli a jellemfestés szempontjából.¹³⁴ Egressy tehát nem csak hogy közös nevezőre hozza a két római darabot a Vörösmarty által is művelt politikai művészet kategóriájában, hanem – amint azt Henszlmann kritikája sugallja – jobb érzékkel választott az antik tárgyazású darabok közül az egyénítő drámaesztétika szempontjából.

Rakodczay Pál szerint Egressy 1840. április 13-ai pesti távozását követően, vidéki vendégszereplései alatt foglalkozott *Coriolanus* fordításával és tanulmányával.¹³⁵ S bár ezt a feltevést teljes bizonyossággal nem lehet kizárni, *Az áldozat* és a *Julius Caesar* bemutatása az új országos választmány, illetve a művészek műsoralkító tevékenységének köszönhetően vált kivitelezhetővé. De míg *Az áldozat* a maga hús megnevezett szereplőjével, s négy-öt főbb szereplőjével színre tudott kerülni 1841. április 26-án, a *Julius Caesar* egészen más nagyságrendet kívánt. A színlap szerint a bemutatón negyvenhárom nevesített szereplő, továbbá katonákat és a népet alkotó statiszták léptek fel,¹³⁶ vagyis az esemény az összes drámai férfiszínészt, illetve kardalnokot igényelte.¹³⁷ Ráadásul a darab több olyan szerepet kínált, amely a színház összes vezető színészére egyszerre rótt feladatot, Lendvay (Brutus) mellett Bartha Jánosra (Julius Caesar), László Józsefre (Octavius), Egressy Gáborra (Antonius), Fánscy Lajosra (Cassius), Megyeri Károlyra (Casca), Szerdahelyi Józsefre (Decius Brutus), Szentpétery Zsigmondra (Messala), Laborfalvi Rózára (Portia) és Lendvaynéra (Calpurnia).¹³⁸ A *Coriolanus* elő-

közönséget a nálunk megszokott drámai söpredék után valódiabb művekhez szoktatni, először *Julius Caesart*, Vörösmarty jeles és igazán művészi fordítása szerint, s most nov. 10-én *Othellót* hozá fel színpadunkra.” HENSZLMANN Imre, *Othello = Uo.*, 123.

130 HENSZLMANN, *Julius...*, i. m., 122.

131 KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Bp., Akadémiai, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 153.

132 HENSZLMANN Imre, *Coriolan*, Regélő Pesti Divatlap, 1842. jan. 29., 67–69.

133 *Uo.*, 68.

134 *A III. Richárdról* szólva így ír 1843-ban: „az egész darab első és fő alapja a cím-személy jelleme, valamint ugyanis a sarok, min a cselekvény megfordul, és a bimbó, miből az fejlődik, *Learben* is *Lear*, *Hamletben* is *Hamlet*, *Coriolanban* *Coriolan* jelleme”. Idézi KOROMPAY H., i. m., 156.

135 „Mert főntebb naplójában nem említvén *Coriolanust*, hanem *Othellót*, amazon már valószínűleg túl volt.” RAKODCZAY, i. m., I, 145, 150.

136 *Julius Caesar*, 1842. február 26. OSZK Színháztörténeti Tár, Nemzeti Színház, Színlapgyűjtemény.

137 *Nemzeti Színházi Zsebkönyv 1843-ik évre*, Kecskemét, Szilády Károly, 1842, xi, xiii.

138 A szedő rosszul szedte a színlapot a következő összeesküvők felsorolásában: Casca, Trebonius, Ligarius, Sigarius. A színlap szerint Fánscy, Megyeri, Gózon, Láng játszották e szerepeket. Csakhogy

adása hasonló nagyságú szereplőgárdát igényelt, és főbb szereplői megegyeztek a *Julius Caesar*ban fellépő színészekkel (Egressy Coriolanus, Lendvay Aufidius, Megyeri Titus Lartius, Bartha Cominius, Szentpétery Menenius, Fánccsy Sicinius, László Brutus, Laborfalvi Volumnia és Lendvayné Virgilia szerepében).¹³⁹

Azonban egészen Bartay Endre igazgatásáig (1843–1845) a korszerű drámai műsor egyik akadályja, hogy gyakran éppen az együttes jelenlét hiányzik a színházból. 1841 májusában az Athenaeum hasábjain arról cikkezett egy bennfentes, hogy a drámai műsor nem adható „becsülettel”, mert Megyeri, Egressy és Lendvay nincsenek Pesten, vendégszereplésekre utaztak,¹⁴⁰ nincs Lendvayné és Bartha sem; Laborfalviról, Megyeriről, Szentpéteryről, Egressyről és Fánccsyról is úgy tudja, hogy újra menni készülnek.¹⁴¹ A helyzet 1841. november végére sem változott. Vahot Imre szerint a szabályozatlan prózai vendégszereplések miatt operák, paródiák és „hanyagul adott régi dráma” adják a Nemzeti Színház műsorát, s „majd minden jóra való ember kerüli vagy félve közelíti meg a’ kerepesi úton recsegő, akadozó, ’s mind untalan hiányos nemzeti machinát”.¹⁴² Cikke írásának idején is (1841. november 23-án) három vezető színész, Fánccsy Lajos, Laborfalvi Róza és Lendvay Márton indult vendégszerepelni.¹⁴³ Egressy 1842 elején, a bemutatókat követően, újra elhagyja a színházat, és csak Bartay Endre igazgatása alatt tér vissza, azzal az elhatározással, hogy huzamosabb ideig marad.

1842 januárjában és februárjában azonban a Nemzeti Színház ki tudta állítani a hatalmas személyzetet megmozgató római darabokat, ami – jutalomjátékokról lévén szó – a színészek kollegiális összefogásáról tanúskodik. Nem ez az egyetlen dokumentuma az együttes fellépésnek ez idő tájt: 1842. február 16-án, a két bemutató között születik meg a vezető drámai színészek érdekvédelmi szövetsége, akik közös társulatként tekintenek magukra öt éven át, akár Pesten, akár vidéken játszanak.¹⁴⁴ A vezető színészek közül Bartháné,¹⁴⁵ Egressy, Laborfalvi, László, Lendvay, Lendvayné, Megyeri

mivel Cassius szerepe kimaradt, valamint egy fantomszerep (Sigarius) is rákerült a színlapra, elcsúszott a szereposztás. A színlapon ceruzás kiigazítások szerepelnek. *Julius Caesar, 1842...*, i. m. A színlap és a ruhatári jegyzőkönyv összevetése a ceruzás kiigazítást támogatja, vagyis Fánccsy Cassius, Megyeri Casca, Gózon Trebonius, Láng Ligarius szerepét játszotta a bemutaton. *A Pesti Magyar Színház ruhatári jegyzőkönyve 1840/1841*, OSZK Színháztörténeti Tár, Nemzeti Színház kötetes iratok, 786, 366–372. Casca és Trebonius szerepe Bayernnál is rosszul szerepel. BAYER, i. m., II, 10.

139 *Coriolan. 1842. január 25.* OSZK Színháztörténeti Tár, Nemzeti Színház, Színlapgyűjtemény.

140 SZINÉSZI, *Néhány szó a’ nemzeti színház’ ügyében*, Athenaeum, 1841. máj. 25., 979.

141 *Uo.*, 980.

142 VAHOT Imre, *Nemzeti színházunk tagjainak vendégszerepezése ügyében = Vahot Imre válogatott színházi írásai (1840–1848)*, szerk. SZIGETHY Gábor, Magyar Színházi Intézet, 1981 (Színháztörténeti Könyvtár, 12), 63–67, itt: 64.

143 *Uo.*

144 Szerződésük egy példányát a kormányzó választmányának is megküldik. Február 27-én foglalkoznak az ügygel, Szentpéteryt és Laborfalvit már aláírt szerződésük betartására kényszerítik, Barthánét elbocsátják, mert fizetésemelése ellenére aláírt, a többiekkel az addigi feltételekkel szerződnek. Egyedül Egressy nem szerződik vissza. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, i. m., II, 154–155. A szerződés: *uo.*, II, 155–156. Az ügyben névtelen felségfolyamodvány (1842. márc. 1.) is született a drámai színészek és felbujtóik, főképpen Vörösmarty és Bajza ellen; *uo.*, II, 156–159.

145 Bartháné Valeria szerepében lépett fel a *Coriolanus*ban.

és Szentpétery írták alá a szerződést.¹⁴⁶ A két római darab együttes bemutatójának közös élménye is hozzájárulhatott a színészi érdekszövetség létrejöttéhez. De okunk van feltételezni, hogy már a római darabok egymást követő bemutatóját is a színészek megegyezése hozta létre. Hiszen ha Lendvay jutalomjátékának semmi köze nem volt Egressy *Coriolanus*-bemutatójához 1841 októberében, miért nem a korábban engedélyezett Vörösmarty-fordítás került először bemutatásra 1842 elején? Meglátásunk szerint a *Julius Caesar*-bemutatóval azért kellett várni 1841 októberét követően, hogy elkészüljön Egressy és Dobrossy fordítása, amely vélhetően 1841 októbere és 1841. december vége között született meg. Ha Lendvaynak Egressy miatt kellett megvárnia a *Julius Caesar* bemutatójával a *Coriolanust*, az Egressy kiemelt szerepére vall a kettős bemutató koncepcióját illetően. Ha azonban a két darab szüzséjének kronológiája volt a meghatározó, vagyis a színház a korai köztársaságtól a késői köztársaságig ívelő történelmi példázatot szeretett volna bemutatni a közönségnek, akkor a repertoárt összeállító művészek gondolkodtak párban a darabokról 1841 őszén. S ami e gondolat eredetét illeti, Egressy 1842. januári *Coriolanus*-tanulmánya arra vall, hogy ő állt elő a két római darab politikai párdarabként való értelmezésével.

Rakodczay Pál szerint Egressy, aki mindig nagy szerepek után kutatott, a címszerepet fordította, míg az újságíróként is működő Dobrossy a többi szerepet.¹⁴⁷ Amint azt a darabnak a reformkori repertoárban betöltött szerepe mutatja, Egressy jó érzékkel választotta ki a nagy sztárcsináló szerepet,¹⁴⁸ a kivételes képességekkel rendelkező – ám mégis elbukó – római patrícius figurájában. Míg Vörösmarty az *Elméleti töredékek*ben az ókori dráma korszerűsített változatának tartotta Coriolanus és a népakarat küzdelmét, Egressy a politikai dráma konfliktusát is a drámai jellemre vezette vissza.¹⁴⁹ Szerinte a politikai tárgyú drámáirók vagy „Sorsnak, körülményeknek, szeszélyeknek, a véletlennek, szóval a machinának rendelik alá a kérdésszerű személy mozgásait”, vagy a végén „egy ezerszinű Hamlet’ temetője” áll, mely minden egyes cselekedethez külön személyiséget rendel.¹⁵⁰ Ezzel szemben Shakespeare azt mutatja meg, hogyan lehet a legszélsőségesebb ellentmondásokat egybe foglalni Coriolanus politikus-figurájában:

Coriolan', a' rendkívüli hős', főszenvedélye a' honszeretet, mellynek fanatismusával rohan a' csatákba, és mindenütt diadal kíséri lépteit; honszeretet' nemes indignációjával támadja meg a' zajongó népet, melly háborúba menni nem akar, 's még is ingyen gabonát követel a' statustól; [...] Hona' szolgálatában tett érdemeinek önérzete, melly előbb nyilvános dicséretét hallgatni szerény volt, 's most a' nép' szavát consulságért koldulni büszke, utóbb daczos kevélységig fajul. E' kevély önérzet és népgyűlölet, az indulat legmagasb fokára ingerelve ellenségeitől, minden, előtte is szent tekinteteket elgázol hártart nem ismerő dühében, minek következtében száműzetik; 's ekkor hona' ellenségeivel

146 PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, i. m., II, 156.

147 RAKODCZAY, i. m., II, 481.

148 Inga Stina EWBANK, *Shakespeare Translation as Cultural Exchange = Shakespeare Survey 48*, szerk. Stanley WELLS, Cambridge, Cambridge University Press, 1996, 1–12, 7.

149 Egressy válogatott..., i. m., 37.

150 *Coriolan Shakspear-tól = Uo.*, 38.

szövetkezve 's keble' daemonának vakon engedve, boszuja önnépe 's vére ellen fordítja fegyverét; szerencséje irigységet támaszt új társaiban, kik végre meg is gyilkolják. Ime a' szélsőségek miként találkoznak; az erény, legmagasb tulságában, mint végződik a' legiszonyúbb bűnben; a' leghősebb honfiból honszeretet' útján mint lehet honellen-ség! 'S mi mélyen alapszik e' processus az emberi természetben! És mivel motiválta e szörnyű ellentmondást Shakespear? Felelet: az érzékiség a' vér' túlnyomóságával statusférfinál az elvek felett! quod erat demonstrandum.¹⁵¹

Vér és elv, szív és ész emlegetése az 1842. januári politikai kontextusban Széchenyi és Kossuth vitájától volt terhes.¹⁵² *A Kelet népének* szerzője maga is megemlékezett Egressy vitájáról a Pesti Hírlap szerkesztőjével, amely a színészek bérköveteléseit követően robbant ki. S a vita következményeként Egressy Gábor 1842-es fellépése Coriolanus, majd Antonius szerepében már az új nagy ember, Kossuth Lajos egy-egy vonását is magán viselte a Nemzeti Színház közönsége számára.

Antonius, Coriolanus és Döbrögi

Az 1841. március elejétől május közepéig tartó gázsvita a Nemzeti Színház legrosszabb, válságos éveibe (1841/42) ágyazódik be.¹⁵³ Amint azt Kerényi Ferenc írja, az országgyűlés jogi rendezése nem jelentette a pártolás, a közönségbázis, a felszereltség, a műsorgondok azonnali vagy akár közeli megoldását.¹⁵⁴ A hírlapok már a színház bezárásáról cikkeztek,¹⁵⁵ az előadásokon a 10%-os látogatottság volt a jellemző, ötven éves műsordarabok kerültek színre.¹⁵⁶ Kerényi Ferenc szerint a vita háttérében több motiváció is felsejlik.¹⁵⁷ Egressynek anyagi gondjai voltak, s a színész ingerülten figyelte azokat a kísérleteket, hogy az operaháború központjában álló primadonna, Schodelné Klein Rozália távozása után a prózai színészek gázsijához képest a vezetőség még mindig jóval többért szerződtesse első énekesnőt Lángh Paulina személyében. Második motívuma Egressy csalódottsága volt az országos igazgatásban: az 1840. december 30-án hivatalba lépett új ideiglenes főigazgató, Ráday Gedeon vissza-

151 *Uo.*

152 Hogy ez a nagy szakirodalommal rendelkező vita a beszédmóddal is összefügg, arra Lackó Mihály hívta fel a figyelmet. A történész szerint „ész és szív sokat emlegetett ellentéte mögött valami – egészen az antik szónoklattanig visszavezethető – retorikai dilemma van. Amit erről Széchenyi *A Kelet népében* nem bírt megragadni – pedig végig ezzel küzdött – ma már két mondatban elmondható. Az olyan beszédmód, amely azt diktálja, mindenki azzal foglalkozzon, ami személyesen reá tartozik, nem korlátozható. [...] Kossuth [...] nem szólalhatott volna meg a Széchenyi-kialakította új beszédmód nélkül”. Lackó Mihály, *Széchenyi elájul: Pszichotörténeti tanulmányok*, szövegmond. Pajkossy Gábor, Bp., L'Harmattan, 2001 (A múlt ösvényén), 17–25, 25.

153 *Egressy Gábor válogatott... i. m.*, 137.

154 *Uo.*

155 *Uo.*

156 *Uo.*

157 *Uo.*, 181–182.

hozta ugyan Egressyt a színházhoz, de az Ifjú Magyarország tagjainak törekvéseiből (műsorterv, rendezői megbízás, drámakiadás) semmi sem lett. A harmadik motívum a Pesti Hírlap megindulása és állásfoglalása a Nemzeti Színház ügyeiben. A Pesti Hírlap szerkesztője már a lap egyik első számában foglalkozott a Nemzeti Színház gondjaival: nagyobb hatáskört sürgetett az ideiglenes igazgatónak, az ellenzék vezérvármegyei csoportjához tartozó Rádaynak. 1841. március 6-án Kossuth éles hangú vezércikkben bírálja azokat a drámai színészeket (Lendvayné, Laborfalvi, Fánccsy, Bartháné), akik Lángh Paulina esetére hivatkozva fizetésemelést kértek (Egressy személyesen nem volt érintve, mivel ő még a régi gázsival szerződött). Kerényi szerint Kossuth kiegyenlítésre törekedett, a drámapárt irodalmi csoportjára, az athenistákra feltétlenül számított, de nem kívánt szembefordulni a színházat létrehozó és fenntartó Pest vármegyei nemesekkel sem, hiszen ők alkották a reformellenzék legnagyobb és legszervezettebb bázisát.

Kossuthot ugyan a színészek bérkövetelése indította a március 6-ai vezércikk megírására, de hozzászólása az új országos intézmény számos megoldatlan ügyét érinti, többek között a színésznyugdíj ügyét, a tisztességes arányú gázszi szükségességét, a művészek sikeralapú részesedésének gondolatát.¹⁵⁸ Korábbi írásában a színészek rendezetlen kollektív jogállására hívja fel a figyelmet, amikor helyteleníti a színészek megkülönböztetését polgári jogállásuk alapján.¹⁵⁹ Legégetőbb problémának a színház igazgatásának megoldatlan helyzetét tartja: a kormányzó választmány „collegialis igazgatást” visz, az ideiglenes igazgató pedig „festett báb”, miután a kormányzó választmányé a tényleges igazgató.¹⁶⁰ Ez a helyzet, illetve a felelős, évenként elszámoló egyszemélyi igazgatás hiánya Kossuthot a római köztársaság történetének legnagyobb katonai vereségére emlékezteti a második pun háborúban: „Aztán – ha szabad kicsinységekben nagy példákkal élni – ezen válogatott kormány eszméjénél eszünkbe jut, mikint volt egykor illy váltogatott hatalom Aemilius Paulus és Terentius Varro consulokra bizva, ’s mikint lettek semmivé Cannanál.”¹⁶¹ Amint arra Völgyesi Orsolya rámutat Kazinczy Ferenc kapcsán, az ilyen jellegű antik utalások olyan közös ismeretanyagot feltételeztek, amely biztos értékelési-értelmezői keretet nyújtott egy-egy tipikus magatartásforma vagy szituáció felbukkanása esetén.¹⁶² Kossuth a kormányzó választmány helyzetének értékelésekor egy jól ismert antik szituációt idéz, de ezúttal nem ideál-¹⁶³

158 Lángh Paulina 2200 pengőjével szemben sokallja a prózai színészek követeléseit (Fánccsy 3000, Laborfalvi 2200, Bartháné 1200) egy olyan válságos helyzetben, amikor a választmány csődöt hirdetett. Kossuth Lajos, *Nemzeti játékszin ügye*, Pesti Hírlap, 1841. márc. 6, 149–150.

159 Kossuth Lajos, *Nemzeti színházunk jövődjöje*, Pesti Hírlap, 1841. jan. 13., 25–26, itt: 26. A színész mint értelmiségi foglalkozási csoport nem kapott ez időben jogállást, mivel színészi képzés hiányában nem soroltattak a honoráciorok közé. Vö. Rajnai Edit, *A színi kerületi rendszer kialakulása (1879–1905)*, PhD-értekezés (kézirat), Bp., 2010, 37–39.

160 Kossuth, *Nemzeti játékszin...*, i. m., 149.

161 *Uo.*

162 Völgyesi Orsolya, *Etika és politika: Kazinczy és az 1827-es Zemplén vármegyei tisztújítás = Uő, Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010, 31–45, 44.

163 Kalla Zsuzsa hívja fel a figyelmet arra, hogy mind Bárfay Wesselényi-képében, mind Kossuth

hanem torzképet ad a római díszletek közt csúfos vereséget szenvedő „collegialis igazgatás”-ról.

Másnap, március 7-én, ingerült kirohanás jelenik meg a színészek ellen az Athenaeumban *Színházügyi hír és voks* címmel.¹⁶⁴ Vörösmarty szokásos „V” jellel ellátva *Utóiratot* fűzött a *Színházügyi hír és voks* című íráshoz.¹⁶⁵ Ahogyan azt Kerényi Ferenc írja, az „-y”-nal jelölt szerző személye régi vita tárgya: ő Toldy Ferencet vagy Nyáry Pált sejtí a rejtőzködő cikkíró mögött.¹⁶⁶ A kritikai kiadásban azonban Vörösmarty-írásként szerepel nemcsak az *Utóirat*, hanem *Színházügyi hír és voks* is.¹⁶⁷ Solt Andor Egressy kéziratoss visszaemlékezését tartja perdöntőnek.¹⁶⁸ Nem kizárt azonban, hogy Egressy a Vörösmarty halála után papírra vetett emlékezésében már csak a szerkesztő „kemény” fellépésére emlékezett a színészek ellen, és az évek távlatából a két írás összemósodott.¹⁶⁹ Azt ugyanis sem Gyulai Pál, sem Solt Andor nem magyarázza meg kielégítően, hogy ha Vörösmarty írta a *Színházügyi hír és voks* című vitairatot, miért fűzött hozzá szokásos „V” jellel szerkesztői véleményt.¹⁷⁰ Hiszen Vörösmarty, ha támogatja is a bérkövetelések mérséklését – Kossuthhoz és „-y”-hoz hasonlóan –, szerkesztői jegyzetben kifogást tett a cikk hangneme ellen. Amint írja: „A’ nélkül, hogy az értekezőnek keményebb kifakadásait helyeselnők [...] sőt épen ezért, mert, a’ pesti szinpadnak reájok [a színészekre] szüksége van, ki kell mondanunk azon ohajtásunkat, vajha a’ főlebbi sorok, mellyeknek csak keserűsködéseit sokaljuk, de tartalmát és lényegét pártoljuk, megtegyék üdvös hatásukat”¹⁷¹

Az Athenaeum több hivatalos közleményt is közölt a választmány titoknokától, Asztalos Károly ügyvédttől a kérdéses időszakban, és véleményünk szerint a színház titoknokának nem hivatalos álláspontját hozta le az Athenaeum szerkesztősége *Színházügyi hír és voks* címmel. Egressy Asztalost „Mefistofelesnek” nevezi 1841-es nap-

önképében fontos szerepet játszott a sztoikus római honfi erényeket megtestesítő Regulus figurája, különösen az elfogatás, börtönbe vonulás pillanatában, amikor is a honfi erény a családi, emberi érdek fölé emelkedik. BÁRTFAY László *Naplói*, s. a. r. KALLA Zsuzsa, Bp., Ráció, 2010, 503–505.

164 Egressy Gábor *válogatott...*, i. m., 183; VMÖM 14, 239–244.

165 Egressy Gábor *válogatott...*, i. m., 628.

166 *Uo.*, 183.

167 Solt Andor Gyulai Pál állítására hivatkozik, akinek Toldy Ferenc fedte fel Vörösmarty szerzőségét. VMÖM 14, 628. Trombitás Gyula (1913) több ponton is megkérdőjelezi Gyulai szerzőség-tulajdonítását. Trombitás szerint Toldy emlékezése is bizonytalan. *Uo.*, 630.

168 *Uo.*, 630. EGRESSY Gábor, *Emlékezés Vörösmartyra*, MTAK Kt K 778; VMÖM 14, 630. Teljes terjedelmében közli *Vörösmarty Mihály 1800–1855*, szerk. LUKÁCSY Sándor, BALASSA László, Bp., Magvető, 1955, 282–286, 284.

169 „Volt eset, midőn álnév alatt kemény cikket írt az egyes tagok látszólagos önzése s állítólag túlzó követelése ellen; ámde föl levén világosítva, védelmére kelt a méltatlanul sújtott színésznek, mikor ennek ellenfele sértett büszkeségében, magát a színészetet gyökerében támadta meg, s a színházat mint kártékony férget akarta eltiporni.” *Vörösmarty Mihály...*, i. m., 284.

170 Gyulai szerint nincs szó kétszínűségről Vörösmarty ezen eljárását tekintve, szokásos szerkesztői fogásnak mondja. Idézi: VMÖM 14, 628. Solt szerint „Vörösmarty általában tartózkodott a szenvedélyes polémiától, de ez még nem zárja ki, hogy egyszer-egyszer ne szólhatott volna fel élesebben”. *Uo.*, 630.

171 *Uo.*, 242.

lóbejegyzésében¹⁷² és leveleiben,¹⁷³ mint ki „ezen ellenséges indulatot, ez idegenséget éleszteti”.¹⁷⁴ A cikkíró meglepően jól értesült a színészek és a választmány kapcsolatairól, továbbá maga is a színházat fenntartó adófizetők közé tartozik.¹⁷⁵ Az -y szignójú szerző nyelvi értelemben is megmaradt saját kivételezett pozícióján belül: megszólítottjai a kötelező hozzájárulást fizető adózók, míg a színészekről csak harmadik személyben beszél. Mint a színház titoknoka tudhatott a színészek követeléseiről,¹⁷⁶ ahogyan az előző részvényes (megyei) választmány engedékenynek vélt magatartásáról is,¹⁷⁷ a végén pedig a színház bezárásával is fenyeget.¹⁷⁸ Vagyis az új országos választmányhoz kötődő személy szólalhatott meg:

És így a *nemzettel* beszélnek, megbizottai által, a' magyar színészet képviselői; 's hiszitek, hogy van pont, mellyen követeléseik valaha megállapodjanak? Nincsen; ők minden alkalommal követelőbbek, telhetetlenebbek lesznek: 's mindig a' régi argumentummal ad hominem lépendenek fel az orsz. választmány elébe: az elmenetellel. Hiszen ez, mint ők hiszik, *soha* sem tévesztheti hatását, ennek működni *kell!* De hát ha nem? Hát ha az országos választmány megsértődve állásában, bele fáradva a' vég nélküli alkívásokba, kimondja, mit méltóságának sérelme nélkül nem lehetend tovább nem mondania: hogy e' népet kormányozhatatlannak tartja, 's a' házat bezárja? Valóban, mi kicsiny része vagyunk azon osztálynak, melly a' színházi adót fizeti; de erősen meg vagyunk győződve, hogy a' nemzet e „művészek” által magát nem taksáltathatja, ő e' shylocki bánást nem tűrheti [...].¹⁷⁹

172 „A színészek és igazgatás közt nincs bizodalom, sympathia, e pontban lappang a bajok fő oka; s van itt egy Mefistofeles ki ezen ellenséges indulatot, ez idegenséget éleszteti: a titoknok, A. K. Ők minket színészeket kikben talán némi erőket hisznek az intézet vezetésére, az opera bős elleneinek tartanak azért kezünkre mit se mernek bízni”. Egressy 1841-re datált bejegyzése naplójából való. *Egressy Gábor naplójegyzetei...*, i. m., 6.

173 Krizbai Miklóshoz írt 1841. márc. 29-ei és 1841. máj. 25-ei levelében is megemlékezik Asztalos Károlyról mint „gazember”-ről és „Mefistofelesről”. SZENTIMREI, i. m., 1881–1882. A levelek 2012-ben és 2013-ban felbukkantak a Központi Antikvárium aukcióin (125, 129). Vö. SZALISZNYÓ Lilla, *A színésznevelés spirítusz rektora: Egressy Gábor pályája és a magyar színházi professzionalizációja*, PhD-értekezés (kézirat), Szeged, 2014, 197. Asztalos Károlyt 1841 októberében váltja Szigligeti Ede. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, i. m., I, 65.

174 *Egressy Gábor naplójegyzetei...*, i. m., 6.

175 Kötelező országos ajánlás (subsidiuum) esetén törvény kötelezte a kiváltságos rendeket – és a hozzájuk sorolt honoráciorokat –, hogy egy-egy alkalommal vagyonuk, ill. jövedelmük arányában járuljanak hozzá egy-egy intézet alapításához vagy gyarapításához. *Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848)*, s. a. r. BÉNYEI Miklós, Bp., Magyar Színházi Intézet, 1985 (Színháztörténeti Könyvtár, 15), 340.

176 VMÖM 14, 239.

177 „Nem szabad elhallgatnunk, hogy illy kótyavetyére a' részvényes igazgatóság szoktatta ez, egykor érdemeikhez mérsékelt szerény követelésű embereket: az vetette el a »telhetetlenség« magvát”. *Uo.*, 240.

178 1842 augusztusában–szeptemberében közel áll a színház a bezáráshoz, a színészek beadványban fordulnak az országos választmányhoz, hogy saját kockázatukra átveszik a vezetést, csak ne zárják be a színházat. PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR, *A Nemzeti Színház...*, i. m., I, 65; II, 162–168.

179 VMÖM 14, 240.

Míg Kossuth nemcsak a színészek követelőző magatartását, de az országos választmány mulasztásait is ostorozza március 6-ai cikkében, „y”-nak erről a témáról nincs mondanivalója. Ellenben, „színházi” ember lévén, kiosztja *A velencei kalmár* (1840) szerepeit a Nemzeti Színház színészeinek és igazgatóságának vitájában. Írásának Shakespeare-utalása arra vall, hogy a nemes lelkű keresztény úr (Antonio) szerepében a választmány lép fel, mint aki e „shylocki bánást” nem tűrheti, a színészek pedig megannyi zsidó kereskedő (Shylock), „kiket már csak az ezüst csengése bír lelkesíteni”.¹⁸⁰ Ezt követően a Pesti Hírlap és az Athenaeum is közli egyes név szerint említett színészek kiigazításait, cáfolatait.¹⁸¹

Egressy 1841. április 4-én közli válaszát az Athenaeumban Kossuth és „y” cikkeire *Utóhangok a' színészek' évdíja fölötti zajokra* címmel.¹⁸² A gázsvita érdemi része többek között az országos fenntartású intézmény színészeinek tisztázatlan helyzetét, értelmiségi foglalkozást űző csoportként való elismerésük hiányát¹⁸³ érintette. Egressy szerint a piaci viszonyokra van bízva, ki mennyit ér, s mennyit kap: a „színész és színigazgató, szerződés előtt, mint kalmár és vevő állanak szemközt, 's ezen állapotban a' színész, mint alkuvó fél, tökéletesen szabad és független”.¹⁸⁴ S bár Szalisznyó Lilla ezt a piacosodás megjelenéséhez és a sztárkultusz formálódásához köti, Kossuth áprilisi válasza azonban arra az új szempontra hívja fel a figyelmet, hogy a Nemzeti Színház nem magánszínház, nem „nyereszkedési vállalat”: országos fenntartású intézményként a szerződéshez harmadik félnek (az adófizetőknek) is köze van.¹⁸⁵ Az országgyűlés a nemességre kivetendő országos hozzájárulás (subsídium) formájában határozta el a működtetésre fordítandó 400 000 pengőforintot, a továbbiakban emlegetett 50 000 pengőforintot pedig az építkezési hátralék tette ki.¹⁸⁶ S bár Kossuth más alkalmakkor felmérte, hogy a tisztázatlan jogállás áll a gázsi-ügy mélyén, a néptribún¹⁸⁷ első dühében, visszatér egy zsigeri módon rendi jellegű kifakadáshoz március 6-ai cikkében:

Uraim és hölgyeim! azt gondoljátok e, hogy e nemzet, mellynek olly tömérdek szükségjei fedezetlenek, egyenesen csak a' végett szakította el szájától a' 450 ezeret, hogy a ti hiúságtoknak, pazarlástoknak, vagy fősvénységteknek, fényüzésteknek, vagy tulságos kéjelemvágyaitoknak gyáván tömjéjessen? azt gondoljátok e ti, kiket a' nemzet gondossága nem kevesbé sajnálatos mint dicsőségtelen vándorlástokból biztos, állandó, tisztos, 's a' takarékosnak még gondtalan, sőt kéjelmes állásra is emelt, azt gondoljátok e, hogy jogosítva vagytok a' türelemnek minden mértékét haladó tulságaitokkal előáll-

180 *Uo.*

181 *Egressy Gábor válogatott..., i. m., 183–184.*

182 *Uo.*, 26–27.

183 Egressyt ez az elkövetkezendő években is élénken foglalkoztatja. Erről lásd RAJNAI Edit tanulmányát e lapszámomban.

184 *Egressy Gábor válogatott..., i. m., 26.*

185 SZALISZNYÓ, *A színésznevelés..., i. m.*, 52; KOSSUTH Lajos, *Játékszini dolgok*, Pesti Hírlap, 1841. ápr. 17., 257–258, itt: 258.

186 *Magyar színháztörténet, i. m.*, 284.

187 *Vörösmarty Mihály..., i. m.*, [277].

va, csak kinyújtani kezeteiket a' nemzet sajátja után, 's azt zsákmánytoknak tekinteni? azt vélték e, ti vagytok a' „nemzetiség[?]”, melynek a' nemzet ez ügyben áldozik? 's ez hát ama' művészi szeretet, mellyet annyira szerettek pengetni ajkaitokon? – Senki nem becsüli inkább állásokat, mint mi becsüljük, senki sem kívánja őszintebben, mint mi, hogy a' művészeknek, hogy a' művészetnek bére, becse meglegyen.¹⁸⁸

Egressy a vezércikk ezen szakasza indította arra, hogy a közvélemény számára megvilágítsa Kossuth viselkedését két shakespeare-i figurán keresztül, és ezáltal adjon választ Kossuth római hivatkozására és „-y” shakespeare-i mázzal bekent rágalmaira. S bár Egressy felszólalása mindkét cikkre válaszol, az antoniusi retorika egyértelműen Kossuthra vonatkozik. Hiszen míg az Athenaeumban megjelent írás gúnyos vádirat a színészek ellen, különösebb *captatio benevolentiae* nélkül, Kossuth írása összetettebb mind érdemi, mind retorikai szempontból. A színész-szakíró április 4-ei válaszcikke éppen Kossuth méltató beszédrészében („Senki nem becsüli inkább állásokat, mint mi becsüljük”) véli felfedezni a vezércikk érvelésének hamis hangjait, a támogató magatartás mögé rejtett ellenszenvet: „[...] a' neveztem két czikk hazafiságról, nemzeti áldozatokról tart *nekünk színészeknek* amollyan táblabírói jellemű leczkéket, melly a' többek közt illy gyöngéd nevekkal tisztel meg bennünket, az X. et compaignie' korából: *hiúk, pazarok, fényzők, telhetetlenek, kéjelemvágók, zsákmánylók, Shyllockok, Ánikó, Juczi* stb.¹⁸⁹ De ők mégis *tisztelik állásunkat!* oh Antonius! oh Shakespeare!”¹⁹⁰ Egressy tehát azon a ponton hivatkozik Antonius gyászbeszédére, a méltató beszéd kifordításának *locus classicus*ára, amikor imitálja, kifigurázza és leleplezi Kossuth állítólagos jóindulatát:

Mi talán – ha factumokra kerülne – mindezeket szépen megfordíthatnók: mi, színészet' népe, szemközt azon tekintetes urakkal, talán ki bírnók mutogatni, hogy kettőnk' felekezete közöl mellyik részen keresendők az ügymartyrok, az áldozat, hazafiság, stb. s mellyiken a' Shyllockok; a leczkézők, vagy leczkézettek oldalán-e? 's ekkor egy antoniusi fogással mondhatnók: „De azért ti humanus, elfogulatlan, valódi műveltségű honfiak vagytok.” Hanem mi ezek helyett egyszerűen azon elvet mondjuk ki, hogy minden hazafiui áldozatnak és öntagadásnak határa van, mellyen túl hasznosan 's józanon nem áldozhatni.¹⁹¹

Míg tehát Antonius híres gyászbeszédének egy ismétlődő sora, „Azonban Brutus derék férfiú!”¹⁹² a cikk egészét keretezi, a mottó mindkét írásra vonatkozik, az Antonius retorikájára és figurájára való hivatkozás Kossuth érvelésének megragadásához nyújt segítséget. Antonius retorikája tehát elsősorban Kossuthé, de a „táblabírói jellemű

188 Kossuth, *Nemzeti játékszin...*, i. m., 149.

189 Jegyzeteit lásd Egressy Gábor *válogatott...*, i. m., 186.

190 *Uo.*, 26.

191 *Uo.*

192 'S Brutus derék, becsületes férfiú, (3.2. 397, 401.) 'S Brutus becses, derék egy férfiú. (3.2. 410.) 'S bizonynal ő derék egy férfiú (3.2. 415). VMÖM 12, 82–83.

leczkék” nemcsak a Pesti Hírlap szerkesztőjéhez, hanem egy sajátos viselkedésmódhoz, a Völgyesi Orsolya által arisztokratizmusnak nevezett jelenséghez¹⁹³ kapcsolódnak a közéleti, színházipolitikai viták során.

Egressy számára tehát nem Kossuth átlátszó antoniusi retorikája, hanem sokkal inkább a táblabírák tipikus beszédhelyzete az érdekes, amely még a feudális állapotokat ostromozó Kossuthnál is megfigyelhető a Pesti Hírlap hasábjain. Míg az „-y” szignó alatt rejtőzködő szerző adófizető társait szólítja meg közvetlenül, tegező formában, s a színészekről csak harmadik személyben szól, addig Kossuth megszólítja és provokálja a színészeket egy invektíva formájában („Uraim és hölgyeim! azt gondoljátok e” stb.), Egressy pedig felismeri a közvetlen megszólításban rejlő lehetőségeket. Egyrészt a tegezésre tekintetes uramozással válaszol, vagyis gúnyosan jelzi, hogy felismerte a cikkírók által sugalmazott úr–cseléd szereposztást.¹⁹⁴ Másrészt, Kossuth megszólítása okán, Egressy felszólalása könnyebben ölthet képviselői jelleget.¹⁹⁵ A cikket „Egressy s több pályatársai” aláírással látja el, bár ettől az aláírástól számos színésztársa elhatárolódik a sajtóban.¹⁹⁶ Később ő állt a vezetősínészek szövetsége mögött is,¹⁹⁷ és Szalisznyó Lilla kutatásai alapján tudjuk, hogy már ebben az időszakban is foglalkoztatta a szakma hivatásosodásának előremozdítása.¹⁹⁸ Harmadrészt saját magához hasonlóan íróknak minősíti vitapartnereit, vagyis rámutat a rendi magatartás helytelenségére az írott szó területén: „Pedig megtanulhaták vala néhány szerencsétlen irodalmi példáinkon, hogy írónak indulatba jőni nem jó, mert az indulatosság felül kerekedvén az ésen, és józan eszméleten, az író önszemélyéből mindig valami gyarlóságot tálal a közönség elé”.¹⁹⁹ Egressy áprilisi válasza Széchenyi figyelmét is felkeltette, hiszen *A Kelet népének szerzője a gázsivítáról szóló passzusban többek között Kossuth „vármegyei stílusát”*²⁰⁰ arisztokrata mentalitását ostromozza:

193 VÖLGYESI Orsolya írja, hogy az arisztokratizmus több, mint rendi-jogi kategória: egy sajátos mentalitás, viselkedésmód kifejezője is. *I. m.*, 36.

194 KERÉNYI Ferenc megjegyzi, hogy a vezérvármegye tisztségviselői, kivált Bajza 1838. június 1. utáni távozását követően a feudális igazságszolgáltatás módszereivel léptek föl minden érdeküket sértő esetben, s a színház tagjait vármegyei alkalmazottaknak tekintették. Kerényi idézi Szilágyi Pál híres anekdotáját, amely szerint a választmánytól csak annyit kér, hogy legalább ne a hajdúk, hanem az írások normái szerint bánjanak velük. *Magyar színháztörténet, i. m.*, 283.

195 A színészekről mint „polgárfelekezet”-ről szövegezett, azért, mert maga nem volt érintett. *Színészetünk ügyében* = VMÖM 14, 631, 633.

196 „Alulírtak, kik pályatársunk Egressy Gábor urnak a folyó évi Ath 40. számában megjelent »Utóhang«-ját, mielőtt az nyomtatás alá került volna, nem láttuk; sem megjelente után – habár azt némely részeiben helyeseljük is – egészben s úgy mint az elmondott, magunkénak nem ismerhetjük; kérjük tisztelettel Egressy Gábor barátunkat, sziveskedjék a cikkely aláírásban értett »több pályatársait« megnevezni. 1841. ápr. 4. Aláírók: Szentpétery Zsigmond, Szerdahelyi József, Szigligeti Ede, Udvarhelyi Miklós, László József, Fáncsy Lajos.” *Kérelem*, Athenaeum, 1841. ápr. 11., 688.

197 Egressy Gábor válogatott..., *i. m.*, 137.

198 SZALISZNYÓ Lilla, *Ami szegény Hamlettől telnék: A hivatásos színészi identitás problematikája Egressy Gábor Magyar Színházi Lapjában*, It, 94(2013), 53–76, itt: 57–58.

199 Egressy Gábor válogatott..., *i. m.*, 26.

200 *Uo.*, 186.

[...] 19.^{dik} lapjában a' szerencsétlen magyar színészekben támadja meg – mit mint hal-
lom, de éppen nem csudálkozom rajta, utána rivalg több más hírlap is – 's igazi Döbrögi
szellemben mint rablókat állítja pelengérré, 's valljon miért? [...] hihető, hogy a' Pesti
Hírlap' szerkesztője azon illusioban van, hogy az ő szenvedései a' hazáért olly nagyok
valának, mikép a' haza, nagy színpadán játszott szerepe, úgy szólván fejedelmi szerep
volna azon kis szolgálta-csoport szerepekhez képest, mellyekbe a' sors Egressyvel együtt
számtalan más kis nullításokat helyezett [...].²⁰¹

A vita ezen részéhez Vörösmarty is hozzászólott, a kortársak számára Hazay Gábor
álnéven, *A Kelet népe 1841-ben* című írásában.²⁰² A táblabírói mentalitás Vörösmarty
figyelmét sem kerülte el: „Annyi igaz, hogy a' színészek' elleni kikelések' nagyobb
része mind alapjában igazságtalan, mind hangjában és kifejezéseiben inkább cseléd-
hez, mint független emberekhez intézett beszéd volt”.²⁰³ Kossuth maga is ráérezett arra,
hogy itt már nemcsak a színház ügye, hanem saját megítélése forog kockán, hiszen,
ahogyan azt Egressy vitazáró cikke is leszögezi, „Kossuth úr [...] az auctoritásoknak
nem barátja”.²⁰⁴ Kossuth éppen ezért válaszol Egressynek 1841. április 27-ei írásában,
második és egyben utolsó megszólalásában. Az invektíva, az agitáció diszkusszióvá
szelidül: Kossuth kifogásolja az eddig szerénynek tartott Egressy „darócós hangját”,
„nevetséges pöffeszkedés”-ét az ügymártírság vitájában, és figyelmezteti a színészt,
hogy a „táblabírói jellemű leczkéknek” köszönhető a nemzeti játékszín léte.²⁰⁵

A vitát Egressy cikke zárja le 1841. május 18-án.²⁰⁶ Amint az Krizbai Miklós ba-
rátjának írt leveléből (1841. május 25.) kiderül, Egressy tudta és vállalta, hogy kényes
feladat a rendkívül népszerű politikussal vitába szállni,²⁰⁷ de hiszi, hogy május 18-ai
cikke „a pesti közvélemény többségét osztatlanul részemre hódítja”.²⁰⁸ Sőt, mi több, a
közügyek megvitatásában magának teret csináló színész a nyomtatott sajtónak kö-
szönhetően közös nevezőre kerülhet a rendi-jogi értelemben tőle csillagászati távol-
ságban levő Széchenyi Istvánnal is. Ahogyan azt Krizbai Miklósnak írja némi öniró-
niával, de azért öntudatosan, bálványozás helyett rá kell mutatni az óriás hibáira is:

201 SZÉCHENYI István, *A Kelet népe*, szerk. FERENCZI Zoltán, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1925, 367.

202 *A Kelet népe 1841-ben* = VÖRÖSMARTY Mihály, *Publicisztikai írások*, s. a. r. SOLT Andor, FEHÉR Géza; *Akadémiai és Kisfaludy-Társasági iratok*, s. a. r. GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1977 (Vörösmarty Mihály
Összes Művei, 16), 9–76.

203 *Uo.*, 57.

204 VMÖM 14, 631.

205 KOSSUTH, *Játékszini...*, i. m., 257–258. „Bár Széchenyivel szemben hangsúlyozta Kossuth, hogy a Hírlap
nem elsősorban az izgatás, mint inkább a diszkusszió, a fejtegetés lapja, de az agitáció vádját nem
utasította el magától”. DOBSZAY, i. m., 143.

206 *A Színészetünk ügyében* a kritikai kiadás szerint Vörösmarty közreműködésével készült. VMÖM 14,
630–634.

207 Amint Kerényi Ferenc írja, a radikális Krizbai nem helyeselte a Kossuth elleni vitát. *Egressy Gábor
válogatott...*, i. m., 186.

208 Egressy levele Krizbainak, Pest, 1841. máj. 25. Idézi: *uo.*, 186.

Tudtam én, hogy Kossuthnak opponálni kényes dolog, kivált a legelső opponensnek, nem azért mivel ő talentum, bár részemről valami különös lángésznek nem tartom, ő inkább nemes szenvedély, mint talentum, – hanem mivel a tömeg még hibáiban is bálványozza e kegyencét; de mivel a közvéleménynek talán én sem vagyok mostohája, öntudatommal vértetesen kiállék ez óriás ellen a sikra, és megbánni nincs okom, s nem is fogom soha. [...] Ez barátom a legelfogultabb szakférfi a világon; előtte a politica minden; egyéb dolgok pedig hitványság, miket lenéz, megvet. Örökös egyhangú leckéztető modora már szenvedhetetlen kezd lenni, s meglásd csak, az oppositioiban mit megkezdék, más forma legények is következnek utánam, olyan aprócskák például, mint Széchenyi István. Mőd és eszközök nagy kérdés, oly férfinál, ki a közönség fölött hatalommal bír és Széchenyi e kérdésben fog felszólalni.²⁰⁹

Egressy *Színészetünk ügyében* című, május 18-ai írásában azt kéri a Kossuth által propagált reformintézkedések egyikére célozva, hogy „ha már a testi verést megszüntetni oly nemes állhatatossággal törekszenek, szüntessék meg egy úttal a lelki botozást is”, vagyis az ügy érdemi tisztázása ellenére, továbbra is fenntartja a táblabíró-mentalitás kritikáját.²¹⁰ Amint írja, a színház ügye nem rendi kegy eredménye, hanem alkotmányos kötelesség, a rendi kiváltság pedig nem jogosít fel a szakmai ügyekbe való beleszólásra:

Szóltam a tekintetes táblabíró urakról is, de nem azon tulajdonaikat illetve, mellyekkel alkotmányos jogainkál fogva, tartós lelkesedéssel a közjót előmozdítani törekszenek [...], hanem azon fénytelenebb eredetiségökről, mellynek hitében mindenhez legjobban akarnak érteni, ha szinte nem tanulták is, s azon rossz szokásokról, hogy körükön kívül mindent kicsinlenek, s itéleteiket oraculum hangján hirdetik ott is, hol a tudomány vagy művészet rejteményeibe avatva nincsenek, hol a foglalkozást, vállalatot felületesen, s jobbára csak nevével ismerik.²¹¹

A liberális közéleti szereplők arisztokratizmusa Egressy Bajzával folytatott vitájában is megjelenik. Szücsi József 1842 eleji konfliktusukról szólva megjegyzi, hogy a konzervatív lapok (Világ, Hírnök) „nagy örömben voltak a két fegyvertárs összekapásán”.²¹² A köztük zajló polémia 1842. január elején lángolt fel újra.²¹³ Bajza Egressy játékát kritizálta Petronius Maximus alakítása kapcsán Teleki László *Kegyencében*, vitájuk Egressy május elsejei röpiratával zárult.²¹⁴ A *Párbeszéd Szebeklébi és Egressy Gábor között színészeti dolgokról* című írásában, mely alcíme szerint „Irodalmi jelenet parlamenti modorban”, két szereplővel bír: Szebeklébi álnevén Bajza József és Egressy Gábor saját

209 Egressy Gábor Krizbai Miklósnak, Pest, 1841. máj. 25. SZENTIMREI, *i. m.*, 1881.

210 VMÖM 14, 633.

211 *Uo.*, 632.

212 Szücsi, *i. m.*, 274.

213 Amint azt Kerényi Ferenc írja, esztétikai-világnézeti különbségeik az operaháború harcaiban időlegesen háttérbe szorultak. Egressy Gábor *válogatott...*, *i. m.*, 192.

214 A vita Bajza József és Henszlmann Imre közt folyt tovább. Az Egressy–Bajza polémia ismertetése: *uo.*, 192–194.

nevén. A röpirat korábbi írásait szembesíti egy olyan beszédhelyzetben, amelynek keretében Egressy gyakran tekintetes uramozza Bajzát, vagyis a köztük lévő osztálykülönbségeket karikírozva vállalja fel a képviselőtről szóló vitát.²¹⁵ A *Párbeszéd...* a Kossuth-vita folytatásának is tekinthető, ugyanis a röpiratban szó szerint idézett Bajza²¹⁶ 1841-es polémiájukat hozta fel annak igazolására, hogy Egressynek „azon bal szokása van, hogy akárhol történik felszólalás, színészetet érintő, azonnal előáll, mintha a’ magyar színművészetet ön találta volna fel, ’s öné volna a’ hivatalos kötelesség azt minden képzelt észrevételek ellen védeni, ’s vitáz, ügyészkedik, parányi dolgokból nagy dolgokat csinál csakhogy mutogathassa magát”.²¹⁷ Egressy viszont Bajza felhatalmazására kérdez rá, „kitől nyéré ön kiváltságát mindig egyedül beszélhetni?”²¹⁸ és a választ Bajza rendi szempontokat hordozó magatartásában véli felfedezni: „ön bizonyosan *liberalis magyar*, még pedig azon tisztos fajából ezeknek, melly csak *magának liberalis*”.²¹⁹ Egressy szerint e rendi mentalitás következtében ezért nem jár a képviselőt a színésznek még a polgári nyilvánosság közegében sem:

Igy tehát az emészti önt, nemde, hogy találkozik magyar színész, ki osztályát az irodalomban képviselni akarja, hogy ott felekezetének szellemi és anyagi érdekeit, társadalmi igényeit ősi előítéletek, pedans hatalmaskodások, kaján antipathiák ’s több effélék ellen nyílt homlokkal védelmezze, bármi roppant auctoritásoknak szemébe nézzen, kik nem tűrhetnék hogy ezen osztály a társaságban, vagy a status szerkezetben igazi értéke szerint soroztassék.²²⁰

A „táblabírói jellem” Bajzán keresztül kapcsolódik össze egyértelműen Coriolanus figurájával, már a darab bemutatóját követően. Szekelébi ugyanis mint az Athenaeum magyar játékszíni krónikájának köpönyegforgató patríciusa jelenik meg Egressy röpiratában:

Egressy G. [...] Megvallom, e’ mezőn nem örömet álllok szóba önnel Szekelébi úr, mert az Athenaeumot becsülöm; de e’ tekintet kénytelen most már helyet engedni a’ mellőzhetlen szükségnek.

Szekelébi. Az Athenaeumot hagynók ki egészen a’

Egressy G. Mielőtt szólna ön, megjegyzem, hogy azon rhetori virtuositás iránt, mellyel ön *szavaim* ellen küzd, teljes elismeréssel vagyok. Ámde épen ez az, mi önt elárulá, ’s most felkiálthat ön Shakspear’ Coriolánjával: „mint ros színész felejtém jellemem, kiestem belőle.” Mondhatom e’ felfedezés kissé engem is meglepett, mert én hajdanában önnek szíve és elméje iránt más véleménnyel, vagy inkább előítélettel valék.²²¹

215 A röpirat értelmében ez a törekvés képezte a köztük lévő vita igazi tárgyát, Szekelébi „szívuját”. *Uo.*, 45.

216 Amint arra Kerényi Ferenc rámutatott, Egressy szó szerint idézte Bajzát, amikor a Kossuthtal folytatott vita szóba került a röpiratban. *Uo.*, 193.

217 *Uo.*, 45.

218 *Uo.*, 48.

219 *Uo.*

220 *Uo.*, 45.

221 *Uo.*, 44.

Brutusi dőfés ez Bajzába:²²² a kritikus Caius Martius Coriolanusról szóló munkájával szerzett történetírói érdemeket a közelmúltban,²²³ Egressyt pedig sok szál fűzte az Athenaeum szerkesztőségéhez, többek között a kezdetektől a folyóirat munkatársa volt.²²⁴ Egressy azonban a kapcsolat egyenlőtlenségét rója fel: úgy érzi, hogy ha a műkritika terén párbeszédet kezdeményez, Bajza történetíróként igyekszik kitérni a vita elől: „A’ »magyar játékszíni krónika« határozatlan jelentésű címe alatti tudósítónak az Athenaeumban szabadsága van mondani: ha akarom kritikus, ha akarom kronikus; ’s ezen köpenyeg igen kényelmes, mert alatta a kritikusi jogokat gyakorolhatni, de a’ kritikusi címmel járó kötelességek elől elbújhatni; e’ köpenyeg igen jól engedi magát »hazafiság palástjának« sőt talán tehetetlenég és charlatanság palástjának is alkalmazhatni, nemde Szebekl. úr?»²²⁵ S hogy a köpönyegforgató egyben római arisztokrata, azt sejteti, hogy a folyóirat szerkesztőjének tekintélye és egyben a kiváltságos osztályhoz tartozása az, ami a valós párbeszédet megakadályozza:

Szebekl. Ön szólt, és ismét oly hangon, a’ minőn egykor az Athenaeumban a’ táblabírói jellemű leczkékről értekezett, és magát Kossuth ellenében martyrnak avatta fel.

Egressy G. Ugyan jó hogy a’ táblabírói jellemet eszembe juttatja. Ezennel van szerencsém azt, akkori teljes értelmében, önrre is illeszteni. A hang pedig gyakran csak *viszhang*, Szebekl. úr.²²⁶

Antonius figurája – Egressy és Kossuth vitájának hatására – tehát már az 1842. februári bemutatón megidézte Kossuth alakját. Eszerint korábbra tehető a párhuzam, mint azt Rakodczay Pál sejteti véli; Egressy biográfusa az 1850-es évek *Julius Caesar*-felújításáról szólva írja, hogy

E[gressy] Antonius szerepéhez Kossuthot vehette modellül. Erre látszanak mutatni a Törökországi napló következő szavai: Mesteri példánya volt ez amaz antoniusi taktikának: miként érhetni szónoklati célt a nélkül, hogy azt akarni láttatnánk; azaz: miként lehet megszerettetni valamit, ellene beszélve; s gyűlöltetni, mellette beszélve. (148. lap.)²²⁷

Az antoniusi magatartásminta tehát az örök politikusi taktikázásról szólt. Coriolanus táblabírói figurája azonban olyan rendi mentalitás kifejezőjévé vált a liberális nyilvá-

222 Hasonló shakespeare-i mintájú leszámolásnak vagyunk tanúi, mint később Vörösmarty és Petőfi polémiájában. Erről lásd: MILBACHER Róbert, *A szelíd farkas és a bárányos róka: Petőfi esete Vörösmartyval meg a babérral*, Tiszatáj, 53(1999)/1 (diákmelléklet), 1–18.

223 Szűcsi, *i. m.*, 387. Ezt Csató Pál több malíciával emlegeti 1838-ban: „mint historikus a publikumtól csak Coriolanjanál ismert”. *Vörösmarty Mihály... i. m.*, 228. Coriolanus figurájának történeti toposzát az Aurora olvasóinak körébe Bajza József írása vezette be: 1835-ben, BAJZA József, *Coriolán s a háborgó Róma* = B. J. *Összegyűjtött munkái, III: Kisebb történeti írások*, szerk. BADICS Ferenc, Bp., Franklin, 1899, [5]–54.

224 Szűcsi, *i. m.*, 273.

225 Egressy Gábor *válogatott... i. m.*, 44.

226 Uo., 47.

227 RAKODCZAY, *i. m.*, II, 100. Egressy és Kossuth emigrációbeli kapcsolatáról legutóbb: SZALISZNYÓ Lilla, *Lassan halkuló vad őrjöngések: Egressy Gábor borús napjai (1849–1854)*, It, 95(2014), 20–47.

nosság fórumain, a színháztól a szerkesztőségig, amelynek Egressy szerint már nem lett volna helye. Az Ifjú Magyarország radikális köreiből kinőtt színész-szakíró keserű felismerése az volt a Kossuthal folytatott vita kapcsán, hogy „még a szabadelmű hazafiságnak is van aristocratiája”.²²⁸ A Pesti Hírlap szerkesztője az arisztokratikusság eme vádját kedvező színben, erkölcsi értelemben fordította le:

az illy tulságos követelések ellen mindig szót fogunk emelni, habár Egressy úr még százszor hivatva érezné is magát, sületlen elménczségeinek fékét megereszteni; mert van igenis a' szabadelmű hazafiságnak is aristocratiája, mint ő elménczkedve mondja (ha érti, mit mond), és ennek természete, hogy a' jót és dicséretest mindenikben elismeri 's érdem szerint becsüli; de a' hibát, a visszaélést mindenikben roszzsallja, 's ahol kell, nyiltan meg is rója, és épen ez által készít az ügynek közvéleményt.²²⁹

Egressy értelmezésében azonban a „szabadelműség arisztokráciája” nem az ellenzék színe-javára vonatkozott, ahogyan azt Kossuth akarta érteni, hanem az elvbarátságot megosztó rendiség, a „daczos kevélység” magatartásformájára, amelyet az indulat – ideértve a jogos felháborodást is – vált ki a reformkori Coriolanusból. A Bajza által rögzített „hegyke” és „ízetlenül hetvenkedő” alakításban tehát ott van Kossuth bizonyos ügyekben a *decorum*ra nem sokat adó politikai magatartása is. Egressy Bártfay körében is értesülhetett arról, hogy Kossuth első jelentős közéleti fellépése során csípőre tett kézzel tartott beszédével vívta ki magának többek között Kazinczy Ferenc ellenszenvét.²³⁰

228 Egressy Gábor válogatott..., i. m., 27.

229 KOSSUTH, *Játékszini...*, i. m., 258.

230 Kazinczy Ferenc Bártfay Lászlónak azt írja, hogy Kossuth felkelt, „s olly tüzzel, mintha kezében volna a zendítés szövétneke, két kezét két csipejére rakván, képzelhetetlen vakmerőséggel tartá beszédét”. Máskor „dühre gyuladt” Catilinához, megínt máshol pedig a Vay Miklósról támadókat a Caesarba tört dőfő Brutushoz hasonlította. VÖLGYESI, i. m., 44. Egressy Bártfaytól is tudhatott a jelenetről, hiszen személyes ismerősök. KALLA, i. m., 316, 422, 663.

RAJNAI EDIT

„A’ színészetet hivatásához képesítvén...”

Egressy Gábor színházprogramja (1846)*

Az országos megoldás a szakmán belül vetődött fel – Egressy Gábor, a társadalmi igények és jelenségek iránti rendkívüli fogékonyságával kítűnő, vezető pesti színész és Sepsy Károly, a vidéki színigazgató cikkeire gondolunk. Mindketten egyetértenek a színészet fontosságában, a vidéki játszás színvonalának kétségkívüli hanyatlásában, s mindketten az 1830-as években megrekedt körzetalakítási törekvések központilag irányított folytatásában és kiteljesedésében látják a kivezető utat. Egressy köznevelési programba illeszti tervét (*Pesti Hírlap*, 1846. dec., 6 folytatásban), amelynek része a színészek polgárosítása és nyugdíjazásuk megoldása éppúgy, mint az olcsóbb helyfajták (karzat és földszint) országos egységesítése.¹

Kerényi Ferenc *A régi magyar színpadon* című monográfiájában a magyar színjátszás első hatvan évének története valójában ezzel, Egressy Gábor és Sepsy Károly javaslatának rövid összefoglalójával zárul. A „romantikus életszínjáték”, az 1848–49-es forradalom és szabadságharc ennek a történetnek az utójátéka. Tanulmányom Egressy két cikksorozatának ismertetésével *A régi magyar színpadon* gondolataihoz szeretne csatlakozni.

Egressy Gábor 1846 decemberében a *Pesti Hírlapban* közölt írása, a *Színház és nemzet* jellemezte tehát az 1840-es évek közepe magyar nyelvű színjátszásának állapotát, felmérte pozícióját, presztízsét a társadalomban, és programot is adott.² Elemzésének és rendszerének kiindulópontja az „embert és polgárt nevelő”, közművelődési, de elsősorban köznevelési feladatokra hivatott színművészet. A színház – vallotta Egressy – az a hely, ahol a cselekvésként, jellemeként megjelentett történeteken, az előadás által kiváltott érzelmeken keresztül kulturális normák sajátíthatók el, hiszen a színjáték „[...] kijelöli az erkölcsi jogok és kötelességek’ ama’ kétes határvonalait, mellyek a népek’ törvénykönyvében meghatározva nincsenek”.³ A színművészet képes elhelyezni a kultúrában élő embert a számára adott társadalomban (vagyis bevezetni őt a polgári jogok és kötelességek rendszerébe), képes megtanítani a közösség – a nemzet – nyelvére, eligazítani a nemzeti múlt és jelen eseményeiben.⁴ E hármas képesség miatt, melyek egyben feladatok is, a színjátszás legfontosabb támogatója, legnagyobb „megrendelője”

* A szerző az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Tárának munkatársa.

1 KERÉNYI Ferenc, *A régi magyar színpadon*, Bp., Magvető, 1981 (Elvek és Utak), 511.

2 EGRESSY Gábor, *Színház és nemzet*, *Pesti Hírlap*, 1846. dec. 10., 381 (I); dec. 13., 389–390 (II); dec. 15., 393–394 (III); dec. 17., 397–398 (IV); dec. 18., 401 (V); dec. 24., 413–414 (VI).

3 *Uo.*, I, 381.

4 *Uo.*

az állam⁵ – kellene hogy legyen. A színművészetben rejlő köznevelési lehetőségeknek, illetve színház és állam egymásra utaltságának gondolata 1846-ban nem újdonság, sem Egressy írásaiban, sem a színházról való magyar és európai gondolkodásban, illetve színházpolitikai gyakorlatban. A Pesti Hírlap-beli cikksorozat első részének gondolatait (és helyenként mondatait) Egressy már 1843–1844-ben megfogalmazta, amint arról párizsi útjáról készült beszámolójában olvashatunk.⁶

Egressyt elbűvölte, de meg is hökkentette a párizsi színházi világ. A francia főváros négy, állami támogatást élvező színházában olyan intézményeket fedezett fel, a Théâtre Français (Comédie Française) szervezetében olyan színház- és társulatszervezési modellt talált, az állami színészképzésben, az 1784 óta működő École royale de musique et de déclamationban a színjátszói tudás továbbadásának olyan intézményes biztosítékát pillantotta meg, amelyekben megvalósulni látszottak a színjátszás feladatáról alkotott elképzelései. A Comédie Française 1791-ben kettészakadt,⁷ majd 1799-ben ismét egyesült társulatának állami szubvenciójáról és újraszervezéséről Napóleon 1802-ben gondoskodott, ez a folyamat 1812-ben a moszkvai dekrétummal zárult.⁸ Ugyanebben az évben garantálta az első konzul az Opéra Comique és az Opéra (Académie d’Opéra) támogatását,⁹ 1811-től pedig az Odéonnak (Théâtre de l’Odéon) juttatott összeg is bekerült a színházi szubvenciókat soroló állami költségvetési rovatba.¹⁰ Egressyt egyaránt lenyűgözte a Comédie Française szervezete, igazgatási rendje, a társulat létszáma alapján zökkenőmentesnek feltételezett szereposztási és műsorszervezési lehetőségei, valamint színészeinek teljesítménye:

Ezen intézet most olly tökéletes, eszközeiben olly gazdag: hogy a’ világ’ legelső színházának méltán tartatik. Főkormányát a’ belügyek’ minisztere viszi egy választmány’ segélyével, melly a’ színház első rendű tagjaiból áll, kik az intézetnek részvényes tulajdonosai egyszersmind. E’ tagok a’ nyereségen osztakoznak, és nyugdíjazandók. Ők fogadják fel az intézet’ többi tagjait, kiket csak jelesség, és kitartó szorgalom emelhet a’ részvényes és nyugdíjas tagok’ sorába, bizonyos számú évek’ multával.¹¹

A Comédie Française alkotmányának magvát igen tömören összefoglaló Egressy ismertetése két helyen pontatlan: az alkalmazott színész, a pensionnaire már szerződ-

5 Uo.

6 A beszámoló 1. és 2. része: EGRESSY Gábor, *Francia színesztet*, Regélő Pesti Divatlap, 1844/4, 49–54 (I); 1844/16, 241–247 (II); Uő, *A francia színésztetről = Egressy Galambos Gábor emléke*, saját műveiből [sajtó alá] rend. fia [EGRESSY Ákos, EGRESSY Árpád], Pest, Emich, 1867, I–II, 80–90. 3. rész: EGRESSY Gábor, *Párisi jegyzeteimből: Rachel*, Pesti Divatlap, 7(1844), 220–221 (Uő, *A francia színésztetről, i. m.*, IV, 92–94). A további részek Egressy halála után jelentek meg, vö. Uő, *A francia színésztetről*, 90–92 (III), 94–103 (V–VII).

7 Béatrix DUSSANE, *Egy demokratikus színház: Comédie Française*, ford. NAGY Adorján, Bp., Színház-tudományi Intézet, 1948 (Az Országos Magyar Színművészeti Főiskola Könyvtára, 5), 57.

8 David HEMMINGS, *Theatre and State in France: 1760–1905*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, 103–104, X; DUSSANE, *i. m.*, 68–85.

9 HEMMINGS, *i. m.*, X.

10 Uo., 106.

11 EGRESSY, *Francia színésztet*, II, *i. m.*, 243.

tetése pillanatától nyugdíjképesnek számított,¹² a társult tagoknak, a sociétaire-eknek pedig bizonyos értelemben anyagi felelősségük is volt: az ő jövedelmükből vonták el a társasági alapot (ez értendő az Egressy említette részvényességen), amely a színház bármely alkalmazottja nyugdíjának fedezete volt. Igaz, hogy a befizetett összeget nyugdíjazásakor vagy kilépéskor a társag visszakapta.¹³

Kerényi Ferenc a hagyatékban fennmaradt dokumentumok alapján összeállította Egressy párizsi színházi programját.¹⁴ A valószínűsíthetően, illetve a feltételezhetően látott előadások legtöbbször Egressy a Comédie Française-ben látta: az összeállításban szereplő huszonkettőből húszat. Egy produkciót megnézett a Théâtre de la Porte Saint-Martinben (id. Alexandre Dumas: *Kean*) és egyet az Odéonban (id. Alexandre Dumas: *III. Henrik és udvara*). Egressy 1843. november 21-én érkezett és – feltételezhetően – 1844. január 9-e körül hagyta el Párizst.¹⁵ Huszonkettőnél biztosan több estét töltött színházban, de az, hogy amikor a Comédie Française-en kívüli színházi világot ismertette, milyen tapasztalatok, illetve források alapján formált véleményt, mégsem tudható pontosan.

Noha Egressyt Párizs színházainak számossága és színi világának tagoltsága egyaránt elkápráztatta, azt is pontosan látta, hogy ezt a struktúrát a nagyváros társadalmi, foglalkozási és kulturális hierarchiája formálta meg. „A párizsi színházak, irány’ tekintetében úgy osztvák el, hogy a’ legmagasabb dynastiától kezdve, minden sorsuakon keresztül le az utolsó napszámosig saját színháza legyen minden elvnek, felekezetnek, értelmi ’s érzelmi fokozatnak, szóval minden polgári helyzetnek”¹⁶ – foglalta össze egy 19. század közepi európai metropolisz színházszervezetének alapjait. A több műveltségi szintet kiszolgáló színházi ipart – főképpen annak kilengéseit lefelé – mégsem tudta összeegyeztetni a színjátszás oly fontosnak tartott köznevelési és ízlésformáló feladatával. Leválasztotta tehát a négy szubvencionált és ennek következményeként a fenti funkcióknak szerinte maradéktalanul megfelelő társulatot azokról, amelyek nem élveznek állami támogatást. Az utóbbiakban „a pénz nem eszköze, hanem célja a színművészetnek”,¹⁷ és főleg ezek azok, amelyek kikövetelik és fel is szívják a francia színműtermelés tömegét, előadásai sokszor *színművészeti* produkcióként nem is értelmezhetők.¹⁸ A megismert színházszervezetnek a kormányzat által magára hagyott alsó szintjeit mindenképpen kivédendőnek tartotta, és igazolva látta színház és állam egymásra utaltságáról vallott nézeteit: azok a színészi teljesítmények, amelyek elismerését kivívták, a Comédie Française-ben voltak láthatók. Így, amikor a magyarországi színjátszás helyzetéről és jövőjéről gondolkodott, a megoldást mindenképpen egy közpénzből finanszírozott rendszer megalkotásában látta.

12 DUSSANE, *i. m.*, 99.

13 A társasági alapot Napóleon 1804. évi rendelete és az ekkor kötött új társasági szerződés hozta létre és szabályozta, 1843-ban ez volt érvényben. *Uo.*, 71, 94.

14 KERÉNYI Ferenc, *Tizenegy év Egressy Gábor életéből (1837–1848) = Egressy Gábor válogatott cikkei (1838–1848)*, vál., jegyz. K. F., Bp., Magyar Színházi Intézet, 1980 (Színháztörténeti Könyvtár, 11), 143–146.

15 *Uo.*, 146.

16 EGRESSY, *Francia színészet*, II, *i. m.*, 244.

17 EGRESSY, *A francia színészetről*, VII, *i. m.*, 101. Kiemelések az eredetiben.

18 *Uo.*

Egressy a biztos gazdasági alapokon álló, feladatát magas színvonalon ellátó, az ország egész területét behálózó magyar nyelvű színjátszás megszületéséhez és működéséhez négy sarkalatos, egymást feltételező, egymástól el nem választható kérdést kívánt országos szinten megoldatni.

Az első a színészek „polgárosítása”, a második a központi kormányzati támogatású, intézményes színészképzés bevezetése, a harmadik a színész-nyugdíjrendszer megteremtése, mely az életpályát biztosított jövedelemmel zárhatná le, a negyedik pedig „A’ nemzeti színészetet az egész országba életbeléptetni [...]”.¹⁹ Egressy ez utolsó tennivalón egy több elemből szervezett színi kerületi rendszert értett.²⁰

A színi kerületi rendszer lehetne az az országos színházszervezet és intézményi védőháló, amely garantálhatná a színjátszás gazdasági stabilitását, s biztosíthatná a szakmai munka feltételeit. A rendszernek az egész országot átfogó, központi kormányzati kezdeményezésű alapkövei a történeti Magyarország határvidékein létesítendő színi kerületek, míg a belső részek települései megkapták a lehetőséget arra, hogy vagy közösen tartsanak fenn egy (kerületi) színtársulatot, vagy külön-külön keressenek-vállasszanak a kínáló lehetőségek (az ajánló színiigazgatók) közül. A rendszer feltétele egy jól felszerelt játszóhely-hálózat, kerületenként legalább egy, a kijelölt központi város építette kőszínházzal. Az infrastruktúra és a színházüzem működtetésének költségeit Egressy megosztotta a központi város és a kerület között: míg a színházépület felépítéséről a központ gondoskodna, az alapműködéshez (a társulatok eltartása, a színházi produkció előállítás és napról napra történő reprodukálása) szükséges tőkét a színi kerület megyei egyszeri adókiutással biztosítaná. A Nemzeti Színház már megvalósult példáját tette meg kalkulációja alapjául.²¹ Négyszázezer pengőforint²² alaptőkét számolt kerületenként, melynek kamataiból (havi kétezer pengőforint) és a napi bevételből biztosítani kell a központi város színházának működését. A rendszer szakmai és pénzügyi felügyelete független a finanszírozó megyéktől.²³ Egressy a hivatásos színjátszást közpénzből fenntartott és az alacsony karzati helyárák – „A’ páholyok és zártzések hadd fizessenek, minthogy ezen helyek olyanoknak szánvák, kik

19 EGRESSY, *Színház és nemzet*, III, i. m., 393.

20 Egressy Gábor színi kerületi tervezetéről, ill. koncepciójának és a magyar színjátszás 19. századi professzionalizációjának összefüggéseiről korábban: RAJNAI Edit, *Színkerületek (az 1879-es kísérletig) = Színház és emlékezet*, szerk. P. MÜLLER Péter, TOMPA Andrea, 2002 (Színházstudományi Szemle, 34), 69–74; UŐ, *A színi kerületi rendszer kialakulása (1879–1905)*, doktori értekezés (kézirat), Bp., ELTE BTK, 2010, OSZK Színház-történeti Tár, irattár, MS 711, 8–20; SZALISZNYÓ Lilla, *A jámbor pesti színész és a rest korhelyek: Egressy Gábor bosszankodásai és javaslatai a vidéki színjátszók pallérozására*, ItK, 117(2013), 551–553.

21 Az 1840. évi XLIV. tc. nemzeti tulajdonba vette a Pesti Magyar Színház épületét (megváltotta az építkezés hátralékait is) és a nemességre kivetendő országos hozzájárulás útján alapítványt tett 400 000 forint alaptőkével úgy, hogy a tőke kamatainak kétharmadát rendelte a színház működtetésére, s a színházat 23 tagú országos választmány felügyelete alá helyezte. *XLIV. Törvény-cikkely. A pesti magyar színházról = Magyar törvénytár: 1000–1895*, szerk. MÁRKUS Dezső, Bp., Franklin, 1896, 184–186.

22 400 000 pengőforint = 1 000 000 váltóforint.

23 EGRESSY, *Színház és nemzet*, V, i. m., 401.

fizethetnek²⁴ – révén széles közönségnek játszó, szervezetenként erősen központosított intézményrendszerként képzelte el, az országgyűlés által kinevezett, pénzügyileg annak el- és beszámoló kerületi színigazgatókkal, akiknek szakmai, műsorpolitikai tevékenységét azonban az országos főigazgató (véltetően a Nemzeti Színház igazgatója) felügyelné.²⁵ Magának a kerületnek, pontosabban a kerület nagyobb városainak színházi ellátását a nyári kirajzások alkalmával kívánta biztosítani. A rendszer ez utóbbi része lényegében az 1820-as évektől létező gyakorlat, az állandósítási kísérletek színtársulatai ilyen vándorlással jutottak nyáron keresményhez.

Egressy a megyerendszerre mint közigazgatási-területi egységre vetítette kerületeit, s megszervezésüket, működtetésüket is a vármegyék adminisztratív apparátusára bízta. Nyolc színi kerülete a következő volt: Arad és Temes megye (Temesvár központtal), Torontál és Bács (Nagybecskerek központtal), Baranya, Tolna és Somogy vármegye (Pécs központtal), Zala, Vas és Sopron megye (Sopron központtal), Pozsony, Moson, Nyitra és Bars (Pozsony központtal), Trencsén, Árva, Turóc, Liptó és Zólyom (Trencsén központtal), valamint Abaúj, Szepes és Sáros (Kassa központtal).²⁶ A magyar államiság akkor érvényes kereteiben gondolkodva Erdéllyel, amely különálló volt és saját országgyűléssel bírt, nem számolt.

Az országszélek betérítése magyar játéknyelvű társulatokkal azt jelzi, hogy a színi rendező a színházművészet számára a köznevelési-közművelődési funkciókon kívül más szerepet is szánt.

A 18. század végén a hivatásos színészet kétségtelenül oppozícióból indult. A „nyelv-kérdésen” keresztül opponálta II. József birodalmi modernizációs törekvéseit, melyeknek egyik eszköze volt a Habsburg Birodalom területén a latin igazgatási nyelv felváltása a német igazgatási nyelvvel. A színjátszás és a nyelvkérdés együtt a nemesi-rendi ellenállás számára is hathatós eszköznek tűnt, és azok a színjátszáshoz kötött célok, melyekkel akár a felvilágosodás eszmerendszere, akár később a liberalizmus színházprogramja ruházta fel a színügyet, az 1830-as évek végéig a magyar nyelv ügyével együtt jelentkeztek.²⁷ A 19. század első felében magyar társulatok segélyezésére és a magyar nyelvű színjátszás számára felhúzott színházépületek érdekében indított megyei gyűjtések és magánadományozások, illetve egyéb közösségi hozzájárulások indoklása szinte minden esetben a nyelvművelés gondolatára hivatkozott. A nyelvművelő program a színtársulatoknak is hivatkozási alap volt, játékedélyért folyamodó kérvényeik egyik érve gyakran ugyanez.²⁸

24 Uo.

25 Uo.

26 Uo.

27 KERÉNYI, *A régi magyar színpadon, i. m.*, 16.

28 Néhány példa: Zala vármegye „A' nemzeti nyelv pallérozásának elől segíthetésére törekedő” ösztönre hivatkozott akkor, amikor a tihanyi apáttól az apátság telkének átengedését kérte a balatonfüredi színházépület számára. Vö. Zala vármegye levele a tihanyi apáthoz a füredi színház építése ügyében, Zalaegerszeg, 1830. aug. 9., közli: HUDI József, *A balatonfüredi színházak és színészet története, 1831–1861*, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2008, 145 (8. sz.). 1840-ben Szeged város tanácsának kiküldött színházi bizottsága a szegedi színészet állandósításának lehetőségeiről készített jelentésében a polgári erények ápolása mellett szintén a magyar nyelv pallérozását említi. *Szeged színház-történetének*

Színi kerületi elképzeléseit indokolva azonban Egressy 1846-ban már nemcsak a nyelvkérdés és a színügy effajta összekapcsolásáról beszélt: gondolatmenetében a kerületek egyik feladata az idegen nyelvi és kulturális hatások megállításása:

A' szélekre nemzetiség' határkövei gyanánt kell színházakat állítani, hogy ezek, – mennyire hatalmukban áll, – a' külső nemzetiségek' betolakodását gátolják, visszatartsák. Minket hatalmas szomszédok környeznek; 's igen természetes, hogy inkább a műveltségben és iparban nagyobb ország nyomul kisebb szomszédjának országába nyelvestül, mindenestül mint megfordítva. Ezért van, hogy Ausztria nem Haimburgnál [!] végződik, hanem, ha a' népiséget tekintjük, Győr körül [...].²⁹

Az persze nem véletlen, hogy a példa, mellyel Egressy alátámasztja elképzeléseit, éppen a német nyelv és a magyarországi német színészet. Magyarország városaiban a 18. század első felétől számos németül játszó társulat fordult meg, amelyek az európai német nyelvterület vérkeringésébe kapcsolták be a városi lakosságot.³⁰ Az első magyarországi színházakat a városok németül értő és beszélő közönsége számára emelték, és a német társulatok a település hatósági engedélyének megszerzése után, a kialakított bérleti díj ellenében használták azokat.³¹ A 19. század közepén ez az infrastruktúra – a magyar színjátszók számára épült három kőszínházzal együtt³² – már mindkét nyelv színészei számára az alapvető játszási feltételeket jelentette. Az 1840-es évekre a számában egyre kiterjedtebb magyar nyelvű színjátszás mind jobban érezte a német társulatok szakmai és üzleti konkurenciáját, akár a játszóhelyek használatáról, akár a közönség meg-, illetve elhódításáról volt szó. Egressy nyolc színi kerületi központjából négy, Temesvár, Pécs, Sopron és Pozsony kőszínházzal bíró német színházi központ volt, időnkénti, egy-két hónapos vagy csak néhány hetes magyar színházi jelenléttel.³³

forrásai a Csongrád Megyei Levéltárban: 1719–1886, összeáll., bev. DUNAINÉ BOGNÁR Júlia, BLAZOVICH László, Bp., MSZI, 1989 (Színháztörténeti Könyvtár, 18), 79 (166. sz.). 1839-ben Baranya vármegye is ezzel az indoklással kéri Pécs város tanácsát arra, hogy a némettel szemben a magyar játéknyelvű társulatokat részesítse előnyben. MÁRFI Attila, Pécs szabad királyi város német és magyar színjátszásának forrásai a Baranya Megyei Levéltárban: 1727–1848, Bp., OSZMI, 1992 (Színháztörténeti Könyvtár, 26), 84 (209. sz.).

29 EGRESSY, *Színház és nemzet*, V, i. m., 401.

30 MÁLYUSZNÉ CsÁSZÁR Edit, *A német színészet hazánkban = Magyar színháztörténet 1790–1873*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1990, 35–42, itt: 35, 39–40; Paul S. ULRICH, *The Topography of German Theater outside Germany in the 19th Century = „welt macht theater“: Deutsches Theater im Ausland vom 17.–20. Jahrhundert: Funktionsweisen und Zielsetzungen*, hg. Horst FASSEL, Paul S. ULRICH, I, Berlin–Münster, LIT, 2006 (Thalia Germanica, 4), 76–98.

31 1768: Sopron, 1776: Pozsony, 1781: Temesvár, 1787: Várszínház (Buda), 1788: Nagyszében, 1789: Kassa, 1798: Győr, 1812: Königlich-Städtisches Theater (Pest), 1834: Eperjes, 1839: Pécs. *Magyar színházművészeti lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994, 697, 624, 847, 544, 360, 271, 609, 187, 604; FEKETE Mihály, *A temesvári magyar színészet története*, Temesvár, 1911, 16–17; MÁRFI, i. m., LXV–LXVI.

32 A kolozsvári színház 1821-ben, a miskolci 1823-ban, a balatonfüredi pedig 1831-ben nyílt meg. *Magyar színházművészeti lexikon*, i. m., 394, 515, 45.

33 *A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája XVIII–XIX. század, összeáll. HANKISS Elemér, BERCELI A. Károlyné, Bp., OSZK, 1961*

1846-ban Egressy úgy látta, hogy a pesti színház létrejötte, majd országos pártolás alá helyezése után a vármegyei színügygondozás, mely a 18. század végétől a megyék pénzügyi támogatása és hivatali apparátusának szervező munkája révén a magyar nyelvű színjátszás szakmai fejlődését lehetővé tette, semmibe tűnik, s a helyére lépő új társadalmi csoportok és új formák a színtársulatok megélhetését, illetve a színjátszás szakmai garanciáit és fejlődését egyszerre nem tudják biztosítani. A vármegyei pártolás igazán tevékeny évtizedeiben – az 1810-es évek végétől az 1830-as évek végéig – a városok színpártolása a legtöbb esetben pusztán a játszóhely-teremtést jelentette, s mivel a települések egyaránt a német igazgatók közpénzekkel nem szubvencionált vállalkozói gyakorlatához voltak szokva, a helységek legtöbbje a játékra jelentkező magyar társulatokat is így kezelte. Bár kétségtelen jelei voltak annak, hogy a magyarországi városok és városlakók színügyről való gondolkodása és gondoskodása az 1840-es évek elejére megváltozott, ez a támogatás más volt, mint a megyék pártolási technikái.³⁴ 1841-ben Győr – a csatlakozó Székesfehérvárral és Pápával – próbálkozott színjátszásának állandósításával, de nem közpénzt, esetleg adományt csorgatott a színügy támogatásába, hanem magánbefektetőket toborzott. A győri pártoló társaság részvénytársaság volt, amelynek igazgató választmánya felügyelte is a szerződött színingazgatót, Fekete Gábort.³⁵ A városlakó nemcsak nézője volt már a magyar nyelvű színjátékoknak, hanem szervezője is a város színházi életének. Ez a nemzeti-nyelvi fogantatású művelődési (és politikai) program és a színházlátogatást művelődési és szórakozási alkalmként a mindennapokba beépítő polgárosult városi kultúra közötti váltást sejteti. A színjátszásnak és a nyelvművelés-nyelvterjesztésnek – mint a nemzetet formáló és összetartó eszköznek – az összekapcsolása pedig átszivárgott az új támogatói közösségek gondolkodásába és frazeológiájába. A győri részvénytársaság igazgató választmánya így indokolta a magyar színtársulat támogatásának szükségességét: „Ugyanis vélemény-egység tehet kisebb nagyobb társaságokat, 's így nemzeteket boldoggá, nagyokká; vélemény-egység' bölcsője a' nyelv-egység, a' nemzeti színészet pedig hatalmas előmozdítója lévén a' nyelv-egységnek, magyar hazánkban a' magyar színészetnek e' tekintetből ápolása minden jó polgárnak kötelessége.”³⁶ A részvénytársasági pártolás azonban egyértelműen a vállalkozó-színingazgatói rendszerrel látszott összekapcsolódni, s ezzel a kombinációval Egressy a színészet számára megszabott feladatokat nem látta végrehajthatónak.

34 RAJNAI Edit, *Kék és Fekete: Színpártolás az 1840-es évek elején = Esemény és narratíva: Történetiség, elbeszélés(ek), interpretáció*, [szerk. KÖTÉL Emőke, RAINER M. János], Bp., Bibl. Nationalis Hungariae-Gondolat, 2013 (Bibliotheca Scientiae & Artis), 152–163.

35 *Források és ritkaságok a győri színjátszás történetéből a 17. század elejétől 1849-ig*, szerk. BANA József, MÁRFI Attila, Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2007 (Városi Levéltári Füzetek, 9), 141–144 (29. sz.); HUDI József, *Fekete Gábor színtársulatának működése 1841-ben = Színházak és színészek a 19. századi Balatonfüreden*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, Balatonfüred, Balatonfüred Város Polgármesteri Hivatala, 2012 (Tempevölgy Könyvek, 7), 59–65; Uő, *A pápai színészet támogatói a reformkorban = Megtalálható-e a múlt?: Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*, szerk. BÓDY Zsombor, HORVÁTH Sándor, VALUCH Tibor, Bp., Argumentum, 2010, 306–321.

36 *Jelentés a' sz. k. Győr városában biztosított magyar színésztársaságnak, f. 1841dik évi febr. 25étől april 5keig eszközlött színi előadásairól*, Társalkodó, 50(1841), 198.

Egressy a megkerülhetetlen feladatok közül rendkívül fontosnak tartotta az elsőt, a színészek „polgárosítás”-át:

Visszás állapotnak tetszik előttem legelőször is, hogy a színészet tagjai, kik most már a haza törvényes tisztviselői, nem polgárai hazájoknak, melyet szolgálnak. Meglehet, hogy ők történetesen mind a kiváltságosok osztályába tartoznak, de meglehet, hogy egyik sem közülök. – Őket e részben egyeseknek tekinteni nem lehet. Ők egy új elem a státusban, új osztály a társaságban, melyet ha törvény szerint magáénak ismert a status, helyet is kell számára jelölnie, s polgári lételt kell annak a társadalomban adnia.³⁷

A „polgárosítás” ebben az összefüggésben a színészetnek mint a foglalkoztatási szerkezetben a köz szolgálatát ekkor már ötven évi gyakorlattal és tapasztalattal ellátó, valamint a Nemzeti Színházzal mint országos közintézménnyel is jelen lévő professzionának a befogadását jelenti az érvényes társadalmi hierarchiába. Egressy mindjárt meg is határozza – a rendi társadalmi szerkezetben elfoglalt helyüktől vagy a színészetén kívüli egyéb mesterségüktől vagy iskolai végzettségüktől függetlenül – a színészeknek mint a színjátszást művelő foglalkozási csoport tagjainak a társadalmi státusát: a színészetet az értelmiségi foglalkozások közé sorolja. A bevetttség kifejezője pedig számára az egyik alapvető politikai jog, a választójog. „Midőn a múlt országgyűlésen a tisztesbek jogköréről, sánczba vételéről volt szó: a tudományos és művészeti osztályok névszerint jelöltettek ki, s az istenadta színészettről senki sem emlékezett meg, pedig akkor már a színház neve nemzeti volt.”³⁸ Az 1843–1844. évi országgyűlésen, a vármegyei választójogi reformról szóló vitán az e jogban részesítendőket iskolai végzettség, a gazdaságban betöltött szerep (az 50 munkásnál többet foglalkoztató gyárak és bányák tulajdonosai), illetve hivatali pozíció alapján definiálták, a tanítók kivételével, akik számára – tanítóképző nem lévén – egész évi foglalkoztatást és „szabályos fizetést” írtak elő. Külön csoportként kezelték a Magyar Tudós Társaság tagjait is.³⁹ A végzettség szerinti besorolásnak a színészet – intézményes képzés híján – nem felelt meg, ám kivételt sem tettek vele, mint a tanítói karral, s fel sem merült, hogy a színjátszásnak bármilyen köze lehetne a honoráciorokhoz.

A „polgárosítás” együtt kell hogy járjon – és az adott körülmények között ez a feltétele – a színészképzés megteremtésével. Ha ugyanis az állam jogokat ad (választójogot), akkor cserébe feladatokat is átruházhat (nevelést), sőt, szolgáltatásért magas színvonalú szolgáltatást várhat el:

Mert hiszen a státus nem oszthat polgári jogokat ingyen – s föltétlenül, egy rendetlen tömegnek; hanem mint szerződő félnek, biztosítani kell magát, hogy a jogért, melyet ad, hasonló becsű szolgálatot kapjon vissza – cserében. Azért a státus kiköti világosan,

37 EGRESSY, *Színház és nemzet*, III, i. m., 393. Kiemelés az eredetiben.

38 Uo.

39 KOVÁCS Ferenc, *Az 1843/44-dik évi magyar országgyűlési alsó tábla kerületi üléseinek naplója*, Bp., Franklin, 1894, III, 353–354.

hogy az adott jogokért minő szolgálatot, tehát a szolgálatra minő képességeket kíván, minden egyes tagjától a' polgárosított osztálynak.⁴⁰

A képzéssel megszerezhető tudásnak és a képzés társadalmilag és szakmailag egyaránt hitelesített rendszerének gondolata, a színészek társadalmi státusának meghatározása a foglalkozás alapján, a szolgálat eszméje, mely e hivatásnak feladatot és képesítést ad arra, hogy helyet és jogokat kapjon a társadalmi hierarchiában, illetve maga az a gondolat, hogy Egressy a színészetet hivatásrendként értelmezi, olyan elképzelést körvonalaznak, mely kezdeti lépéseit jelenti egy, a professzionalizáció-elméletek által leírt folyamatnak.

A professzionalizáció két, sokat hivatkozott kutatója, Harold Wilensky és Talcott Parsons írásai alapján a folyamat forгатókönyve így összegezhető. Egy foglalkozás professzionalizálódásának első lépése, hogy főfoglalkozásként kezdenek ellátni valamely feladatot, ám egyúttal ez kritikus pont is: a foglalkozás az aktív élet egészére szóló hivatássá válik-e, melynek révén művelője biztonságosan számíthat arra, hogy keresete nemcsak személyes szükségleteit biztosítja, hanem családjáét, eltartottjait is.⁴¹ A képzési rendszer kialakítása mellett az adott tevékenységgel foglalkozók és a szolgáltatásaikat igénybe vevők számára egyaránt tudatossá válik az a feladat-, illetve szolgáltatásrendszer, amelyet az adott hivatás a társadalom számára kínál.⁴² A következő lépés az érdekérvényesítés intézményesülése, a szakmai önrányítási szervezet létrehozása, amely szabályozza a hivatásrendbe kerülés szabályait, a szakmai munka normáit, valamint képviseli a hivatást és annak érdekeit kifelé, a társadalom felé.⁴³ A professzionalizációs folyamat végén kialakuló, a magas színvonalú munka normáit rögzítő etikai kódex alapelve pedig az a gondolat lesz, hogy egy hivatás gyakorlójának meg kell felelnie a társadalom elvárásainak, és amikor a személyes (üzleti) és a társadalmi (ügyfél) érdek ütközni látszik, döntését ez utóbbi érdekeknek megfelelően hozza meg.⁴⁴ A folyamat vége felé feltűnik az eljárások monopóliumának, a szakmai territóriumnak, illetékességi területnek törvényes védelme.⁴⁵

Egressy megoldáskeresését az a gondolat vezérli, amely a klasszikus mintában az első feltétel: biztosítja-e a hivatás művelői számára lehetőleg munkaképes koruk végéig a megélhetést? Válasza a magyar nyelvű hivatásos színjátszás országos helyzetét értékelve (és ismerve is) egyértelmű nem. Az egzisztenciális bizonytalanság egyik következménye pedig a színjátszás szakmai színvonalának változékonysága és bizonytalansága, tehát a hivatásra rótt, a hivatás által vállalt feladat elégtelen ellátása. A színésznövelde ezért nemcsak a befogadás intézményesített kiindulópontja – amennyiben elismerhető képesítést nyújtana a színészek „polgárosításához” –, hanem a szakmai továbblépés tényleges lehetősége is.

40 EGRESSY, *Színház és nemzet*, III, i. m., 393. Kiemelés az eredetiben.

41 Talcott PARSONS, *Professions = International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. David L. SILLS, [New York], Macmillan, 1968, XII, 538; Harold WILENSKY, *Minden szakma hivatás?*, ford. Szívós Erika, Korall, 42(2010), 26.

42 WILENSKY, i. m., 26–27.

43 *Uo.*, 27.

44 *Uo.*, 31.

45 *Uo.*

Az 1843–1844. évi országgyűlés, amely nem tartotta a színészeket sem értelmiséginek, sem köznevelési feladatokat ellátó szakmai csoportnak, nem tűzte napirendre Festetics Leónak, a Pest-Budai Hangászegyesület elnökének egy „magyar honfiakból színészeket és színésznőket, az egyházak és színházak számára tökéletes hangszkartagokat, énekest és énekesnőket” képző⁴⁶ „Magyar Nemzeti Conservatorium” alapításáról szóló beadványát sem. A tervezetet az országos nemzeti színházi választmány ajánlotta a diéta figyelmébe, a színház 1840 és 1842 közötti irányításáról szóló beszámolójában.⁴⁷ Mind a választmánynak, mind Festetics Leónak volt elképzelése a képezde finanszírozásáról. Festetics kötelező hozzájárulással (subsidiummal) teremtette volna meg az intézmény alapját,⁴⁸ a választmány javaslata pedig a Nemzeti Színház fenntartására fordítandó tőkekamatokból vonta volna el a működéshez szükséges összeget.⁴⁹ A színészképzésről Egressy sem 1846-ban szolt először, az 1830-as évek végétől kereste ennek lehetőségét. „Én azt gondolnám, hogy valamely kis egyesületet kellene szerkesztetni, ez a ’színművészet’ megállapított elveit dolgozná ki minél életgyakorlatibbá [...]. Így ezen egyesület némi iskola’ helyét pótolna” – vetette fel 1838-ban, az Athenaeumban, a *Javaslat a’ színészet’ ügyében* című írásában.⁵⁰ A létrehozás és fenntartás módjáról ekkor még nem, de 1846-ban már volt javaslata – hasonló ahhoz, amit az országos nemzeti színházi választmány javaslata 1843-ban felvázolt, legalábbis annyiban, hogy mindkét koncepció a Nemzeti Színház tőkekamataival számolt. A képezde költségeit Egressy abból a 8000 forintból fedezte volna, amelyet az 1840. évi 44. törvénycikk a kamatokból az alaptőkéhez visszacsatolni rendelt.⁵¹ Ezen túl azonban a színészképzés dolgát mindenképpen leválasztani igyekezett a Nemzeti Színház ügyéről, és a színészet – ugyancsak közpénzből megoldandó – országos rendezéséhez, egyúttal az általa vázolt professzionalizációs programhoz kapcsolta.⁵²

Egressy rendszere a színészetet a vállalkozói rendszerből kiemelve az államot vonja be támogatóként, illetve ellenőrző-kezdeményező intézményként a színjátszás

46 *A Nemzeti Conservatorium alakítását tárgyzó előleges alaptervét szerkeszti és benyújtja Pesten április 7én 1843 gróf Festetics Leó [...] = Reformkori országgyűlések színházi vitái (1825–1848)*, s. a. r., összeáll., bev., utószó, jegyz. BÉNYEI Miklós, [Bp.], MSZI, 1985 (Színháztörténeti Könyvtár, 15), 224–239.

47 *Tudósítása az 1840-dik évi XLIV-dik törvénycikkely által a Nemzeti Színház tárgyában kiküldött országos választmánynak, 1843. júl. 5. = uo., 175.*

48 *A Nemzeti Conservatorium alakítását tárgyzó... i. m., 224.* A javaslat a subsidiumot alapítvánnyal egészítette ki; *uo., 225–226.*

49 *Tudósítása az 1840-dik évi... i. m., 174–175.* Az elképzelés a Nemzeti Színház 400 000 forint alaptőkéje kamatainak kétharmadából, azaz a színház működtetésére fordítható évi 16 000 forintból vont el 4000-et (egyegyednyi részt), ezt kiegészítette a teljes tőke kamatai egyharmadának (8 000 forint) kamataival, e két összeget együtt fordította volna a képezde fenntartására. Hosszú távra számoltak, évi 6%-os kamattal.

50 EGRESSY Gábor, *Javaslat a’ színészet’ ügyében = Egressy Gábor válogatott cikkei (1838–1848)*, i. m., 5.

51 EGRESSY, *Színház és nemzet*, IV, i. m., 398; XLIV. *Törvény-cikkely. A pesti magyar színházról... i. m., 184–186.*

52 Egressy Gábor színészképzésről vallott elképzeléseit és elhelyezésüket a színjátszás professzionalizációs folyamatában – egészen a Színészeti Tanoda 1865. évi létrehozásáig – igen alaposan elemzi: SZALISZNYÓ Lilla, *Egressy Gábor színi tanodai tanársága és a magyar színészképzés hivatásosodása*, ItK, 118(2014), 325–352.

fenntartásába. Ez az elképzelés, az államnak a bekapcsolása a szolgáltatásokba, a professzionalizációs kutatásoknak ahhoz a szempontjaihoz köti Egressy gondolatmenetét, amelyek az állam szerepét vizsgálják a hivatások fejlődésében. Hannes Siegrist a szakmásodás kontinentális eseteire tekintett akkor, amikor a 18. század végi és a 19. század eleji folyamatok egyik lehetséges modelljeként vázolta fel az „államilag szabályozott” professzionalizációt. Az „általános társadalmi jólét” nevében és a foglalkozások hatékonyságának növelése érdekében az állam (az abszolutista állam) egyes szakmákat (főleg és eleinte az orvosokat, jogászokat) képzési rendszerük reformjával, minősítési normáik meghatározásával megerősített.⁵³ Modelljéből – és Egressy rendszeréből is – természetesen hiányzik a szakmai önrányítási szervezet, és kérdésként vetődik fel, hogy később a szakmai csoport létrehozza-e ezt, illetve az, hogy a hivatás mennyire válik/válhat autonómmá.

A magyar játéknyelvre éppen csak formálódó igény, mely a nyelvkérdés-nyelvterjesztés által létrehozott állapot helyére lépett, és melyet a dunántúli városok színház-szervezői tevékenysége jelzett, az 1840-es években azonban csak nyomokban mutatta, hogy szükség van arra a szolgáltatásra, melyet a magyar nyelvű színjátszás a társadalom számára kínál. A színészet támogatásában, szakmai és társadalmi presztízisének emelésében keletkezett tátongó úrt Egressy Gábornak tehát másik pártolóval kellett kitöltenie. Konceptiója a magyar nyelvű hivatásos színészet szakmásodása szempontjából csak egy nagyszabású elképzelés volt: a vidéki színjátszás helyzetének rendezésében, a színészet hivatásként való elismerésében az 1840-es években sem a társadalom, sem a politika nem volt érdekelt.

53 Hannes STEGRIST, *Professionalization as a Process: Patterns, Progression and Discontinuity = Professions in Theory and History: Rethinking the Study of the Professions*, eds. Michael BURRAGE, Rolf TORSTENDAHL, London, Sage, 1990 (Swedish Collegium for Advanced Study in the Social Sciences), 181–182.

Orosz László: Kérdőjelek. Egy Katona-kutató töprengése

Budapest, Balassi Kiadó, 2007, 133 l.

Orosz László évtizedeket töltött Katona József és a *Bánk bán* legigazabb értelmében vett szolgálatában. 1983-ban asztalunkra tette a *Bánk bán* kritikai kiadását, a maga műfajában az egyik legsikerültebbet – olyan körülmények között, amikor számítógép, világháló nem segíthette Kecskeméten a filológiai kutatómunkát. 2001-ben a *Versek, tanulmányok, egyéb írások* következtek, 2005-ben a *Történeti művek*. És ez csak a legfelső szint, a kritikai kiadásoké. Hiszen közben megírta a *Bánk bán* színpadi szöveg hagyományának nagy tanulmányát, külön könyvben a dráma értelmezéseinek történetét, s akkor még hol marad az a számtalan tanulmány, forrásközlés, portré, oktatásmódszertani előadás, amit Katona Józsefről ez idő alatt tartott? Dosztojevskijt parafrázálva: Katona József vonatkozásában bizony mindnyájan Orosz László köpönyegéből bújtunk elő; akár bevalljuk, akár nem. De ugyanerre a következtetésre jutunk akkor is, ha nem a publikációk mennyiségét, hanem fajsúlyát mérlegeljük.

Mostani könyve szintén ezt az állítást igazolja. Szemben a kritikai kiadások recepciójának bevett módjával, hogy tudniillik birtokában hátra lehet dőlni, kényelmesen idézgetni, további alapkutatást nem végezni, fáradhatatlan vizsgálódásainak e fázisában Orosz László meghív minket dolgozószobájába, és megosztja velünk mindazokat a kétségeket, amelyekre jelenlegi tudása alapján sincs válasz. Olyan tudósi gesztus ez, hogy az elmúlt fél évszázadból hamarjában csak egyet tudok párhuzamul fölhozni: Martinkó Andrást,

aki 1973-ban, a nagy Petőfi-évfordulón nem átalította a filológia kétségeit megfogalmazni néhány kérdésben.

Tizenhét nagy és ennél is több kisebb kérdés sorjázik a könyvben. Mind olyan, hogy akik Katonát ismertették, tanították, óhatatlanul szembekerültek már velük, de azért szurkoltak, hogy olvasóik, hallgatóik, diákjaik föl ne tegyék őket. Kezdve a legalapvetőbbekkel: mikor született és hogyan halt meg Katona József? Hány drámát írt? Értjük-e a nemzeti drámakánon első számú tételét képező *Bánk bán* minden mondatát, még jegyzetelt kiadásban is? Folytatva az irodalomtörténeti nyomozást igénylőkkel: hitelesek-e a ránk maradt szövegek? Mi történt a drámák kézírataival, ideértve a *Bánk bán* első kidolgozását is? Mi tartozhatott még az életműbe? Eljutva az önmagukon túlmutató kérdésekig: mit jelentett Katona József számára a vallás? Jelentősek-e a magyar líra történetében a versei? Melyek a *Bánk bán* színháztörténetének tanulságai? S befejezve talán a legfontosabb gyakorlati problémával, amely már a jövőt hordozza: hogyan lehetne/kellene érdeklődést támasztani az iskolai oktatásban a szerző és főműve iránt?

Végleges válasz, persze, itt és most nincs e kérdések egy részére, más részére pedig csak a „jelenlegi tudásunk szerinti” adható, és a recenzens sem tehet mást, mint hogy hozzáfűzi a maga észrevételeit, tapasztalatait, hiszen e kérdésekkel ő is bajlódott már. Ha minden szakmabeli olvasó, pedagógus vagy irodalomkedvelő megteszi ugyanezt, a kötet már nem jelent meg hiába.

Mindig is tudtuk és hirdettük, hogy a tudomány nemzedékek szép társasjátéka. Eredményeiben és kompromisszumaiban is. Katona József 1906-ig vélt születésnapja (1792. november 11.) a centenáriumon, 1892-ben lett tudományos közmegegyezés alapján egyszersmind a kolozsvári magyar hivatásos színészet ismeretlen kezdetének dátuma is. Jelképnek gyönyörű – kilencven év kellett azonban ahhoz, hogy a szimbólum helyére valós adat kerüljön, Enyedi Sándor a kolozsvári dátumot 1792. december 17-ben rögzíteni és bizonyítani tudja. Egy évszázad alatt tehát – nemzedékek kutatásai nyomán – mind a viszonyítási pont (Katona születésnapja, 1791. november 11.), mind a hozzá mért másik megváltozott.

Gyorsabb eredményt a többi kérdésben sem várhatunk. Ha ugyanis újra átfutjuk az Orosz László által összeállított problémalistát, látható, hogy ezekre célkutatás nem folytatható, és mint a kolozsvári példa is igazolhatja, csak a források körének kitégítése, a kor és emberei mindennapi életének jobb megismerése vezethet új ismeretekre. Lehet vagy legalábbis nem kizárható, hogy magántulajdonban vagy közgyűjtemények át nem tekintett fondjaiban rejtőzik olyan levél, naplótöredék, följegyzés, amely a *Bánk bán* kéziratának Kolozsvárra érkezéséről vagy a dráma ősbemutatójáról szól. A határon túli archívumok javuló kutatási lehetőségei, a helyben felnövekvő, elfoglaltságtól mentes új történész-nemzedék első eredményei adnak esélyt arra, hogy a kérdések egy részére idővel válasz szülessen.

Vannak azután olyan pontok Katona József hagyatéka körül, amelyeknél lezárható a kutatás. (A könyv ezeket nem is a nyitott kérdések között, hanem a zárófejezetben hozza.) Mert nem lehet meg

nem történetté tenni a Miletz János által összegyűjtött kéziratok 1944. évi pusztulását Koháryszentlőrincen, s előtte a családnak azt az elzárkózó magatartását, amelynek folyományaként a szemlátomást elosztott irathagyatékot kezelték. A kéziratoknak, följegyzéseknek itt csak papírértéke számított, ergo gyűjtősnak és más házi célokra használták őket a Katona-házban. Az értékesebbjét pedig valószínűleg elajándékozták. Orosz László megpróbálta néhány ilyen, fennmaradt, később fölbukkant kézirat útját nyomon kísérni (a *Bánk bán* első kidolgozásáét, a versekét) – hipotézisei átgondoltak; valószínűleg így történhetett. Mielőtt azonban ítéletet mondanánk a család fölött, jegyezzük meg, hogy a 19. században a kéziratoknak, kivált a nyomtatásban megjelenteknek nemhogy műkincs-árúk nem volt, mint manapság, hanem kimondottan értéktelennek számítottak, és ez így volt még Petőfi Sándor verseivel is. A józan parasztpolgári mentalitás pedig a ritka jószágnak számító papír úrrahasznosításán gondolkozott, ahogyan Katona József is dirib-darab papirosokra írta drámáit, mielőtt apja egybemásolta volna őket. (Az erről szóló passzus a 21. lapon a könyv egyik legvonzóbb részlete: szinte magunk előtt látjuk a lassúbb betűvetésű takácsmestert, amint fia ellenőrző szeme mellett rója a sorokat.)

Ezen a ponton érkeztünk el a kérdéshez: hogyan lehet közelebb hozni a mai diákhöz, irodalomkedvelőhöz ezt a letűnt világot? Úgy vélem, Orosz László, éppen óriási tanári és közművelődési tapasztalatának köszönhetően, a helyes választ adja meg. Az ember és hétköznapi élete megmutatásával. Kezdve azon, hogyan nézett ki Katona József. Déryné Széppataki Róza, a vándorszínészet emblematikus szerep-

lője, a drámai szende-szerepek alakítója a mindenkori partner, a hősszerelmes vonásait kereste benne, hiszen játszottak együtt a pesti színpadon: „sugár terme- te” (kb. 170 cm-ével akkoriban a magas emberek közé számított) azonban nem párosult szép vonású arccal és messze csengő hanggal. Orosz László itt a képes ábrázolásokat és Bartucz Lajos 1930-as exhumálásának jegyzőkönyvét szembesíti a primadonna igaznak bizonyuló leírásával – szépen szemléltetve, hogy az irodalomtörténettől sem idegen a „kemény”, természettudományos módszerek használata. Lelki alkatát Carl Gustav Jung tipológiája nyomán introvertáltak, befelé fordulónak határozza meg. A nyíltabb színészekhez szokott Déryné „nagy különcnek” említi, „igen rövid beszédűnek”, amit visszaigazol a kecskeméti népnyelv „percegős pennájú”-minősítése a város ügyészéről. Kedves drámahőseinek ugyanezeket a tulajdonságokat ajándékozza: Bánk „fojtott tüze” mellé Petur elharapott mondatai, indulatkitörései társulnak. (Ezúttal grafológus, Vörös Júlia szolgál újabb bizonyítékokkal a személyiségvonásokról.)

Még fogósabb a kérdés, amit a 99. lapon tesz fel a szerző: „Mit jelentett Katona számára a vallás?” Tágabb körben megfogalmazva, hogyan vélekedett ezekről a kérdésekről a kor embere és ezen belül a drámaíró? A mentalitástörténet elhanyagolt területe a hazai társadalomtudományoknak, hiszen a marxizmus okkal-joggal tartott a gazdasági alap – társadalmi felépítmény merev mechanizmusán túlfutó következtetések hatásától. Orosz László most gondosan számba vette az életmű utalásait, és arra a következtetésre jutott, hogy a fiatalkori drámák őszinte vallásossága a történelmi tanulmányok hatására kételyekkel

párosult az egyház történeti szerepét illetően, akár a népvándorlás koráról, akár a magyarok keresztény hitének fölvételéről írt várostörténetében. Valóban feltűnő, hogy drámaíróként is előszeretettel foglalkozott „eretnekekkel”: az *Aubigny Clementiában* a hugenottákkal, a *Ziskadilógiában* a huszitákkal. Ebben is megnyilvánuló vallási toleranciája azonban az akkori cenzúra előírásaival ütközött. Az előbbi drámát 1831-ben a kassai cenzor témája és egyes kitételei miatt tiltotta el, az utóbbi pedig (trilógia-tervnek indulva) idáig el sem jutott. Ezzel összefüggésben említhető, hogy természetesen nem hitt az uralkodói hatalom isteni eredetének tézisében sem, erre a *Bánk bán V.* felvonása lehet a legjobb példa, a király és Bánk tervezett istenítelet-párbajának motívumával. Maradt a maga erejére maradt, a gondviseléstől sorsára hagyott ember vágyódása Isten után – egyfajta már-már romantikus attitűd.

A kérdés továbbiakat ébreszt. Más vonatkozásban Orosz László is idézi könyve 113. lapján Bánk I. felvonás végi monológjának szavait: „Úgy állj meg itt, *pusztán*, mint akkor, a- / midőn az Alkotó szavára a / reszketve engedő *chaos* magából / kibocsájta.” (Kiemelések az eredetiben.) Az iskolai tananyagban is szerepelt antik mitológia és a bibliai teremtéstörténet találkozik itt egymással, amint azt szerzőnk már 1983-ban, a kritikai kiadásban, e hely magyarázatánál megjegyeztelte. Csakhogy a hasonlat feltűnően nem illik ide. Hasonló a helyzet, mint Vörösmarty Mihály *Csongor és Tündéjében* az Éj monológjával. A drámaköltő mindenképpen vallani akart kozmogóniai elképzeléseiről – azon az áron is, hogy itt a monológ, ott az egész cselekmény egységét és lefutását tőri meg vele. Alighanem a felvilágosodás

eszméivel megismerkedett, azok megvalósíthatóságában csalódott, a napóleoni háborúk elbizonytalanította gondolkodó ismeret- és közlésvágya ez. Megint egy olyan személyiségvonás, amely a romantika felé mutat. Akárhonnan is közelítünk a végeredmény felé, Orosz László termékeny kételyei mögött fölsejlik ebben a könyvében is egy teljes Katona-kép megrajzolásának igénye.

Amelynek természetesen részét fogják képezni a további életrajzi vizsgáldások is. A 29–31. lapokon a kolozsvári drámapályázat kapcsán egy pesti, a joghallgatók körében működött műhely körvonalazódik a *Kun Lászlót* megírt és beküldött Hoblik Márton, Katona, valamint az Árpád-kor dramatizálásában bemutatói révén szakembernek számító és a *Rostára*, a *Bánk bán* első kidolgozásának megbírálására éppen ezért fölkért Bárány Boldizsár személyében. Dramaturgiai hasonlóságaiak származhattak akár közös forrásból, a második pesti szintársulat általuk is látogatott előadásain szereplő vitézi játékok sémáinak ismételtető átvételéből. De volt-e emögött több? Létezett-e elképzelésük a magyar történelem színpadra állításáról, egy eredeti és a felületes magyarításokat leváltó drámairodalom megteremtéséről? Bizonyos jelek erre utalnak. Hoblik előtt és után a magyar színészet tragikus sorsú IV. László királyunkról egy német érzékenyjáték magyarítását játszotta Dugonics András átdolgozásában, aki ebből a módszerből sikert faragott magának és iskolát csinált vele. A drámaíró és történész Katona hosszan és ismételtten küszködött Dugonics hatásával, de túllépett rajta, amikor mindkét minőségében ugyanazt a forráskutató, oknyomozó munkamódszert alkalmazta,

szakítva a nemzeti mítoszok teremtésének gyakorlatával. (Mélyen jellemző, hogy a *Bánk bán* nyomtatott szövegének jegyzeteiben is utalt az első kidolgozás óta eltelt években fölfedezett új forrásmunkákra.)

Jócskán vannak még kérdőjelek Kecskeméten is. Nemcsak és nem is elsősorban a *Szíves Ajándék ~ Kiáltó-Szó* címen emlegetett leánycsúfoló szerzőségi vitájára és keletkezéstörténetére gondolunk, hanem arra, hogy – a dolog természetéből következően – milyen keveset tudunk az 1810-es, 1820-as évek magánszórakozó társágairól, és még a vacsi vadásznaplónak sincs értelmezési kontrollforrása. Valóban önpusztító életmód folyt ezekben a kompániákban, ahogyan azt zseniális beleérző és megjelenítő képességgel Ady Endre vizionálta? Mire vonatkoztak a szükszavú nótárius utalásai az 1830-as évre tett jóslatában: „ebben az esztendőben Malakiás napján (ápril 15.) vagy megházasodom, vagy sok pénzt nyerek, vagy meghalok” (95)? Az 1830-as esztendő tényleg nagy jelentőségűnek bizonyult, legalábbis az utókor számára. Katona és a nagy rivális, Kisfaludy Károly halála mellett főként azért, mert Széchenyi István *Hitelével* megszületett az első társadalmi cselekvésre hívó reformprogram, és megkezdte működését a Magyar Tudós Társaság. Körvonalazódtak azok a keretek, amelyek között az alkotóképes magyar értelmiség a privátszférába zárkózás, a különködés és az önpusztítás helyett megtalálhatta önmegvalósító lehetőségeit.

Akármennyire is kiteljesedhet az életrajz, árnyaltabbá válhat az emberi portré, megkésett elismerést nyerhet a versíró, Katona József a nemzeti kánon része mégis a *Bánk bánnal* marad. Orosz László két fejezetet szentelt azoknak a

kérdéseknek („Hogyan alakult a *Bánk bán* színpadi szövege?” és „Értjük-e a *Bánk bán* minden mondatát?”), amelyek megválaszolása érdekében éppen ő tette – a színpadi szövegfilológia megteremtőjeként és a kritikai kiadás jegyzetírójaként – a legtöbbet. A 38–41. lapok táblázatos összeállítása szépen szemlélteti, hogy az első kiadás és a Nagy Ignác-féle második (1840) között eltelt két évtizedben mennyi az eltérés, a nyelvi korszerűsítés, aminek Katona szándékos archaizálásai sem állhattak ellent, kivált a színpadon, a mondott szövegben. S noha az irodalmi nyelv rögzülésével a változás üteme lelassult, Arany János szintén joggal beszélt – stílári értelemben is – a *Bánk bán* „zordságai”-ról. Szerzőnk most több mint két tucat szöveghely értelmezésével (43–59) bizonyítja, hogy a drámaszöveg ma már mindenfajta kiadásban jegyzeteket kíván. Ez pedig, színpadi műről lévén szó, a nem éppen dicső drámahagyományból származó dramaturgiai problémákkal együtt, fölveti az átdolgozás kérdését. Való igaz, hogy az eddigi két, jó szándékú törekvés (Hevesi Sándor terve 1928-ban és Illyés Gyula meg is valósult átdolgozása 1976-ban) kudarccal végződött. Az előbbi esetben a konzervatív, keresztény-nemzeti kurzus számára Hevesi nem bizonyult elég jó magyarnak, az utóbbiban Illyés nem

bizonyult elég jó dramaturgnak. Költőiség és biztos színpadismeret kell ehhez, és talán majd akad rá jelentkező. Addig azonban lehetne próbálkozni a rendezői értelmezéssel, a szituáció erejével világosabbá tenni a vitatott szöveghelyeket. A dolog nem reménytelen: Marton Endre (Nemzeti Színház, 1975) és Vámos László (Nemzeti Színház, 1987) tett már rá érvényes kísérleteket.

A németek azt vallják, Goethe volt akkora művész, hogy még mosócédulája is a weimari múzeum féltett kincse lehessen. Katona József nem volt miniszter, udvari tanácsos; szegényes tárgyi hagyatéka eltűnt az idők folyamán (erről a 133. lapon olvashatunk). Abban azonban senki és semmi nem akadályozhat meg, hogy szellemi hagyatékával az eddigieknél jobban sáfárkodjunk. Többek között az Orosz László föltette kérdések végiggondolásával.

*Kerényi Ferenc**

* Kerényi Ferenc (1944–2008) az MTA Irodalomtudományi Intézet főmunkatársa, az MTA Textológiai Bizottságának társelnöke, a Színház- és Filmművészeti Egyetem tanára volt. Hagyatékában a Petőfi kritikai kiadás 80%-ig elkészült 6. kötete, illetve több kiadatlan tanulmány mellett két recenziót is találtunk, amelyeket Szilágyi Márton szerkesztésében itt közreadunk. Jelen írás eredeti címe: *Hasznos és fontos kérdőjelek*.

A Lázár utcától a Postakert utcáig

Szabédi László naplófeljegyzései (Diarium), önéletrajzai, válogatott levelezése

Az előszót írta Kántor Lajos, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Bartha Katalin Ágnes, Kolozsvár, Komp-Press, 2007 (A Szabédi Emlékház Dokumentumaiból), 487 l.

Cs. Szabó László, a Magyar Rádió (hivatalos levélpapírja szerint: a Magyar Tefonhírcsendő és Rádió Rt. Igazgatóság) irodalmi osztályának vezetője 1943. január 7-én, majd 14-én levelet írt Szabédi Lászlónak Kolozsvárra, hogy megkérje, venne részt az *Ahol gyermek voltam* című, „Magyarország irodalmi földrajzát” célzó sorozatában. A megírt rádió-előadásban, amely önéletrajzként is olvasható, ez állt: „Alig egy évig laktunk Kolozsvárt, akkor az apám egy kis házat vett a hóstátban, s oda zárkózott be a család, hogy nyugodtabban álmodhassunk.” A történet a Szabédi Emlékház kiadványainak legelső kötetéből állítható össze, a 14., a 265. és a 442. lapokról.

A hóstáti ház, a kötet címében is szereplő Lázár utca 12. ma is áll, sőt az utca neve sem változott (ma: Georghe Lazar Str.). 2007 májusában, röviddel felújítása és átadása után magam is megszemlélhettem a homlokzatában és külsejében megőrzött, ám belső tereiben közgyűjtésményi célokra alkalmassá tett, átalakított épületet, amely az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, az EMKE tulajdona. Szabédi Lászlóé mellett itt őrzik Nagy István, Engel Károly és Méliusz József könyvtárát és kéziratait (az utóbbi töredékes gyűjtemény), Kacsó Sándor könyvtárának töredékét, Domokos Géza kézirat-hagyatékát (egymaga 13 iratfolyóméter), Balogh Edgár bibliotékáját és a Korunk szerkesztőségi irattárát. Mindezzel megteremtődött – köszönet érte elsősorban

Kötő József EMKE-elnöknek – egy erdélyi magyar irodalmi archívum és kutatóközpont alapja. Az emlékház mindenese (könyvtáros, kézírattáros, gondnok és kutatófelelős egy személyben) Bartha Katalin Ágnes, az ottani fiatal filológusnemek egyik legtehetségesebb, PhD-dolgozatát sikerrel megvédett tagja, aki most sajtó alá rendezőként, jegyzetíróként és szerkesztőként is jegyezte az első kötetet, ország-világ előtt bizonyítva rátermettségét, talentumát, felkészültségét.

A könyv küllemében azt a kockás füzetet idézi, amelybe Szabédi 1928 és 1931 között rendszeresen vezette följegyzéseit (kiegészítve egy 1933-as beírással). A kiadatlan diárium („Olvasottak és nem olvasottak”) alkotja a főszöveg egyik hányadát (35–196), míg másik részét az 1924 és az 1959 közötti válogatott levelezés 254 tétele teszi ki a Szabédi által küldött és a hozzá írott levelekből. A kötet élén Kántor Lajos tömör előszava áll (7–10), továbbá három önéletrajz, a már említett rádióelőadás 1943-ból (11–14), egy keltezetlen rövid autobiográfia, feltehetően 1945-ből (14–15) és ennek 1950. október elsején papírra vetett pótlása (17–31), amely – az idők szellemében – a legterjedelmesebb a három közül.

Az apparátus a közlés alapelvei mellett hozza a szövegtörzset két fő részének filológiai adatait, a „levelezőtársak” (75 személy) lexikális adatait, továbbá az egyes levelek megértéséhez szükséges tárgyi magyarázatokat. Előttünk áll egy olyan

forrásközlési kötettséma, amely mélységében továbbfejleszthető ugyan (elsősorban a levelezés tárgyi magyarázatainak az irodalmi életműhöz kapcsolásában), de fő vonalaiban megtartható. Megnyugtató a lexikális adattár, amely ellen mindenkor az a kutatói ellenvetés hozható fel, hogy inkább eltávolítja az adott személyt a szövegtől, minthogy általánosságban magyaráz. Ezúttal a jegyzetírónak azonban volt figyelme arra, hogy a lexikon-szócikketeket a Szabédire vonatkozó kapcsolat-történeti utalásokkal egészítse ki.

A sajtó alá rendező szellemes értékelése szerint a kiadatlan *Diarium* „a naplóírásnak nekifogó Székely László és a [...] lassan Szabédi Lászlóvá érlelődő szerző” gondolkodásának hű lenyomata, amit az előszóban Kántor Lajos azzal előlegezett, hogy az alkotáslélektan valóságos kincseshányója lehet az értő olvasó számára. Első pillantásra talán megkésettnek tűnhet ez a dokumentum, hiszen nem 21 és 24 éves kor között, hanem kamaszkorban szokás ilyet vezetni. Az 1929. február 13-ai bejegyzés azonban megadja az okot: „Tizenegy éves voltam, és a kolozsvári unitárius gimnáziumba jártam, amikor megtörtént az imperiumváltás.” (102.) Innentől kezdve új erőterbe léptünk. Ez nem csupán a szokásos, 20. századi eszmei forrongás a vallásos nevelés, istenhit, Jézus-rajongás meg a természettudományok, a szociológia, a közgazdaságtan eredményeinek pólusai között, hanem erkölcsi normák kiküzdése a kisebbségi lét és az értelmiségi életforma számára. A viszonyítási alap az etikus 19. század, személy szerint pedig az unitárius Brassai Sámuel, az „utolsó polihisztor”, aki valóban végigélte a századot. Nem nyilatkoztatta ugyan ki, de ráértett, hogy az erdélyi magyar értelmiséginek ismét

polihisztorrá kell majd válnia, aki mint szépiro, szerkesztő, tanár, muzeológus, dramaturg szolgálja közösségét az éppen szükséges vagy csak adódó funkcióban. Szabédi számára mindig ez volt a meghatározó, ez formálta véleményét, akár a munkásmozgalomról (65), akár a kommunista elvekről (54), akár a regionalitásról gondolkodott (80). A már publikáló, érett verseket közlő Szabédi helyenként és időnként naiv elmélkedő. A magyar hegemonia visszaszerzését az örömmel, a nemzet javára végzett munkától és a magyar tőke világhódító terjeszkedésétől várta (54–55). Már itt, a *Diarium* lapjain megfigyelhető azonban – akár reális, akár utópisztikus a végkövetkeztetése – az az igényesség, amellyel a fiatal Szabédi a fogalmakat kezelte. Leírva őket, minden esetben igyekezett tisztázni jelentéskörüket, árnyalataikat, lehetséges értelmezésük tartományait. Ezért van igaza Kántor Lajosnak, amikor a saját fogalomrendszerét, erkölcsi normáit kiküzdő fiatalember feljegyzéseiben meglátja (9) az emberöltővel későbbi tragédia szükségszerűségét.

A levelezés válogatása kitűnő. Pedig itt többféle szempontnak kellett eleget tenni: háttérrel adni az irodalmi kapcsolatok felvázolásával az életműnek; felvonultatni említett tevékenységi területeit, és korántsem melleleg szerepeltetni mindazokat a „nagy neveket” (mondjuk Tamási Árontól és Áprily Lajostól Örkeny Istvánon át Németh Lászlóig és Illyés Gyuláig), akik őt az egyetemes magyar irodalom fő áramához csatolták. A válogatás legfőbb erénye mégis az, hogy a *Diarium* megelőlegezte emberi és művészi tragédiát a maga teljességében látjuk kibontakozni. Aki az 1945 utáni erdélyi szellemi élet útvesztőinek, kitérőinek, illúzióinak monográfiáját fogja felvázolni, éppúgy nem

nélkülözheti ezt a dokumentum-együttest, mint az sem, aki a legtartalmasabb vagy legszebb magyar leveleket akarja szöveggyűjteménybe rendezni.

Ferencz Győző, amikor 2003-ben megjelentette *A magyar költészet antológiáját*, két Szabédi-verset választott ki közlésre. Ha ugyanilyen feltételek mellett a levelek közül kellene választanunk, alighanem a 29. és a 122. számúra voksolnánk. Az előbbi (221–229) a Szemlér Ferenc által kiküldött, a transzszilvanizmus lényegét firtató körkérdésre adott 1937-es válasz fogalmazványa. A végleges, kiegészítettebb változatot Pomogáts Béla közölte először 1990-ben (Új Erdélyi Múzeum, 1[1990]/1–2, 56–70). Az ott is jelzett fogalmazvány mostani közlése mégis jelentős, hiszen jóval közelebb áll a *Diarium* világához. A fogalom körülírása, változatainak megállapítása itt éppúgy a természettudomány hasonlataival történik, mint a naplóban. A biológiai *nem* és *faj* terminusok kölcsönvételével Kós Károlyék, az erdélyi „irodalmi hőskor” ország-transzszilvanizmus például így vezethető le:

erdélyi

magyar román német

Kós ezt *Budai Nagy Antal* című drámájában ábrázolta, ám *Az országépítő* című regényében akár az államalapítás elé is visszavetítette. Szabédi, a második erdélyi íronemzedék tagjaként mint a valós helyzettel számot nem vető, hanem egy elképzelt országot álmodó felfogást elvetette. (Az együtt élő népek sorsközösségének gondolatát, a magyar urai helyett a román paraszttal szolidáris magyar jobbagy lázadását a marxizmus is felkarol-

ta: nem véletlenül újította fel a budapesti Nemzeti Színház 1959-ben a *Budai Nagy Antal*.) Szabédi megkülönböztette ettől és elfogadóbban ítélte meg a táj-transzszilvanizmust, Áprily Lajos és Reményik Sándor felfogását. Számára ezek a variációk „rejtekszavak”, melyeknek jelentéskö-re éppúgy megfejtendő, mint a *Diarium*ba felvett, más fogalmaké. A fentiek szerint a fogalmazványban a táj-transzszilvanizmus sémája:

magyar irodalom

magyarországi irodalom (dunántúli, nyírségi stb.)	erdélyi irodalom
--	---------------------

Ebben az összefüggésben az adott írók bármely magatartása megítélhető és elfogadható, az Erdélyben maradt, magányos Reményik és a Magyarországra 1929-ben kitelepült, családos Áprily Lajos döntése nem állítható szembe egymással mint a hűség és a cserbenhagyás minősített példája. *Mindkettejük* esete menekülés – Szabédi fogalmazványa szerint – „Transzilvániától, a Romániához csatolt Erdélytől” (225), „Áprily és Reményik szellembiológiai reakciója a hatalomváltozással szemben” (228). Azaz: a kisebbségi lét egyfajta el nem ismerése.

A másik, mindenképpen említendő levél a 151. számot viseli a kötetben, eddig kiadatlan volt. Szabédi Kurkó Gyárfásnak írta, a Magyar Népi Szövetség elnökének Sepsiszentgyörgyről, 1946. augusztus 29-én, a szociáldemokraták és a nemzeti demokraták közös választási listája kapcsán vagy ürügyén (327–329). Szabédi már 1946-ban pontosan elemezte az Észak-Er-

délyben elsősorban magyar nemzetiségűek szervezte Romániai Kommunista Párt metamorfózisát, elrománosodását és nacionalista irányba fordulását, aminek következtében a funkciótlanná vált magyar kommunisták az MNSz felé fordulnak, és azt balra fogják, osztályharcos programmal, tolni. Holott a Szövetség feladata változatlanul a magyar népi egység megőrzése, mert: „Magyar nemzetiségi kérdésben egyetlen kompetens fórum az MNSz” (329). Ugyanennek a meggyőződésnek a szellemében vállalta a „reakciós” megbélyegzést, amikor kiállt levelében (is) a fasisztának és nacionalistának bélyegzett Márton Áron püspök mellett. Csak a legújabb, már a romániai forradalom után végzett kutatások igazolták Szabédi politikai éleslátását, dokumentumokkal bizonyítva jogosnak feltevézéseit, gyanakvásait.

A levelezés a legtöbb lényeges motívumát feltárja annak a mély, emberi és kisebbségi politikusi drámának, amely az öngyilkossághoz vezetett. Az önálló ma-

gyar egyetem felszámolása csak az utolsó csepp volt a pohárban. Szívszorítóak az utolsó levelek. 1959. január 31-én Szabédi, aki inkább vállalta a pártból való kizárását 1956 decemberében, mint hogy aláírja a magyar forradalmat és szabadságharcot megbélyegző újívi levelet, most Méliusz Józsefnek – egy fiktív szatirikus regény témájával élcelődve – így jellemezte jövőjét: „Don Sabedi de la Mancha, a nagy revolverhős, a regény végén önmagát teríti le” (420). Utolsó, keltezetlen levele egy meg nem nevezett „titkár elvtárshoz” szól: „Életem delére értem. Bármely órában elfoghatnak.” (420.) Ennek fényében keserű gúnyként hat a kétségbeesetten öngázoló levél végére illesztett, kötelező formula: „Éljen a szocialista tábor fényes jövője!” (422.)

A kötet remek belépője a Szabédi Emlekháznak a magyar tudományosságba. Nemcsak az irodalom történetébe, hanem a politika és a mentalitás történetébe is. Várjuk a folytatást.

Kerényi Ferenc

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az EditioPrinceps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2015

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát. Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft